

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ČZN
1999

39

120000061,3

COBISS •

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

3

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

LETNIK 70
NOVA VRSTA 35

STR.
379 - 550

MARIBOR

1999

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, dr. Paul Garde (Francija),
Miroslava Grašič, Jerneja Ferlež, dr. Walter Lukan (Avstrija),
dr. Janez Marolt, dr. Jože Mlinarič, dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar,
dr. Janez Šumrada, dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Darko Friš
Pedagoška fakulteta
p.p. 129
SI - 2001 Maribor
telefon: (062) 22 93 6558
fax: (062) 218 180
e-pošta: darko.fris@uni-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

Mateja Ratej

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Razprave v časopisu so recenzirane.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Mestne občine Maribor

<http://www.pfmb.uni-mb.si/czn/>

KAZALO - CONTENES

Jubileji – Anniversaries

Bernard Rapp, DR. BRUNO HARTMAN PETINSEDEMDRSETLETNIK	383
---	-----

In memoriam

Andrej Hozjan, AKADEMIKU PROF. DR. FERDU GESTRINU (1916-1999)	387
---	-----

Razprave – Studies

Juže Mlinarič, MARIBORSKO DESNO DRAVSKO OBREŽJE IN BLIŽNJA NASELJA V SREDNJEM VEKU	389
The right bank of Drava river and its settlements in middle ages.	
Tone Ravnikar, DOSLEJ NEZNANI URBAR FARE SV. JURIIJA V ŠKALAH IZ LETA 1605	419
The land register of the St. George parish in Škale from the year 1605.	
Andrej Vovko, DELOVANJE DEUTSCHER SCHULVEREIN NA SLOVEN- SKEM ŠTAJERSKEM V LUČI PISANJA SLOVENSKEGA BRANIKA	431
The activities of Deutscher Schulverein in Slovenien Styria, in the light of writing of Slovenski Branik.	
Faniška Krajnc-Vrečko, MARTIN LUTHER IN TEOLOŠKA UTEMELJITEV RA- BE MATERNEGA JEZIKA PRI SLOVENSКИH PROTESTANTIH	453
Martin Luther and the theological argumentation of use of native language at Slovenian Protestants	
Mojca Ramšak, O (PRED)ZGODOVINI ETNOLOŠKEGA ENCIKLOPEDIRANJA IN SEDANJEM STANJU SLOVENSKE ETNOLOŠKE ENCIKLOPEDI- TIKE	463
On the (pre)history of Ethnological Encyclopedia production activities and on the present state of Slovenian Ethnological Encyclopedia science.	

Zapisi – Notes

Angelus Baš, OB STOLETNICI ROJSTVA FRANJA BAŠA	485
Sergej Vršer, ARHITEKTURA NARODNEGA DOMA V MARIBORU	493
<u>Franc Baš</u> , Angelus Baš, IZSELITEV NEMCEV S SLOVENSKEGA ŠTAJERSKE- GA V LETIH 1945 IN 1946	497

Problemi in diskusija – Problems and Discussion

Anton Ozinger, BRIZANTNO ALI BIZARNO?	503
Janko Plesterski, K POROČILU O KNJIGI "DR. IVAN ŠUŠTERŠIČ 1863-1925" ..	505

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Jože Maček, ALAIN BOUREAU, DAS RECHT DER ERSTEN NACHT. ZUR GESCHICHTE EINER FIKTION	513
Jože Maček, ANTON SEHER, ZGODOVINA PŘEMOGOVNIKA VELENJE, II. KNJIGA	515
Avugust Lešnik, ANTON FISTER, IZBRANI SPISI, IV KNJIGA	519
Jože Maček, MARKO ANTON PLENČIČ, O BOLEZENSKEM KONTAGIJU	521
Andrej Vovko, BOJAN GODEŠA, ERVIN DOLENC, IZGUBLJENI SPOMINI NA ANTONA KOROŠČA	522
Marjan Žnidarič, STANKO PAHIČ, DOLGO POTOVANJE V LJUBLJANO	525
Matejka Ratej, JURIJ PEROVŠEK, PROGRAMI POLITIČNIH STRANK, ORGA- NIZACIJ IN ZDRUŽENJ NA SLOVENSKEM V ČASU KRALJEVINE SHS	526
Andrej Vovko, DARKO FRIŠ, KORESPONDENCA SLOVENSКИH KATOLIČA- NOV V ZDA MED LETI 1882-1924	528
Matjaž Klemenčič, ZVONE ŽIGON, OTROCI DVEH DOMOV - SLOVENSTVO V JUŽNI AMERIKI	530

Marjan Žnidarič, VOJNOZGODOVINSKI ZBORNIK, ŠT. 2	533
Mateja Čoh, TEMNA STRAN MESECA, KRATKA ZGODOVINA TOTALITARIZ- MA V SLOVENIJI 1945-1990	535
Mateja Ratej, MARIJA KLOBČAR, KAMNIČANI MED IZROČILOM IN SODOB- NOSTJO. ŽIVLJENJE KAMNIŠKIH MEŠČANOV OD LETA 1880 DO 2. SVETOVNE VOJNE	539
Darja Kerec, ZBORNIK SOBOŠKEGA MUZEJA 5	543

Letno kazalo - Annual Contents

Letno kazalo Časopisa za zgodovino in narodopisje 70/35 1999	547
Annual Contents of Review for History and Ethnography 70/35 1999	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES**DR. BRUNO HARTMAN
PETINSEDEMDESETLETNIK**

V razkošju čudovitih dni letošnje jeseni je proslavil svoj novi življenjski jubilej dr. Bruno Hartman, v zadnjih desetletjih zagotovo eden najvidnejših mariborskih javnih in kulturnih delavcev. Prav je, da mu ob tej priložnosti izrečemo

iskrena voščila in se ponovno vsaj nekoliko ozremo po njegovem raznolikem in obsežnem delu, ki ga je doslej opravil, pri tem pa ohranil neverjetno klenost duha in svojih fizičnih moči ter ostal v neposrednem stiku s sodobnimi družbenimi dogajanj in ljudmi.

Po rodu je Hartman Celjan, čeprav ga življenjske korenine in poti vežejo na marsikateri košček slovenske zemlje. Za Maribor velja to še prav posebej, saj je tu preživel pretežni del svojega ustvarjalnega življenja in mu izročil sadove najzrelejših let. Vanj je po kratkem službovanju v Murski Soboti prvič prišel kot mlad profesor slovenščine, sem se je vrnil kot gledališki dramaturg, ko se je pred tem z odrsko umetnostjo že okužil v Ljubljani; tu se je dokončno zasedel po kratki upravniki epizodi v celjskem gledališču, ko je prevzel vodenje Študijske knjižnice, imenitne mariborske ustanove, in ji ostal zvest do svojega odhoda v pokoj.

Čeprav mu zgodnja mladost, zlasti ne viharna vojna leta, ni napovedovala obetavne prihodnosti, je mila usoda stvari obrnila na glavo. Temeljit študij, intelektualna pronicljivost, doslednost in vztrajnost, predvsem pa odprtost za novo in še neznano so vse Hartmanove življenjske izzive spreminjali v hitre odločitve in uspešna dejanja.

Vseh njegovih strokovnih in organizacijskih podvigov ne bomo ponovno naštevali; znano je, da je celjsko gledališče do današnjih dni ohranilo zlahtni status med slovenskimi odri in da je mariborska Univerzitetna knjižnica s svojo novo stavbo in najsodobnejšim načinom poslovanja že zdavnaj dosegla častno mesto v evropskem prostoru ali celo v svetu. Radi pa bi tokrat opozorili na tisti del Hartmanovega udejstvovanja, ki je nepoznavalcu bolj prikrit, sicer pa po svoji pomembnosti prvemu vsaj enakovreden.

Tu mislimo najprej na Hartmanovo uredniško delo, ki, poleg urejanja gledaliških listov, priprave spominskega zbornika Univerzitetne knjižnice ter nekaterih literarnozgodovinskih izdaj oz. uredniškega deleža v Časopisu za zgodovino in narodopisje, obsega zlasti dve leti plodnega urednikovanja pri Dialogih konec šestdesetih let, šest let prvega mesta pri reviji Knjižnica v sedemdesetih ter souredniško vztrajanje pri zborniku Maribor skozi stoletja. Pod Hartmanovim uredništvom so namreč Dialogi dokončno prerasli svoj regionalni značaj in smelo posegli v ves slovenski intelektualni prostor, ga sooblikovali, obenem pa izzivalno dregnili celo v najholj občutljiva družbena in politična vprašanja tedanjega časa. Knjižnica je pod njegovim uredniškim vodenjem poglobila značaj zgledega stanovskega in strokovnega glasila, ki je spretno združevalo teorijo in prakso knjižničarskega dela, mu odpiralo mednarodna obzorja, kritično vrednotilo domača dogajanja, uzaveščenim strokovnim delavcem pa obujalo spomin tudi na nekdaj pomembno delo slovenskih knjižnic in knjižničarjev. Z Mariborom skozi stoletja je mesto ob Dravi prvič dobilo publikacijo, ki jo je nekako pogrešalo že od Puffa naprej; čeprav zbornik ni uspel raziskati popolnoma vseh strani mariborske zgodovine, najdemo v njem odlične prispevke s povsem novim vedenjem o preteklosti mesta.

Omembe vredna je Hartmanova publicistična dejavnost, raztresena sicer po različnem časopisju, ki priča o avtorjevi izjemni občutljivosti za najrazličnejša družbena vprašanja ter njegovem zavzetem spremljanju lokalnih, slovenskih in tudi širših kulturnih dilem in dogodkov. Pahljača teh zapisov sega od aktualnih glosiranih pušče in opozoril pa vse do jedrnatih poročil o gledaliških uprizoritvah ter priložnostnih člankov o kulturnikih in njihovem delu. Povsod izzveni kot premišljen in utemeljen odziv dovetnega kulturnega soustvarjalca oz. naslovnika umetniških stvaritev.

Da je bil Hartman ves čas v neposrednem stiku s svojo osnovno stroko, dokazujejo njegovi literarnozgodovinski spisi. Osrednje mesto med njimi nesporno

pripada temeljiti razčlembi dramatike o Celjskih grofib, s katero si je pridobil akademski naziv, vsekakor pa so bile opažene tudi njegove analitične in tenkočutne predstavitve drugih literarnih del, ki se jih je loteval v svojih dramaturških zapisih ali ob svojem uredniškem delu z Vladimирjem Levstikom, Novačanom in drugimi besednimi ustvarjalci.

Središče Hartmanovega znanstvenega zanimanja je mariborska kulturna zgodovina, do katere je kot pomemben kulturni delavec gojil poseben odnos. Njegove obsežne in povsem izvirne temeljne raziskave tega področja družbenega življenja nam z množico relevantnih podatkov in izostreno interpretacijo posameznih kulturnih dogajanj in pojavov v nekdanjem Mariboru nazorno pričarajo porajanje slovenske kulturne tvornosti v tem mestu, njeno neprijazno soočanje z nemško tekmičo in preraščanje v samostojni duhovni in nadvse vitalni organizem, ki ga niso mogle več ogroziti niti socialne niti ideološke čeri posameznih zgodovinskih obdobj. Posebne pozornosti in monografske obdelave sta bila pri tem deležna mariborsko gledališče in knjižničarstvo z Univerzitetno knjižnico na čelu.

V povezavi z omenjenim delom so posebej dragoceni Hartmanovi biografski zapisi o pomembnejših mariborskih osebnostih, ki jih je prispeval za slovenske leksikonske izdaje ali priložnostno objavljaj v časopisju. V njih posamezniki zaživijo kot povsem žive podobe, oh njih pa tudi okolje, iz katerega so izšli in zanj ustvarjali.

Če ob koncu omenimo še jubilentov prevajalski opus, njegovo razstavno dejavnost, intervjuje, njegovo sooblikovanje številnih javnih prireditev, pa tudi njegovo človeško neposrednost, lahko zatrdimo, da se je Hartman, tako kot njegovi vzorniki Kovačič, Baš in Glazer, že zapisal v mariborsko in slovensko zgodovino. Naša želja je, da hi nas še dolgo razveseljeval s svojo prijetno prisotnostjo.

Bernard Rajh

IN MEMORIAM

**AKADEMIKU PROF. DR. FERDU GESTRINU
(1916-1999)**

Končano je. Kaj? Kako, kaj se je... Roka odloži pisalo, misli so v trenutku neskončno stran od papirja. Zvrtničijo se nazaj, v čas poznih osemdesetih, ko sva se spoznala. Jaz tedaj novopečen podiplomec, on pa, velikan sodobne slovenske histografije, moj mentor.

Če dobro pomnim, ni bilo srečanja brez obveznega "Kaj je novega v Mariboru?" Njegova moč, kaj moč, superiornost, je tičala v pogovoru, v navidezno skoraj vsakdanji izmenjavi mnenj. A to seveda ni bila vojaška superiornost

osvajalca trdnjav. Kmalu sem dojel, da si moram ob vsakem njegovem stavku sam dodati še dva-tri neizrečene, ki pa jih je očitno že hkrati imel v glavi. Pogostokrat sva se ustavila ob vsebinah, ki sem jih obdeloval in ki so njemu – tako je trdil – predstavljale eno najljubših materij, kot promet, komunikacije, transport, pošta. Kar iz rokava je stresal primere od severne in južne Italije, Benetk, do vzhodnoalpskih prelazov in panonije, pa Balkana. In pogovori o literaturi. Hotel je zvedeti karseda več o sodobnem poštnem zgodovinopisju v Evropi. Včasih – ob kateri od mojih ocen ali informacij o tem in onem – me je kar nejeverno pogledal, recimo o Francozu, ki je na osnovi del o poštni zgodovini prišel v Pantheon. Ko sem predložil ustrezne dokaze, se mu je obraz vidno razvedril. Nov povod za pogovor!

Po "enakopravni, obojestransko dopolnjujoči se" izmenjavi znanja in obvladovanju tematike sem se vselej počutil nelagodno, v stilu "več kot študiram, manj znam". Vožnje domov so minevale v analiziranju njegovih besed, napotkov in hrabrilih "No, točno, vidite, pa ste...". Prišel je zagovor, čestitka in zatem spodbuda za nadaljevanje, na katero sem rad pristal. Kot bi mi bral misli. Takrat sem šele zvedel, kako temeljito je prof. Gestrin pripravljal obdelavo prometa za GdzS. Ob pomanjkanju domačih raziskav je nato še želel, naj bi jaz razširil prostorski obseg disertacije o začetkih pošte po možnosti kar na vse slovensko ozemlje. Ni šlo, časovni roki in količina gradiva niso poznali improvizacij. Kot mentor se mi je neizbrisno vtisnil v spomin.

Nekaj let pozneje je prišel v Maribor predstavljat svoje – danes vemo, da zadnje – veliko delo Svet pod Krimom (1993). Spominjam se prizora, kako napeto – kot pribiti v naslonjače – so mariborski nekdanji borci poslušali njegove trezne razlage o dokumentiranih spiskih pobitih od ene in druge domače strani, saj česa podobnega v mariborski javnosti dotlej ni bilo slišati. Brez dlake na jeziku, zavedajoč se svojega prav, brez olepševanj in pretiravanja – tribun resnice. Nepozabno.

Še enkrat mi je bilo dano "uradno" sodelovati z njim. Kot urednik celovite obdelave razvoja pošte na Slovenskem sem vedel, da je edini primeren za recenzenta. Takoj je pristal in na več srečanjih natrosil prgišče dragocenih nasvetov, da je knjiga nastala taka, kot je. In ponovno čestitka na predstavitvi v Ljubljani novembra 1997. Od tedaj sva se še nekajkrat slišala, nekaj klicev na Gorenjsko je bilo.

Hvala vam, g. profesor Gestrin, za vse, kar ste nam mladim generacijam na široko odprli in razdajali z govornico univerzalne znanosti. Ni, da bi meril in primerjal – preprosto, bili ste!

Andrej Hozjan

RAZPRAVE - STUDIES

MARIBORSKO DESNO DRAVSKO OBREŽJE IN BLIŽNJA NASELJA V SREDNJEM VEKU

Jože Mlinarič*

UDK 94(497.4 Maribor) "04/14"

MLINARIČ Jože: Mariborsko desno dravsko obrežje in bližnja naselja v srednjem veku. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999) 3, str. 389-417, 167 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor je na podlagi izvirnih dokumentov predstavil preteklost mariborskega desnega dravskega obrežja in bližnjih naselij, od Studencev do Miklavža, povezavo med življenjem z obeh bregov Drave in preteklost župnije Sv. Magdalene na Bregu (na Tabaru) v obdobju srednjega veka.

UDC 94(497.4 Maribor) "04/14"

MLINARIČ Jože: The right bank of Drava river and its settlements in middle ages. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999) 3, pp. 389-417, 167 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author presents the past of the right bank of Drava river and its settlements, from Studenci to Miklavž, the contacts between the population on both river banks and the past of the parish St. Magdalena on Breg (Tabor) in middle ages, based on authentic archival sources.

---

* Dr. Jože Mlinarič, izredni član SAZU, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor

Ozemlje iztekajočega se Dravskega polja med Pohorjem in Dravo je zaradi svoje specifične geografske lege ter zaradi posebnih političnih in gospodarskih dejavnikov doživelo tudi svojevrsten razvoj. Dravsko polje je bilo poseljeno že od neolita, toda le na obrobju, medtem ko je bil njegov osrednji del pokrit z gozdom. Rimljani so poselili nekatere dele Dravskega polja, zlasti tiste del Pohorjem in pri Ptujju, ter so to področje prepredli s cestami: Polskava-Ptuj-Ormož, Polskava-Maribor in Ptuj-Maribor. Kasneje so Dravsko polje z večjo ali manjšo intenzivnostjo poselili tudi naši predniki.¹ Na razvoj obravnavanega območja pa je pozneje močno vplival tudi nastanek meščanskega naselja onstran Drave. Prometna povezava med obema dravskima bregovima je bil most, ki naj bi bil naslednik nekdanjega rimskega mostu. Srednjeveški most je potekal iz središča mesta na mostišče na Taboru, kjer so imele svoj začetek ceste in poti, ki so prepredale ravnico na desnem bregu: zahodni krak je potekal v smeri proti Betnavi ter Radvanju in Limbušu, vzhodni pa se je razvejal v Pobreško in Ptujsko cesto ter v pot, ki je vodila k mlinom na Dravi.² Prometna povezava med obema bregovima je omogočala inočno povezavo meščanskega gospodarstva na levem bregu s podeželskim na desnem bregu. Naš meščan se v srednjem veku ni ukvarjal le z zanj tipičnima gospodarskima dejavnostima, z obrtjo in s trgovino, ampak je skušal zadovoljiti nekatere osnovne potrebe glede samooskrbe ter se po možnosti vključiti v trgovino z agrarnimi pridelki. Zato si je prizadeval za pridobitev zemlje ne le tik pred mestnimi vrati, ampak tudi onstran Drave, kar je imelo za posledico drobitev zemlje na razmeroma majhne parcele, to pa je oviralo nastanek večjih naselij na področju tik mariborskega južnega mostišča. Zato tedaj nastanejo večja naselja zahodno od Studencev (Radvanje, Limbuš), proti jugovzhodu pa v še večji oddaljenosti npr. Zrkovci, Dogoše in Miklavž.³

Po zmagi kralja Otona I. nad Ogrji leta 955 je nastal širok obrambni pas od Donave do Jadrana (970), h kateremu je sodila tudi Ptujška ali Podravska marka s središčem na današnjem Pohorskem dvoru. V letu 985 je mejni grof Rachwin prejel od kralja Otona III. petnajst kraljevskih kmetij v Razvanju (in villa Razuuai) in na Dravskem polju (in pago Zittinesfeld).⁴ To ozemlje je prišlo kasneje v roke Spanheimov, katerih sedež je bil na mariborski trdnjavi (prvič omenjena 1164),

¹ Prim. Čurk, Jože, Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji, v: Časopis za zgodovino in narodopisje (= ČZN) NV 6(1970), str. 251.

² Idan, O srednjeveških zasovah Ptujja in Maribora, v: ČZN NV 11(1975), str. 200.

³ Most in mestnina. Ok. 1280-1296 je "Alsa Prikmaisterina" dajala od vinograda na Melskem hribu (juss montanum de Sluif) mariborskemu deželnoknežjemu uradu letno po vedro mošta. (Dapsch, Allons. Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter Wien-Leipzig 1910: str. 267, 181).

1305, marec 25., Maribor: orig. perg. listina v Koroškem deželnem arhivu Celovec (= KLA). Objava: Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM) II/109.

Mariborska mestna knjiga. fund. Mesta Maribor 1/1 (XVI stol.), fol. 385. Štajerski deželni arhiv Grac (=StLA) Objava: GZM XIV, str. 71.

Leskovec, Antoš, Mitnina in mitnice v Mariboru, v: ČZN NV 5(1969), str. 410-418. 1/1(XVI.stol.), fol. 295-297, StLA. Objava: GZM XIV, str. 47-51.

1341, februar 21., Maribor: "Petrus magister pontis", član mestnega sveta (prepis iz 1873, št. 2180b), StLA. Objava: GZM IV/20.

1478, januar 17., Grac: vpis v rok. Hs. hlau 53/1 (olim I63), št. 195, fol. 92, Avstrijski državni arhiv na Dunaju (=OSTA). Objava: GZM IX/6.

Prim. Koropec, Jože, Hoška davnina do srede 17. stoletja, v: Huče. 850. Območje hoške župnije I. Huče 1996, str. 127-216.

985, oktober 17., Ettenstadt: orig. perg. listina v OSTA. Objava besedila s prevodom. Mlinarič Jože, v: Razvanje skozi 1000 let 985-1985. Maribor 1985, str. 9.

Prim. Koropec, Jože, Iz zgodovine Razvanja do leta 1700, v: ČZN NV 22(1986), str. 26.

od njih pa so ga dedovali Traungavci (1147), prvi štajerski vojvode (od 1180). Na razvoj obravnavanega področja pa je bistveno vplivalo tudi dejstvo, da je konec 11. stoletja koroški vojvoda Engelbert Spanheim ustanovil samostan benediktincev v Labotski dolini na Koroškem, ki je med drugim prejel tudi pusto pokrajino ob Radoljni (območje Lovrenca na Pohorju) in Ruše.⁵ Okoli leta 1100 sta Engelbertova sinova Hartvik in Bernard namenila po svoji smrti samostanu vrsto posesti: Bernard posest Razvanje (predium Razwei), in to živinorejsko pristavo (stabulariam curtum), očitno Betnavo, ter še Hotinjo vas (Hunoldisdorf), skupaj za okoli sto kmetij. Bernard je tedaj Št. Pavlu namenil še Radvanje (oppidum Radewan) in posest pri kasnejšem Miklavžu (villam Brunne), njegov brat Sigfrid pa je menihom poklonil naselje Dogoše (Legindorf).⁶ Po smrti Bernarda Spanheima (1147) je Št. Pavel prevzel vsaj del namenjene mu zemlje in je s tem postal vodilni zemljiški gospod v Dravski dolini. Od tedaj pa je nujno moralo prihajati do križanja interesov samostana in deželnega kneza na omenjenem območju, zlasti na vzhodnem Pohorju, kjer si je deželni knez sčasoma prisvojil svet pri Pohorskem dvoru in Razvanju. Del svoje posesti pa sta tako deželni knez kakor tudi šentpavelski samostan oddajala v fevd, zato se jima je počasi izmikala iz rok.⁷

Pogled z desnega dravskega obrežja (s Tabora) na mesto Maribor leta 1681.
(G.M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, 1681)

Od Bernarda Spanheima in njegove žene Kunigunde sta bila deležna posesti na Dravskem polju še samostan Vetrinj in salzburska nadškofija. Bernard je v letih med 1143 in 1147 vetrinjskim cistercijanom namenil vas Loko pri Miklavžu

⁵ Prim. Mlinarič, Jože, Preteklost območja severno od Razvanja do Drave in od Limbuša na zahodu do Pobrežja na vzhodu do leta 1600, v: ČZN NV 22(1986), str. 33.

⁶ Med letom 1096 in 1105: Kos, Franc, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (= Gradivo) 111, št. 408, str. 239-241.

⁷ Koropec, Jože, Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja. Maribor 1972, str. 15-16.

(iuxta Brunne in Marchia... villam unam, que Lonch dicitur), njegova žena Kunigunda pa svoj delež pri Miklavžu (in Brunne) ter po Wolframu iz Labota pridobljeno posest v Rogozi (Rogor) in Hotinjo vas (Hunolsdorf).⁸ Kunigunda je v letu 1161 umrla brez potomstva in je pred smrtjo zapisala kanonikom salzburske cerkve posest v Zrkoveih (predium quoddam Werchendorf dictum), česar pa njen sorodnik, štajerski mejni grof Otakar III. Traungavec, ni hotel priznati. Ohljubil pa jim je Zrkovce, če bi umrl brez potomstva, ter jim kot jamstvo priznal v istem naselju posest, ki jo je od Otakarja imel v fevdu neki Kolon.⁹ Zadnji Traungavec in prvi štajerski vojvoda Otakar I. pa je leta 1190 obljubil salzburskemu kapitlju, da mu bo vrnil od svojih staršev v Zrkovcih (villa Werchendorf super Drauum fluvium) podeljeno posest, takoj pa mu je vrnil eno kmetijo.¹⁰ Zrkovci so ležali zunaj območja ptujske salzburske gosposčine in z njimi je Salzburg postal mejaš posestim deželnega kneza. Salzburg si je pridobil posest okoli Ptuja že v 9. stoletju in meja starejše salzburske posesti na desnem bregu Drave okoli Ptuja je tekla takole: "od ustja Dravinje v Dravo ob zgornji ohdravski terasi ... preko Zgornje Hajdine do Skorbe in odtod k Dravi". Zunaj te meje so bile le posamezne vasi: Hajdoše, Gerečeja vas, Slovenja vas, Zlatoličje.¹¹ Zrkovci so v prvi polovici 14. stoletja sodili k večjim naseljem na Dravskem palju, saj nam za omenjeni čas vir izpričuje štiriindvajset salzburskih kmetij.¹² Zrkovci so v letu 1252 postali predmet zastave, ko je leta 1246 izvoljeni salzburski nadškof Filip Spanheim zastavil Albertu Viltuškem, sinu Ulrika Mariborskega, "villam ecclesie nostre Werkendorf prope Marchpurch" za posojenih štiriinštirideset mark srebrne dunajske teže.¹³

Omeniti moramo še posest v Rogozi, ki je prišla deloma v roke vetrinjskega samostana deloma v last žičke kartuzije. Vetrinju je v letih med 1143 in 1147 posest v tem kraju podarila Kunigunda, žena Bernarda Spanheima, kot smo že omenili,¹⁴ žički kartuziji pa so jo darovali Traungavci. Mejni grof Otakar III. (umrl 1164), ustanovitelj samostana, mu je namenil veliko posesti in dohodkov, kar mu je leta 1182 potrdil njegov sin in štajerski vojvoda Otakar I., ki omenja tudi svojo lastnino "v vasi z imenom Rogoza" (quidquid in villa, que Rogoz dicitur).¹⁵ Leopold VI. Babenberžan pa je menihom v letu 1195 potrdil pravico do desetine v Zgornjih in Spodnjih Račah, na Podovi in v Rogozi (Rogot), v letu 1207 pa še nekaj posesti med Mariborom in Ptujem ter na Dravskem palju štiri kmetije v vasi Rogoza (Rogot).¹⁶ Za žičko kartuzijo vemo, da je bila v letu 1564 v omenjenem naselju gospodar osmih kmetij.¹⁷ S krčenjem gozdov na Dravskem

⁸ (Med 1143 in 1147): Zahn vicq. Joseph, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark (=StUB) I, Graz 1875, št. 237, str. 244 (k letu ok. 1145) Prim. Gradivo IV št. 183, str. 108-109.

⁹ 1161, december 25., Breže (Friesach) objava: StUB I, št. 469, str. 435 Prim. Gradivo IV, št. 436, str. 220-221

¹⁰ (1190), Enns: orig. perg. listina v OSTA. Objavi: StUB I, št. 720 in GZM I/25.

¹¹ Kos, Milko, Srednjeveški urbarni za Slovenijo 1. Urbarni Salzburske nadškofije AZU. Ljubljana 1939, str. 7-8. Prim. Štih, Peter, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, v Zgodovinski časopis (=ZČ), 37 (1983), str. 171-201.

Idem, Salzburg. Ptnj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji ZČ: 50 (1996), str. 335-343

¹² "Item de villa Zweckendorf" (ibidem, str. 99).

¹³ 1252 (konec avgusta), Maribor. orig. perg. listina v OSTA. Objava: GZM I/81

¹⁴ Glej opombo št. 8.

¹⁵ 1182, Radgona (Radkersburg): Cod. Vindobonensis Palatinus 617 (XIII. stol.), Avstrijska državna biblioteka na Dunaju. Objava: GZM I/11.

¹⁶ 1207: orig. perg. listina (št. 346), StLA. Objava: GZM I/46. Prim. Karavec, Jože, Hoška davni na do sred. 17. stoletja, str. 202-203

¹⁷ Mlinarič, Jož, Kartuziji Žiče in Jurkloštec Kartuzija Žiče ok. 1160-1782. Kartuzija Jurklošter ok. 1170-1595. Maribor 1991, str. 284.

Pogled na Maribor okoli leta 1820 in na del desnega dravskega obrežja s cerkvijo sv. Magdalene.
(Zbirka Drobnu tiski, Štajerski deželni arhiv, Gradec)

polju in tudi na področju dravskega obrežja se je povečalo število kmetij in samostojnih parcel, ki so jih imeli v zakupu tudi mariborski meščani ter svetne in duhovne ustanove. O lastnikih kmetij in posameznih zemljiških parcel na obravnavanem območju nam govorijo predvsem mariborske listine. Od naselij, ki nam pričajo o povezavah med njimi in mestom Mariborom, naj omenimo Miklavž, najjužneje od Tabora ležeče naselje na Dravskem polju. Naselje se sprva imenuje "Studenci" (Brunne), Sv. Miklavž (Sand Nicla) pa se prvič omenja leta 1382, kar priča, da je tedaj tod že stala Miklavževa cerkev.¹⁴ Glede na to, da se v letu 1450 omenjata posest "zu Prunn bey sand Niclas under Marehhburg" in še posebej desetina "auf dem dorff zu Prunn",¹⁵ smemo domnevati, da gre v primeru Miklavža za dve naselji: starejše (Studenci) in tisto, ki se je razvilo okoli Miklavževe cerkve (Sand Nicla). Očitno gre kasneje za spojitev dveh naselij v eno pod skupnim imenom Sv. Miklavž in je cerkveni patron, kot moremo opaziti tudi pri marsikaterem drugem naselju, izpodrinil staro ime. Miklavž je stara spanheimska posest, ki je prišla v roke tudi šentpavelskega in vetrinjskega samostana.

¹⁴ (Med 1143 in 1147): objava v StUB I, št. 237, str. 244

1237, junij 17.: objava v StUB III, št. 927, str. 476.

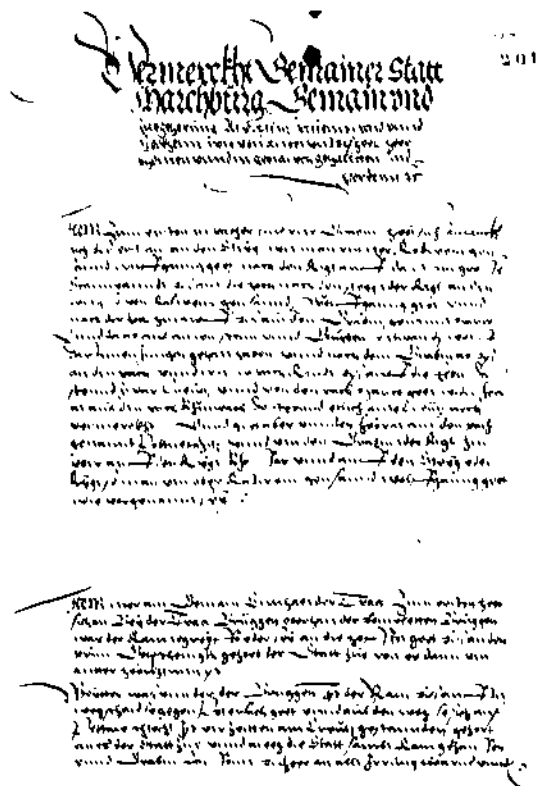
Prim. Gradivo V, št. 675, str. 320 (z napačno lokalizacijo)

Prim. Koropec, Jože, Haška davnina do srede 17. stoletja..., str. 186-189.

¹⁵ 1450, avgust 26. orig. perg. listina, StLA Prim. Blaznik, Pavle, Historična topografija Slovenije II Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Korške do leta 1500 (= P. Blaznik, Topografija). Maribor 1988, str. 350. Napak: niso Studenci, ampak Miklavž, kar ugotavljam še za nekaj primerov pod geslom Studenci.

1449-1452- Starzer, Albert, Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421-1546, v: Beiträge zur Kunde steiermarkischer Geschichtsquellen 32(1902), št. 12, str. 329

Slednji je 1237 leta del svoje posesti zamenjal s salzburško nadškofijo, s čimer se je salzburška posest premaknila proti severozahodu.²⁰ V letu 1394 je samostan Vetrinjški izročil tri kmetije "gelegen ze Sand Nicla" v dosmrtni užitek svojemu oskrbniku Pavlu iz Trčove.²¹ Posest je tedaj sodila pod upravni sedež Vetrinjški dvor v Mariboru. Del posesti pa si je deželni knez obdržal, kar je razvidno iz babenberskega urbarja (ok. 1220-1230), ki v tem naselju navaja deset vojvodovih kmetij, medtem ko jih Otokarjev urbar (1265-1267) navaja dvanajst. 1278. leta se omenja v Miklavžu vladarjev vitez in dve leti za tem izvemo za njegovega župana Pavlina (Paulinus suppanus de Brunne).²² Okoli leta 1450 je dobil tod enajst kmetij, dva mlina in travnik ter proseno desetino Ivan Stubenberški.²³ Pri Miklavžu so se križali interesi deželnega kneza in njegove mariborske gosposčine ter Salzburga in njegove ptujske gosposčine.

Opis mariborskega srenjskega zemljišča na desnem bregu Drave. (Mariborska mestna knjiga, XVI. stol., v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 201, Štajerski deželni arhiv Gradec)

²⁰ 1237, junij 17.: Objava: StUB III, št. 927, str. 476.

Prim. Gradivo V št. 675, str. 320 (z napačno lokalizacijo).

Prim. Mhnarič, Jože, Posest vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145-1786), v: ČZN NV 17(1981), str. 40-42.

²¹ 1394, februar 4.: orig. perg. listina (št. A 547), Koroški deželni arhiv Celovec (= KLA). Objava: GZM V/65.

²² Ok. 1220-1230: Dopsch, Alfons, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter. Wien-Leipzig 1910: str. 16/8 in 1265-1267: ibidem, str. 100/8-21.

Prim. Koropec, Jože, Hoška davnina do srede 17. stoletja..., str. 187.

Blaznik, Pavle, Topografija II, str. 350.

²³ 1449-1452: glj opombo št. 19.

Obcestna vas Dogoše severno od Miklavža, katere nastanek J. Koropec postavlja v 11. stoletje, "ko so načrtno nastajale podložne obcestne vasi", je bila dediščina Spanheimov, ki so sicer naselje okoli leta 1100 podarili šentpavelskim menihom, a se je tem očitno izmuznilo iz rok. Sodilo pa je leta 1265 k višjemu mariborskemu deželskemu sodišču.²⁴ V tem naselju je moral imeti posest tudi Salzburg, kajti leta 1336 je Hartnid Ptujski, tudi gospod Vurberka, Marijini kapeli na Vurberku podaril nekdanje salzburske fevde, med njimi tudi za pet mark imenja v Dogošah (Lenddorf).²⁵ Urbar iz leta 1496 izkazuje v Dogošah deset podložniških družin.²⁶ V Dogošah so prejemale dnehodke tudi mariborski meščani: v letu 1367 se omenja Nikolaj, sin pokojnega mariborskega deželnega pisarja, ki je svoji ustanovi, beneficiji sv. Katarine v mariborski cerkvi, podaril med drugim tudi desetino v Dagošah (datz Longdorff).²⁷ Tudi prebivalce Dogoš sta mikala tuji svet ter upanje na boljši zaslužek in življenje. Pred letom 1455 je Mihael iz Dogoš (Michel von Lengdorff) dobil mariborsko meščanstvo, nakar je postal oskrbnik posesti zakupnikov Račjega dvora, družine Hausnerjev, ter se je preselil na njihov dvor.²⁸ Prebivalci Dogoš so si služili kruh tudi z izpiranjem zlata na Dravi. V letih 1542 in 1562 se omenja "Peter goldwascher zu Lendorff". Njegova hči Uršula se je poročila s Štefanom Krabatom iz bližnje Rogoze ter je v omenjenih letih prodala svojemu očetu dva vinograda v mariborski okolici.²⁹ Salzburska vas Zrkovci ob pobreški obdravski cesti je postala dokončna last salzburske nadškofije šele po letu 1190.³⁰ Po urbarju iz leta 1322 je imel Salzburg "in villa Zwerkendorf" štiriindvajset kmetij, v letu 1352 pa sta mu prodala eno kmetijo še Konrad Mariborski in Ozvald, Cubeinov zet.³¹ Leta 1499 se omenja tod dvanajst pustot in nekateri podložniki so bili dolžni oddajati gosposčini Spodnji Maribor vse vrste desetine.³² V letu 1468 je dal mestni magistrat kot vrhovni oskrbnik mariborskega meščanskega špitala mlin na Dravi v zakup Zrkovčanoma Gregorju, zetu župana Knechtla, in Juriju Juriču.³³ Marsikateri prebivalec Zrkove je imel na gorcah pri Mariboru vinograd v zakupu po gorskem pravu. Že deželnoknežji urbarji iz 13. stoletja izkazujejo Zrkovčane kot zakupnike vinogradov. V letih 1265-1267 so nekateri prebivalci Zrkove (Zebrechendorf) dajali deželnemu knezu letno po

²⁴ Koropec, Jože, Srednjeveški Vurberk, v: ČZN NV 4(1968), str. 121.

²⁵ Idem, Hoška davnina do srede 17. stoletja ..., str. 179.

²⁶ Ibidem.

²⁷ 1367, maj 25., Maribor: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1 (XVI. stol.), fol. 78-79, StLA.

Objava: GZM IV/112.

Prim. Mlinarič, Jože, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, v: ČZN NV 9(1973), str. 76.

²⁸ 1455, maj 7.: orig. perg. listina (št. 6527 b), StLA. Objava: GZM VII/59.

1458, november 30.: orig. perg. listina (št. 1101), Pokrajinski arhiv Maribor (= PaM).

²⁹ Koropec, Jože, Hoška davnina do srede 17. stoletja ..., str. 180. Orig. perg. listina (št. 965),

PaM. Objava: GZM XII/22. O pravici do izpiranja zlata na Dravi (1465, 1468) A. Lang, Die Salzburger

Lehen in Steiermark bis 1520 ..., št. 448-18, str. 392.

³⁰ (1190), Enns: orig. perg. listina v ÖSTA. Objava: GZM I/25.

Brezje: sosed Zrkovci, se z Marijino cerkvijo omenja šele leta 1587 (Koropec, Jože, Hoška davnina do srede 17. stoletja ..., str. 177).

Prim. Čurk, Jože, Ob tisočletnici Razvanja, v: ČZN NV 22 (1986), str. 8-9.

³¹ Kus, Milka, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I. Urbarji Salzburske nadškofije. AZU. Ljubljana 1939, str. 119.

1352, april 17.: prepis v Salzburger Kammerbücher (XIV. stoletje) II, št. 324, str. 239, ÖSTA. Objava: GZM IV/57.

³² Koropec, Jože, Hoška davnina do srede 17. stoletja ..., str. 214.

³³ 1468, november 25.: orig. perg. listina (št. 790), PaM. Objava: GZM VIII/24.

O ladjiskih mlinih na Dravi pri Mariboru. Prim. Leskovec, Antuša, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 317.

osemnajst veder mošta, v letih med 1280-1296 je župan (suppan de Zwerdorf) imel vinograd na Meljskem hribu (Slaiß), okoli leta 1300 pa so Zrkovčani oddajali od vinograda po triindvajset in pol vedra gornine.³⁴ Prebivalci Zrkovcev se v dokumentih iz 15. stoletja omenjajo kot sogorniki na nekaterih gorcah pri Mariboru in celo pri Celestrini vzhodno od Malečnika. Celestrina leži na nasprotnem bregu in jim je bila potemtakem lahko dostopna, saj jim je prevoz preko vode omogočala tamkajšnja brv. V letu 1402 je imel vinograd pri Malečniku v zakupu "Veliki Pavle iz Zrkovec", leta 1454 pa je imela vinogradniško parcelo v zakupu od meljske komende Marina, vdova po Simonu Pangrerju iz Zrkovcev (ze Czwerkendorff), v naslednjem letu pa jo je prodala premožnemu mariborskemu meščanu in oskrbniku mostu Pavlu.³⁵ Na Velikem Cvajniku sta imela leta 1438 vinograde brata Rupert z Zgornjega Pobrežja in Janez iz Zrkovec.³⁶ V Celestrini se kot sogornik omenja 1450 Nikolaj iz Zrkovcev, leta 1453 pa je tod prodal oskrbniku mostu Pavlu svojo vinogradniško parcelo Lovrenc Gomse, sin Cveta Hladeja iz iste vasi.³⁷

Vzhodno od Tabora in magdalenske cerkve je na območju med dravskim obrežjem in Tezenskim gozdom nastalo naselje Pobrežje, ki se prvič omenja v urbarju iz okoli 1220-1230 kot last deželnega kneza. Naselje "Pabrisach" z osmini kmetijami je sodilo k mariborskemu deželnoknežjemu uradu (officium Marchpurch). Nekako štirideset let kasneje se omenjata v tem naselju še mlin in župan, ki je bil dolžan oskrbovati grajsko kuhinjo.³⁸ Sredi 14. stoletja se na obravnavanem področju omenjata že dve naselji: v letu 1358 je namreč govora o Zgornjem Pobrežju (zu den Obern Probersach), medtem ko se Spodnje Pobrežje (zu Nideren Pobersach) navaja nekako sto let pozneje (1450).³⁹ Odslej se Pobrežje omenja brez natančnejše označbe skoraj izključno le tedaj, ko se navaja oseba z obravnavanega območja, ki je imela na levem bregu Drave vinograd, kadar pa gre za natančno lokalizacijo posesti, pa se seveda navaja ustrezno naselje. Zgornje Pobrežje je bilo bliže Taboru in s tem bliže mariborskemu mestu, katerega meščani so si prizadevali za pridobitev zemljiških parcel. Ohranjene listine pričajo o posesti Mariborčanov v obeh omenjenih naseljih. Na Zgornjem Pobrežju je bil leta 1358 lastnik polovične kmetije meščan Oton Gibler in je tedaj posest podaril novoustanovljenemu meščanskemu špitalu, leta 1473 pa je Ivan Falmbhap prodal meščanu Lenartu Prugklu njivo na obrežju pri istem naselju.⁴⁰ Leta 1500 je na

³⁴ Dopseh, Alfons, o.c., str. 116/337, str. 265 g/9 1297-1315: "De Zweekendorff..." (ibidem, str. 267.k/30).

³⁵ 1402, september 27., prepis v Vetrinski kopalni knjigi (= Vkk) I(1542), št. 342, fol. 236^v-237, KLA.

Vinograd je "des Grussen Paule von Zwerkendorff". Objava: GZM V/84.

1454, maj 2.: orig. perg. listina (št. 764), PaM. Objava: GZM VII/53.

1455, december 7.: orig. perg. listina (št. 768), PaM. Objava: GZM VII/69.

³⁶ 1438, februar 7.: orig. perg. listina (št. 747), PaM. Objava: GZM VI/68.

³⁷ 1450, november 18.: orig. perg. listina (št. 755), PaM. Objava: GZM VII/28.

1453, marec 14.: orig. perg. listina (št. 761), PaM. Objava: GZM VII/45.

³⁸ Dopseh, Alfons, o.c., str. 17-18 in 106.55.

Prim. Kumppec, Juže, Huska davnina ih srede 17. stoletja..., str. 190.

³⁹ 1358, maj 25.: izpisek iz vizitacijskega zapisknika meščanskega špitala iz 1731, Škofijski arhiv Maribor. Objava: GZM IV/80. Ko je govora o isti polovični kmetiji, je zapisano, da leži "ze Pabresach" (1358, avgust 31.: orig. perg. listina, št. 714, PaM) Objava: GZM IV/81. Blaznik, Pavle Topografija II, str. 86.

V 16. stoletju je moral vsak hasnuvalec osmih kmetij na Zgornjem Pobrežju (zu Obern Probersach) upravljeti za polovico mariborskega mesta po tri dni tlake na leto. Zalu pa su bili opruščeni plačevanju mitnine od blaga, ki so ga kupovali za lastne potrebe (ne za prodajo), ter od lastnega blaga, ki so ga dali naprtdaj. Prepis 1/1 (XVI. stol.), fol. 22 StLA. Objava: GZM XIV, str. 54.

Prim. tudi ibidem, fol. 24 in GZM XIV, str. 59.

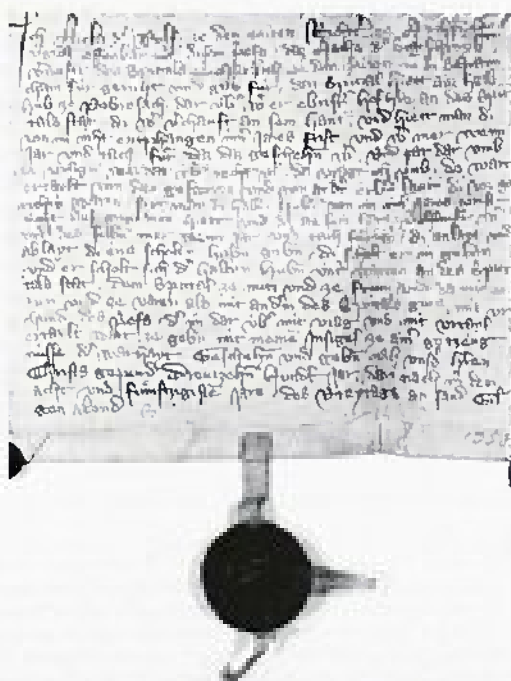
⁴⁰ 1358, maj 25.: vizitacijski zapisnik iz 1731, Škofijski arhiv Maribor, str. 10.

Objava: GZM IV/80

1473, marec 5. "amh rain ih Obern Pobersach". orig. perg. listina (št. 810), PaM. Objava: GZM VIII/46

Prebivalci z desnega brega Drave se pogosto omenjajo kot zakupniki vinogradov na gorcah v najbližji mariborski okolici, zlasti še pri Melju, in le redko se pobliže navaja njihovo bivališče. Tako si je Jakob Krajnc s Spodnjega Pobrežja v letu 1450 pridobil od mariborskega Juda Gemela vinograd s prešo, kletjo in kamro v Celestrini pri Malečniku.⁴³ Leta 1438 sta imela Rupert z Zgornjega Pobrežja in njegov hrat Janez iz Zrkovec vinogradniški parceli na Velikem Cvajniku, leta 1473 pa se omenja kot zakupnik vinograda pri Melju krojač Mihael, župan na Zgoranjem Pobrežju, ki ga je prodal mariborskemu meščanu Ivanu Ungerju. Mihael je očitno imel na istem kraju še en vinograd, omenjen v letu 1482.⁴⁴ V drugi polovici 15. stoletja se v listinah navaja kar nekaj zakupnikov vinogradov, doma s Pobrežja, vendar zanje ne vemo, ali so bili z Zgornjega ali s Spodnjega Pobrežja: Martin je užival vinograd na Meljskem hribu (1454), Lovrenc Penca se je odpovedal vinogradu pri Melju, ki ga je imel v zakupu od meljske komende (1455), Tomaž je imel v zakupu vinograd pri mestu (1496), Jakobi, Rudolfov zet, pa je prodal parcelo v Sojči Lamprehtu, bivajočemu pri Dravi (1499).⁴⁵

Spor zaradi kmetije mariborskega meščanskega špitala na Pobrežju leta 1358 (1358, avgust 31.: orig. perg. listina, št. 714, Pokrajinski arhiv Maribor)

⁴³ 1450, november 18.: orig. perg. listina (št. 755), PaM. Objava: GZM VII/28.

⁴⁴ 1438, februar 7.: orig. perg. listina (št. 747), PaM. Objava: GZM VI/68.

1473, februar 28.: orig. perg. listina (št. 799), PaM. GZM VIII/41.

1482, december 3.: prepis v 1/1 (XVI. stol); fol. 182-183, StLA. Objava: GZM IX/66.

⁴⁵ 1454, julij 22.: orig. perg. listina (št. 323), arhiv samostana Št. Pavel. Objava: GZM VII/54.

Vinograd leži "in der Schlipphen".

1455, september 23.: orig. perg. listina v ÖSTA. Objava: GZM VII/66.

1496, november 1., Maribor: prepis 1/1 (XVI. stol), fol. 165^v · 166^v, StLA. Objava: GZM X/67.

1499, januar 25.: orig. perg. listina (št. 852), PaM. Objava: GZM X/95.

Zahodno od obravnavanega območja se je na ravnici zahodno od Pobreške ceste in nekako do današnje železniške proge ter vse do Miklavža in Rogoze še v drugi polovici 19. stoletja raztezal Tezenski gozd, ki je dal tudi ime enemu izmed naselij na desnem bregu Drave - Tezno (Thesen).⁴⁶ Gozd je ostanek nekdanjega obsežnega gozdnega kompleksa na Dravskem polju. Ime "thesen" se v mariborskih srednjeveških listinah omenja kar nekajkrat, vendar pri tem ne gre vedno le za lastno ime, torej za Tezno, ampak je lahko to občno ime za gozdiček.⁴⁷ Leta 1473 se omenja prodaja njive "na obrežju pri Zgornjem Pobrežju", ki je mejila na obdravsko cesto in na njive "bei dem Thesen". Posest je tedaj Ivan Falbmhap prodal meščanu Lenartu Prugklu.⁴⁸ 1523. leta se omenja njiva, ki jo je limbuški župnik Matej Erenberger dal v zakup po kupnem pravu mariborskemu meščanu Gregorju Kaluderju. Njiva je ležala "na obrežju pod cerkvijo sv. Marije Magdalene in nasproti jeza" ter je mejila na Ptujsko cesto in na pot, ki je vodila "zum Tösen".⁴⁹

Na ravnici, ki se je iztekala pod Pohorjem ter južno od mariborskega mostišča (na Taboru) se okoli leta 1100 omenja živinorejska pristava, leta 1319 zapisana kot "Wintenant" (Betnava). Do nje je vodila glavna prometnica v smeri sever-jug, ki se nekajkrat omenja v mariborskih srednjeveških listinah: npr. "an der strassen Wintenant" (1441).⁵⁰ Betnava je bila sprva sedež majhne viteške družine in v 14. stoletju so jo imeli v fevdu gospodje, ki so pogosto nosili ime Paltram, zato se je npr. 1363 dvor imenoval Paltramov dvor (Paltramshof). Nekateri člani te družine so živeli v Mariboru in so v 14. stoletju opravljali pomembne funkcije (npr. deželnega pisarja).⁵¹ Leta 1542 so bili lastniki Betnave Turjačani, ki so šteli imenje za posebno enoto znotraj svoje viltuške gosposčine. Betnava je imela podložnike predvsem na Dravskem polju, v bližnjih naseljih pa naslednje gospodarske enote: v Zgornjem Radvanju 5 hub in mlin, v Spodnjem Radvanju 3 hube in eno polovično hubo ter dva domeca, na Studeneh pa 4 hube in 6 domecev. Gosposčina si je obdržala okoli svojega sedeža izredno veliko dominikalne zemlje, tako da je ravnica v smeri proti Dravi ostala vse do konca prejšnjega stoletja zelo malo poseljena.⁵²

V bližnjem Radvanju (oppidum Radewan) se okoli leta 1100 omenja spanheimska posest, ki jo je Bernard podelil šentpavelskemu samostanu.⁵³ Izraz "op-

⁴⁶ Prim. Mapa k.o. Sv. Magdalene in Pohrežja iz 1825, PaM. Vojaška karta: Zone 19 Kol XIII. Marburg (2. pol. 19. stol.)

⁴⁷ Prim. Unger, Theodor, Steirischer Wortschatz. Graz 1903, str. 151.

⁴⁸ Leskavec, Antošič, Pohorski gozd mariborske meščanske srenje, v: ČZN NV 3(1967), str. 81, op. št. 8.

⁴⁹ Prim. Objezda meja srenjske zemlje 1671: 1/1 (XVII. stnl.), fol. 472, StLA.

⁵⁰ Objava: GZM XIV, str. 9

⁵¹ "...amb rain ob Ober Polhersich..."; "...an die strassen bei der Traa..."; "...die akcher bei dem Thesen...". 1473, marec 5. orig. perg. listina (št. 801), PaM. Objava: GZM/46.

⁵² "...amb rain vnder Sand Maria Magdalen oberhalb des arch vber..."; "...an die strassen als man gen Pettow geth..."; "...an die strassen, dy zum Tösen geth...".

1523, november 11. orig. perg. listina (št. 896), PaM. Objava: GZM XI/54.

⁵³ Med letni 1096 in 1105: Objava: StUB I, št. 89, str. 103 (k letu ok. 1100).

Prim. Gradivo III, št. 408, str. 240.

Zahn von Joseph, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893, str. 502.

1441, december 4. orig. perg. listina (št. 5762), StLA. Objava: GZM VI/83.

⁵⁴ Mlinarič, Jože, Preteklost območja severno od Radvanja do Drave in od Limbuša na zahodu do Pohrežja na vzhodu v obdobju do leta 1600, v: ČZN NV 22(1986), str. 33.

Prim. Isti, Mariborski mestni sodniki v srednjem veu, v: ČZN NV 19(1983), str. 44.

⁵⁵ Idem, Graščina Betnava pri Mariboru, v: Kronika 24 (1976), str. 18.

⁵⁶ Med leti 1096 in 1105: Gradivo III, št. 408, str. 241. Objava: StUB I, št. 89, str. 103 (k letu ok. 1100).

pidum" namesto običajnega "villa" kaže na noriško-rimsko podlago tega kraja, ki je dobil ime po vaškem županu.⁵⁴ Posest okoli Radvanja se je v poznem srednjem veku sila drobila ter je prehajala v roke različnih gosposk, bodisi kot dediščina po Bernardu Spanheimu bodisi kot fevd, pridobljen od šentpavelskih benediktincev. Deželnoknežji urbar iz prve polovice 13. stoletja navaja v kraju Radvanje (Radvan) šest podložnih kmetij.⁵⁵

Že za časa Bernarda Spanheima se omenja nek vitez po imenu Leopold iz Radvanja, ki je vsekakor imel v kraju fevde in je po njem tudi dobil svoje ime. V Radvanju je bil sprva skromen sedež imenja, ki so ga Gaissrucki, ko so v 15. stoletju postali njegovi lastniki, prezidali v plemiški dvorec.⁵⁶ V prvi polovici omenjenega stoletja se omenjata že dve vaški jedri: najprej v letu 1416 Zgornje Radvanje (Ober Rotwein) in leta 1441 Spodnje Radvanje (Nider Radwan).⁵⁷ Povezave prebivalcev obeh naselij z bližnjim mestom izpričujejo nekateri dokumenti. V letu 1427 je bil lastnik vinograda pri Pekrah mariborski Jud Musch in ga je prodal čevljarju Ulriku iz Zgornjega Radvanja, a ta ga je že v naslednjem letu prodal vetrinjski opatiji.⁵⁸ V Spodnjem Radvanju se leta 1454 omenja kot lastnik zemlje Andrej Zusemski, ki je kot ustanovitelj beneficija sv. Tomaža Canterburyjskega v mariborski župnijski cerkvi beneficiju podaril med drugim tudi domec v zgoraj imenovanem kraju.⁵⁹ Naj omenimo še, da je imela v 16. stoletju v obeh naseljih po polovično kmetijo mariborska župnija.⁶⁰

Desno dravsko obrežje nasproti mesta Maribora se je imenovalo Breg: v latinsko pisani listini iz 1289 se navaja magdalenski župnik Gotfrid kot "plebanus sancte Marie Magdalene in littore", leta 1309 pa se to območje prvokrat omenja kot "bey Marchburg am Rain".⁶¹ Pod imenom Breg so šteli območje od Spodnjega Pobrežja pa nekako do Studencev, medtem ko listina iz leta 1454 opredeljuje posest ob dravski obali zahodno od Studencev, pri Limbušu in Laznici, kot Zgornji breg (an dem obern Rain bey Marchburg).⁶² Onkraj Brega proti jugu se je razprostiralo Dravsko polje (Traueid, 1325), deloma z gozdom porasla ravnica, ki je segala vse do obrobja Pohorja.⁶³ Področje okoli južnega mostišča se je zaradi svoje utrdbе, ki je varovala dohod na most, vsaj od 16. stoletja naprej imenovalo

⁵⁴ Pirchegger, Hans, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gütern, Städte und Märkte*. München 1962, str. 107.

⁵⁵ Koropec, Jože, *Hoša davnina do srede 17. stoletja...*, str. 191-192.

⁵⁶ 1147, okoli 20. aprila, Velikovec (Völkermarkt): Gradivo IV, št. 238, str. 133. Prim. Pirchegger, Hans, o.c., str. 17.

Prim. Mlinarič, Jože, *Gospoščina Zgornje Radvanje pri Mariboru po urbarju iz leta 1695*, v: ČZN NV 14(1978), str. 207.

Prim. Baravalle, Robert, *Steirische Burgen und Schlösser II*. Graz 1936, str. 815.

⁵⁷ Zahn von, Joseph, *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*. Wien 1893, str. 398.

Prim. ČZN NV 14(1978), str. 206.

⁵⁸ 1427, marec 3.: prepis v Vkk I(1542), št. 354, fol. 243, KLA. Objava: GZM VI/25.

1428, november 11.: ibidem, št. 353, fol. 242^v · 243, KLA. Objava: GZM VI/53.

⁵⁹ 1454, december 11.: prepis I(1/XVI. stol.), fol. 161^v · 163^v, StLA. Objava: GZM VII/56.

⁶⁰ Urbar mariborske župnije iz 1571, PaM, in sočasni prepis v fondu Mariborska župnija LXII 1a, Škufijski arhiv Celovec. Prim. Mlinarič, Jože, *Mariborska župnija do leta 1600*, v: ČZN NV 9 (1973), str. 257.

⁶¹ 1289, junij 10., Maribor: orig. perg. listina (št. 1358), StLA. Objava: GZM II/64. 1309: GZM II/125.

⁶² 1454, december 11.: prepis I/1 (XVI. stol.), fol. 161^v · 163^v, StLA. Objava: GZM VII/56. Prim. Curk, Jože, *Ob tisočletnici Razvanja*, v: ČZN NV 22(1986), str. 10.

⁶³ 1325, september 8., Maribor: orig. perg. listina (št. 1938 a), StLA. Objava: Gradivo: GZM III/74.

1325, september 29., Maribor: orig. perg. listina (št. 1939). StLa. Objava: GZM III/75. 1249, oktober 27., Sofumbergo: "in Campo": StUB III, št. 59, str. 119.

Tabor (Täbor, 1533) in z njega je imela svoj začetek cesta, katere vzhodni krak se je razvejal v Pobreško in Ptujsko cesto, zahodni pa v Betnavsko in Studensko-Limbuško-Ruško cesto.⁶⁴ Na Bregu je bila vsekakor že v prvi polovici 13. stoletja pozidana cerkev sv. Marije Magdalene, podružnična cerkev hoške prazupnije, ki se kot samostojna dušnopastirska postojanka prvič omenja v letu 1289. Pri magdalenski cerkvi je bil v času prošenja (god sv. Magdalene - 22. julij) velik sejem, ko je imel tod mariborski mestni sodnik pravico pobirati mitnino, medtem ko je stojnino pobirala gosposčina Zbelovo, saj je območje južno od Drave sodilo pod to gosposčino, ki je imela značaj deželskega sodišča.⁶⁵ Za telesno okrepitev popotnikov in tovornikov je poskrbela gostilna (schenckhhaus), h kateri so sodili še vrt in dve njivi. Gostilna, ki se prvič omenja leta 1441 in je bila last limbuške gosposčine, je stala ob razpotju cest zahodno od Tabora.⁶⁶ Edina ulica, ki se v srednjem veku omenja na Bregu, je bila Žabja ulica (Chrottengazzen, 1385), glede na iz listin znane okoliščine je morala biti ob Dravi. Omemba ulice pa kaže že na sistematično naselitev dela Brega.⁶⁷

Območje Brega je bilo v srednjem veku slabo poseljeno in prebivalci so imeli poleg hiše skromna zemljišča, kar kaže, da so se preživljali tudi z neagrarnimi dejavnostmi, kar jim je omogočala že sama geografska lega. Vsekakor so se prebivalci Brega ukvarjali tudi z obrtjo in se v skromni meri vključevali v trgovino ter se ukvarjali s prevozništvom in z dninarstvom. Vemo, da so številni mariborski meščani ter svetne in duhovne ustanove imeli tod svoje zemljiške parcele, ki so jih za plačilo obdelovali tudi naseljenci obravnavanega območja. Srednjeveške listine omenjajo nekaj prebivalcev Brega. V letu 1358 se omenja Nikolaj Murolt (Nikel der Murolt am Rayn), za katerega vemo, da je imel konec stoletja vinograd na Malem Cvajniku pri Mariboru.⁶⁸

V nekem dokumentu iz 1385 se naštevajo imena tamkajšnjih prebivalcev in se navaja k njihovim hišam pripadajoča razmeroma skromna posest (njiva, vrt). Omeniti velja, da se tod nikoli ne omenjajo cele ali polovične kmetije, ampak le manjše gospodarske enote (damci). V omenjeni listini iz 1385 se navajajo naslednji naseljenci: Kramberger (Chranperger), Janez (Jennsel), Henrik (Hainreich), Kristan (Christian), ribič Hudisvak (Hudiswakch der vischer), Jakob (Jacob an dem rain), Jakobov sosed Jurij (Goergel), Friderik (Friczel), krojač Giderl (Giderl der sneyder) in Dedliko, ki je živel "pod cesto" (Dedeliko vnderm weg). V tem letu se navaja tudi Martin, ki je živel na domcu v Žabji ulici, Pavel pa je imel

⁶⁴ "...zu Marchburg ennhalh der Traa am Rain bey dem Täbor...": 1533, september 1. (orig. perg. listina, StLA. Objava: GZM XI/75).

Prim. Čurk, Jože, Ob tisočletnici Razvarja, v: ČZN NV 22(1986), str. 10-11.

⁶⁵ 1289, junij 10., Maribor: orig. perg. listina (št. 1358), StLA. Objava: GZM II/64.

⁶⁶ "Zu samnd Maria Magdalena Ing, was bey samnd Maria Magdalen kirchen ennhalh der Traa am rain bey der statt Marchburg fayll gehabt oder gebracht werdet, dauonn nimbt der statt richter die mawtt vind der landttriebter zu Planckhennstain nimbt das stanndtgelt ein, dann es in Planckhennstainer gericht ist." (Prepis 1/1 /XVI. stol.), fol. 280, StLA). Objava: GZM XIV, str. 87. Prim. Mell, Anton und Pirchegger, Hans, Steirische Gerichtsbeschreibungen, v: Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichte XXXVII-XL (1914), str. 345-350.

⁶⁷ 1441, december 4.: orig. perg. listina (št. 5762), StLA. Objava: GZM VI/83

⁶⁸ 1385, december 28., Maribor: orig. perg. listina (št. 3546), StLA. Objava: GZM V/49.

1431, september 29.: orig. perg. listina (št. 1100), PaM. Objava: GZM VI/43.

1441, februar 4., Dunajsko Novo mesto: prepis (XVI. stol.), št. C 2726, KLA.

Objava: GZM VII/97

Prim. Čurk, Jože, O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora, v: ČZN NV 11(1975), str. 202.

⁶⁹ 1358, februar 22.: orig. perg. listina (št. 713), PaM. Objava: GZM IV/79.

v isti ulici vrt.⁶⁹ Za leto 1461 je znano, da je imel deželni knez na Bregu in v Žabji ulici precej posesti, ki jih je že pred tem podelil gospodom Dobrniškim v fevd. Tedaj je dal cesar Friderik III. Wolfgangu Dobrniškemu in njegovima bratrančema, Viljemu in Juriju, tiste fevde, ki jih je imel Wolfgangov brat Žiga pred vstopom v duhovniški stan in ki so izvirali od Celjanov. Listina navaja štirinajst domceev in še nekaj posesti na Bregu (zu Marchpurg am Rain), v Žabji ulici (in der Khrotengassen) pa hišo in dva vrtova ter še klet "na Bregu ob križišču cest".⁷⁰ Ohranjene kupoprodajne pogodbe pričajo tudi o posesti mariborskih meščanov in drugih na območju Brega. Peter Vischer je v letu 1431 imel v Žabji ulici njivo in jo prodal someščanu Mihaelu Drechslu, Krištof Gundram pa je leta 1443 prodal parcelo premožnemu meščanu Pavlu, oskrbniku mariborskega mosta.⁷¹ Leta 1478 je meščan Ivan Sailer prodal njive onstran Magdalenine cerkve (in dem veld enhalb Sand Marie Magdalen kirchen).⁷² V letu 1507 se omenjajo njive in domci mariborskih meščanov: peka Zörererja in Viljema Terringerja ter Neže, vdove mesarja Venclja, doma iz kraja České Budějovice, leta 1532 pa se navaja domec, ki ga je tedaj Martin Steiner prodal usnarju Žigi.⁷³ Leta 1533 se omenja t. i. Schlüsselfeld, ki ga dokument locira "onstran Drave na Bregu pri Taboru" (ennhalb der Traa am Rain bey Tabor).⁷⁴

Zahodna obdravska cesta je tekla od Brega preko Studencev, ki so dobili svoje ime po vodnih izviroh. V letu 1671 se omenjata dva izvira oziroma studenca: t. i. zgornji in spodnji studenec. Ob objezdi mestne gmajne naj bi mariborski mesar Krobot trdil, da studenec z imenom Gol(c)šnik (ain prunn... der Geleschennikh genant) ni "zgornji studenec", ampak naj bi se tako imenoval studenec "spodaj ob Dravi" (herunden an der Traa).⁷⁵ Studenec se prvič omenja v letu 1495 v listini, s katero je deželnoknežji župan iz Pekar Pavel Sündl prodal mariborskemu meščanu Konradu Tullingerju njivo "amb Gälsnyk", ležečo med kmetijama Lenarta iz Hlapja in Jurija Ōderja in pri njivah mlinarja Lenarta. Še v istem letu je kupec posesti napravil pri mariborskih minoritih duhovno ustanovo in ji poklonil dve njivi, od katerih je ena ležala "ob denn Galschinkh prunn".⁷⁶

Na Studencih so imele podložne kmetije sosednje gosposčine, veliko zemlje pa je bilo razkosane na majhne parcele, ki so jih imeli v zakupu po kupnem pravu domačini ter prebivalci sosednjih naselij. Tudi Studenčani so si mogli enako kot

⁶⁹ 1385, december 28., Maribor. orig. perg. listina (št. 3546), StLA. Objava: GZM V/49.

⁷⁰ 1461, februar 4., Dmajske Novo mesto: prepis (XVI. stol.), št. C 2726, KLA. Objava: GZM VII/97.

⁷¹ 1431, september 29.: orig. perg. listina (št. 1100), PaM. Objava: GZM VI/63.

Peter Vischer je bil mestni sodnik s presledki v letih med 1428 in 1444 (Mlinarič, Jože, Mariborski mestni sodniki v srednjem veku, v: ČZN NV 19 (1983), str. 48)

⁷² Glej tekst! 1478, marec 8.: orig. perg. listina (št. A 1335), KLA. Objava: GZM IX/20.

⁷³ 1507, december 1.: orig. perg. listina (št. 868), PaM. Objava: GZM XI/19.

1507, december 1.: orig. perg. listina (št. 867), PaM. Objava: GZM XI/20

1532, februar 14.: orig. perg. listina (št. 904), PaM. Objava: GZM XI/70.

⁷⁴ 1533, september 1.: orig. perg. listina, StLA. Objava: GZM XI/75.

J. Curk ga imenuje Ključevo polje (ČZN NV 22(1986), str. 10).

⁷⁵ "... ain prunn... der Geleschennikh genant, hat auch da der Crabath, mezkher, vil disputiert, mit vorwant, obberierter prin were nicht der obere, sonder der jenige herunden and der Traa, alwo wir zeiten die burger ihre fleisch fischbehalter gehalt..." (prepis 1/1, fol. 473, StLA. Objava: GZM XIV, str. 12.)

Prim. Leskovec, Antoša, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941, v: Maribor skozi stoletja. Razprave 1 Maribor 1991, str. 317

⁷⁶ 1495, maj 6.: orig. perg. listina (št. 9371), StLA. Objava: GZM X/59.

1495, julij 9.: neoverovljena sočasna kopija (št. 9393), StLA. Objava: GZM X/60.

prebivalci Brega, seveda v manjši meri, iskati svoj zaslužek tudi v neagrarnih dejavnostih. V letu 1418 se omenja Ana, hči pokojnega Jakoba s Studencev (von Prunn), ko je prodala svojemu svaku Ivanu Stroblu svoj delež, ki ga je imela na domcih nekega Winterja in Dörerja.⁷⁷ Studenčani so imeli v zakupu po gorskem pravu vinograde tudi na gorcah na levem dravskem bregu: pred letom 1495 ga je imel v Vinarjih zahodno od mesta Jurij in tega leta je od meščanskega špitala kupil sosednji vinograd Ivan Chunrad.⁷⁸ Nekateri Studenčani so poskušali srečo v mariborskem mestu. Pred letom 1493 je imel v Slovenski ulici hišo z ohišnico Matij (von Prunn), pred 1496. letom pa je prišla k mariborskemu peku Tomažu Freyustetterju služiti Elizabeta, hči Krajnerjeve vdove s Studencev, in se v omenjenem letu poročila z Ivanom s Pernic nad Muto v Dravski dolini.⁷⁹

Mariborski meščan Peter Vischer preda someščanu Mihaelu Drechslu njivo v žahji ulici na Taberu. (1431, september 29.: orig. perg. listina, št. 1100, Pokrajinski arhiv Maribor)

Posest na Dravskem polju in na desnem dravskem obrežju je v poznem srednjem veku prehajala v roke različnih zemljiških gospodov, ki so jo oddajale interesentom v zakup po kupnem pravu. Izredno veliko zemlje so si pridobili tudi mariborski meščani in razne cerkvene ustanove. Na ožjem obdravskem območju se je zemlja izredno drobila, tako da tod niso prevladovali podložni kmetije,

⁷⁷ P. Blaznik postavlja nekatera imena, ki sodijo k Miklavžu, pod Studence. Sam pravi: "Prim. Sv. Miklavž pod Mariborom". (Topografija II, str. 350).

1418, marec 26.: orig. perg. listina (št. 4687 a), StLA. Ohjava: GZM VI/7.

⁷⁸ 1495, maj 4.: orig. perg. listina (št. 840), PaM. Ohjava: GZM X/58.

⁷⁹ 1493, september 4.: prepis 1/1 (XVI. stol.), fol. 184-185', StLA. Ohjava: GZM X/47.

1513, januar 10.: orig. perg. listina (št. 877), PaM. Ohjava: GZM XI/32.

1496, januar 26.: orig. perg. listina (št. 843), PaM. Ohjava: GZM X/65.

ampak zemljiške parcele, kar je primerljivo s stanjem na področju zahodno od mariborskega mesta. Omenjeni razvoj pa moremo glede na ohranjene dokumente zasledovati šele od začetka 14. stoletja naprej. Za mariborske meščane je značilno, da so imeli na začetku omenjenega stoletja v rokah kmetije na širšem območju Dravskega polja, o čemer pričajo ohranjene kupoprodajne pogodbe. Omenimo naj le nekaj primerov. Leta 1311 je nekdanji mariborski mestni sodnik Rudolf prodal žički kartuziji kmetije v Rogozi, dve leti za tem je Mariborčan Walker prodal studeniškim dominikankam kmetijo v Dragonji vasi.⁸⁰ Leta 1325 sta učitelj Hartvik in njegov brat Janez, sinova Jurija iz Slivnice, prodala istemu samostanu kmetijo na Gorici, ki sta jo nedavno pred tem kupila od meščana Lubeja Cvetnika. V naslednjem letu pa je meščan Jakob Cink prodal svojo posest v Hočah vetrinjskim cistercijanom.⁸¹ Mariborski meščani so bili zakupniki njiv na celotnem območju desnega brega Drave od Radvanja pa vse do Zrkovcev, ter so dajali od njih činž svetni in cerkveni gospodi ali njihovim ustanovam. Od svetnih ustanov naj kot lastnika posesti na desnem dravskem obrežju omenimo mariborski meščanski špital, ustanovo mestnega pisarja Mateja iz leta 1348, ki je prejel zemljo že od svojega ustanovitelja. Ustanova je nato svojo posest večala z nakupi in na podlagi darovnic.⁸² Leta 1358 je pisar Matej kupil za špital od meščana Nikolaja Goldeberja in od Juda Chatsima domec na Taboru in v istem letu je meščan Oton Gibling daroval ustanovi pol kmetije na Zgornjem Pobrežju. Pred letom 1468 je oskrbnik mostu Pavel v oporoki namenil špitalu vse premoženje, med drugim tudi mlin na Dravi, ki ga je v omenjenem letu mestni magistrat kot vrhovni oskrbnik ustanove prodal dvema prebivalcema iz Zrkovcev.⁸³ Špitalska zemlja se omenja na več krajih na dravskem obrežju: tik Drave (1358, 1507), na Zgornjem Pobrežju (1358), v Žabji ulici (1431), na Tezmem (1473) in pri Taboru (1553).⁸⁴

Na obravnavanem ozemlju so bili obdarjeni z zemljo mariborski beneficiji, ki so se v glavnem vzdrževali z dohodki od hub, njiv in desetine na desnem bregu Drave ter z dohodki od vinogradov z gore na njenem levem bregu. Ustanovitelj beneficija sv. Katarine Nikolaj je ustanovi namenil med drugim tudi desetino v Dogošah (1367), župnik Jurij Swentenrieg, ustanovitelj beneficija sv. Magdalene, pa mu je za vzdrževanje beneficiata poklonil veliko polje pri križu na Dravskem polju (po 1450).⁸⁵ Andrej Žusemski je leta 1454 ustanovil beneficij sv. Tomaža

⁸⁰ 1311, november 25., Maribor: orig. perg. listina (št. 1756), StLA. Objava: GZM III/9.

1313, oktober 13., Maribor: orig. perg. listina (št. 1785 a), StLA. Objava: GZM III/29.

⁸¹ 1325, september 29., Maribor: orig. perg. listina (št. 1939), StLA. Objava: GZM III/75.

1325, september 8., Maribor: orig. perg. listina (št. 1938 a), StLA. Objava: GZM III/74.

1326, junij 26., Maribor: prepis 10/2 (XIV stol.), št. VII, fol. 5, KLA. Objava: GZM III/79.

⁸² Prim. Mlinarič, Jože in Richter, Jakob, Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja, v: ČZN NV 17(1981), str. 252-272.

1348, november 24.: regest v vizitacijskem zapisniku meščanskega špitala iz 1731, str. 1, Škofijski arhiv Maribor. Objava: GZM IV/48.

⁸³ 1358, februar 22.: orig. perg. listina (št. 713), PaM. Objava: GZM IV/79.

1358, maj 25.: regest v vizitacijskem zapisniku iz 1731, str. 10, Škofijski arhiv Maribor. Objava: GZM IV/80.

1468, november 25.: orig. perg. listina (št. 790), PaM. Objava: GZM VIII/24.

⁸⁴ 1358, februar 22.: orig. perg. listina (št. 713), PaM. Objava: GZM IV/79.

1507, december 1.: orig. perg. listina (št. 867), PaM. Objava: GZM XI/20.

1358, maj 25.: vizitacijski zapisnik 1731, str. 10. Objava: GZM IV/80.

1431, september 29.: orig. perg. listina (št. 1100), PaM. Objava: GZM VI/43.

1473, marec 5.: orig. perg. listina (št. 801), PaM. Objava: GZM VIII/46.

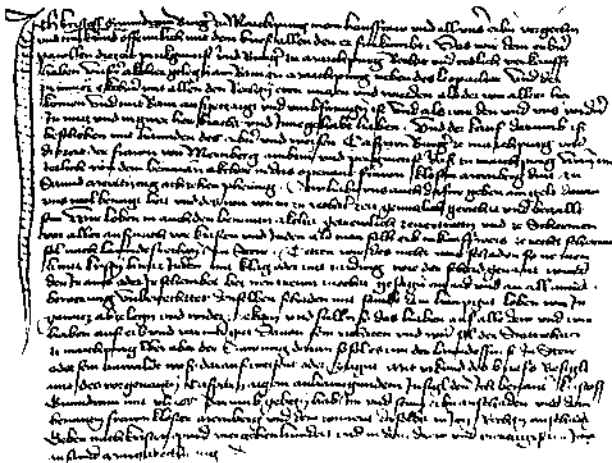
1533, september 1.: orig. perg. listina v StLA. Objava: GZM XI/75.

⁸⁵ 1367, maj 25., Maribor: prepis 1/1 (XVI. stol.), fol. 78-79, StLA. Objava: GZM IV/112.

Po letu 1450: ibidem, fol. 166.-170., StLA. Objava: GZM VII/29.

Prim. Mlinarič, Jože, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, v: ČZN NV 9 (1973), str. 75-78 in 25-26.

Canterburyjskega in mu v ustanovnem pismu zapisal posest na področju od Radvanja in Laznice pa do Tabora. Bogati mariborski meščan Bernardin Druckher je svoji ustanovi, beneficiju Vseh svetih, v letu 1501 namenil kmetijo in tri domce na Studencih ter kmetijo na Pobrezju.⁶⁶ Tudi mariborski minoriti so bili deležni posesti na desnem bregu Drave, kjer jim je v letu 1495 Konrad Tullinger poklonil dve njivi pri studencu Gol(e)šnik na Studencih.⁶⁷ Od mariborskih cerkvenih ustanov naj omenimo še mariborsko župnijo, ki je v letu 1478 posedovala njive pri magdalenski cerkvi in v letu 1500 hube na Pobrezju.⁶⁸

Mariborčan Krištof Gundram proda someščanu in oskrbniku mostu Pavlu njivo na desnem dravskem obrežju (1433, julij 12.: orig. perg. listina, št. 751, Pokrajinski arhiv Maribor)

⁶⁶ 1454, december 11.: prepis 1/1 (XVI. stol.), fol. 161^v - 163^v, StLA. Objava: GZM VII/56.

1501: Ibidem, fol. 190^v - 192^v, StLA. Objava: GZM XI/8. Prim. Mlinarič, Jože, Beneficiji v mestu Mariboru..., str. 81-83 in 89-90.

⁶⁷ 1495, julij 9., neavtorovljena sočasna kopija (št. 9393), StLA. Objava: GZM X/60. Prim. Mlinarič, Jože, Minoritski samostan v Mariboru. 13. stoletje - 1814, v: ČZN NV 19 (1983), str. 62.

⁶⁸ 1478, marec 8.: orig. perg. listina (št. A 1335), KLA. Objava: GZM IX/20 Urbar iz leta 1500: fond Mariborska župnija, LXII 1a, Arhiv krške škofije Celovec. Prim. Mlinarič, Jože, Mariborska župnija do leta 1600, v: ČZN NV 9(1973), str. 245 sl.

Med lastnike zemlje na desnem bregu ali pa uživalce le-te po zakupu po kupnem pravu štejejo tudi nekatere samostane. Naj na prvem mestu omenimo žičko kartuzijo, gospodarje zemlje na Dravskem polju že izza 12. stoletja, ki je leta 1289 prejela od magdalenskega župnika Gotfrida mlin na Dravi in je leta 1311 kupila od nekdanjega mariborskega mestnega sodnika kmetije v Rogozi.⁸⁹ Leta 1478 se omenjajo tudi njive pri magdalenski cerkvi, last omenjenega samostana.⁹⁰ Tudi vetrinjska opatija je bila že v 12. stoletju obdarovana s posestjo na Dravskem polju.⁹¹ Za leto 1394 vemo, da so bili menihi gospodarji treh kmetij pri Miklavžu in so jih dali v zakup svojemu oskrbniku Pavlu iz Trčove. Leta 1478 pa so kupili od mariborskega meščana Ivana Šailerja njivo pri magdalenski cerkvi.⁹² Tudi marenberški dominikanski samostan se je mogel pohvaliti z zemljo na desnem bregu Drave. Samostan je imel zemljo na dveh krajih: na bolj oddaljenem kraju, namreč pri cerkvi sv. Kunigunde pod Kalvarijo, ter pri Taboru. Slednje so nune kupile od mariborskega meščana Mateja Küniga (1389). Leta 1443 je imel posest v zakupu meščan Krištof Gundram in jo z dovoljenjem samostana prodal oskrbniku mostu Pavlu.⁹³ Od župnij sta na obrežju Dravo poleg mariborske župnije ineli zemljo magdalenska in limbuška fara, imel pa jo je tudi lučanski župnik. Omenili smo že mlin na Dravi, ki ga je 1289. leta podaril magdalenski župnik žički kartuziji, leta 1478 pa se omenjajo njive magdalenske župnije blizu Magdalenine cerkve.⁹⁴ Morda je posest, ki jo je limbuški župnik Matej Erenberger dal leta 1523 v zakup meščanu Gregorju Kaluderju, identična z zgoraj omenjenimi njivami. Zanj je rečeno, da leži "pod cerkvijo sv. Magdalene" in da meji na cesto, ki pelje na Tezno, in na Ptujsko cesto.⁹⁵ Leta 1455 se omenjata dve kmetiji na Spodnjem Pobrežju, last lučanskega župnika. Tedaj ju je imel v zakupu Martin Hyerss ter ju prodal meščanu in oskrbniku mostu Pavlu.⁹⁶

Od večjih zemljiških gospod, ki so bile gospodar zemlje na obravnavanem območju, naj najprej omenimo salzburško nadškofijo, gospodarja posesti v Zrkovcih že od druge polovice 12. stoletja, ki je leta 1322 imela tod kar štiriindvajset kmetij. Salzburg je k svoji posesti v Zrkovcih v letu 1352 od Konrada Mariborskega in od Ozvalda, zeta nekega Cubeina, dokupil še eno kmetijo.⁹⁷ Bil je tudi lastnik mlina na Dravi, ki ga je leta 1468 imel v zakupu oskrbnik mostu Pavel in ga poklonil mariborskemu meščanskemu špitalu.⁹⁸ V letu 1441 se omenja posest lim-

⁸⁹ 1182, Radgona (Radkersburg): Cod. Vindobonensis Piatinus 617 (XIII stol.), Avstrijska državna biblioteka Dunaj. Objava: GZM I/11.

1289, junij 10., Maribor: orig. perg. listina (št. 1358). Objava: GZM II/64.

1311, junij 16., Maribor: orig. perg. listina (št. 1750 b), StLA. Objava: GZM III/5.

1311, november 25., Maribor: orig. perg. listina (št. 1756), StLA. Objava: GZM III/9.

⁹⁰ 1478, marec 8.: orig. perg. listina (št. A 1335), KLA. Objava: GZM IX/20.

⁹¹ (Med 1143 in 1147): objava StUB I, št. 237, str. 244. Prim. Gradivo IV, št. 183, str. 108-109. Prim. Mlnarič, Jože, Posest vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145-1786). v: ČZN NV (1981), str. 38-59.

⁹² 1394, februar 4.: orig. perg. listina (št. A 547), KLA. Objava: GZM V/65. 1478, marec 8.: orig. perg. listina (št. A 1335), KLA. Objava: GZM IX/20.

⁹³ 1389, oktober 9.: orig. perg. listina (št. 3681), StLA. Objava: GZM V/56. 1443, julij 12.: orig. perg. listina (št. 751), PaM. Objava: GZM VI/90.

⁹⁴ 1289, junij 10., Maribor: orig. perg. listina (št. 1358), StLA. Objava: GZM II/64. 1478, marec 8.: orig. perg. listina (št. A 1335), KLA. Objava: GZM IX/20.

⁹⁵ 1523, november 11.: orig. perg. listina (št. 896), PaM. Objava: GZM XI/54.

⁹⁶ 1455, november 12.: orig. perg. listina (št. 767), PaM. Objava: GZM VII/68.

⁹⁷ 1161, december 25., Breže (Friesach): StUB I, št. 469, str. 435. Kos, Milko, Srednjeveški urbani za Slovenijo I. Urbani Salzburške nadškofije. AZU. Ljubljana 1939, str. 99. 1352, april 17.: prepis v Salzburger Kammerbücher (XIV. stol.) II, št. 324, str. 239, ÖSTA. Objava: GZM IV/57.

⁹⁸ 1468, november 25.: orig. perg. listina (št. 790), PaM. Objava: GZM VIII/24.

buške gosposčine na dravskem obrežju: gostilna (schenkchhaus) z dvema vrto-
voma in enakim številom njiv. Zemlja je ležala ob cestah, ki sta vodili na Betnavo.¹⁰⁹

Mariborsko mesto je imelo posest na obeh bregovih Drave. Na desnem bregu
so ležale mestne gmajne in gozd meščanske srenje. Prva gmajna se je širila
zahodno od mostišča ter je segala do studenca Golešnik (prun Goleschenigkh)
na Studencih, druga gmajna pa je bila vzhodno od mostišča in prav do križišča
cest, ki sta peljali na Pobrežje in proti Ptujju.¹¹⁰ Tretja mestna gmajna pa je pri-
čela prav tako na mostišču in se je raztezala mimo magdalenske cerkve proti
jugu ter do nekoga kamnitega križa in je zajemala tudi Stražun. Njena meja je
šla nato po ravnici preko ceste Zrkovci-Hoče in k dvoru Vodogaju pri Podovi, se
obrnila k ribniku pod Razvanjem, šla mimo Betnave in do prej omenjenega kamni-
tega križa. Največ koristi je imelo mesto od svojega gozda na Pohorju, ki je ležal
med potjo, ki je peljala iz Zgornjega Radvanja k cerkvi sv. Bolfenka, in naseljem
Hrastje.¹¹¹

Naselje ob dravskem mostišču se je razvilo v meščansko naselbino v drugi
polovici 12. stoletja in del priseljencev je bil tujega porekla, predvsem nemškega,
in si je že zaradi svoje gospodarske moči pridobil v naselju vodilno vlogo. K tujim
priseljencem moremo šteti v prvi vrsti obrtnike in trgovce ter posameznike, ki
so bili v službi deželnega kneza, pa tudi osebe duhovskega stanu. Najmočnejši
pa je postajal dotok domačega prebivalstva predvsem iz mestne okolice. Mestna
obrtna dejavnost je pričevala sloneti tudi na domačem slovenskem življu, medtem
ko so bili trgovci bolj tujega izvora. Okoliško prebivalstvo je vabilo v mesto pred-
vsem upanje na bolj svobodno in boljše življenje.¹¹² Dotok prebivalstva v mesto
Maribor je dokumentiran že za začetek 13. stoletja, ko se omenja Henrik iz Po-
čehove (de Potzegowe), odkoder so se sčasoma naselili številni prebivalci in si
pridobili meščanstvo.¹¹³ K tem smemo prišteti tudi prebivalce iz bližnjih Košakov,
npr. Ulrika (Vrich von Cossach, 1294), ki si je pridobil v mestu velik ugled, saj
ga srečujemo v številnih mariborskih listinah iz let 1294-1325.¹¹⁴ Iz sosednjih
Prul je bil doma mariborski meščan Henrik (der Prüler, 1311), z zahodnega ro-
ba mariborskega predmestja pa se je preselil v mesto Friderik (de Raicz, 1288).¹¹⁵

¹⁰⁹ 1441, december 4 - orig. perg. listina (št. 5762), StLA. Objava: GZM VI/83.

¹¹⁰ "Item mer am gemain ennhalh der Traa zum ersten liebt sich an hey der Traa bruggen
oberhalb der bemelkten brügen, was der rain begreyfft sey an die hofstet, geet his an den prun
Goleschenigkh, gebürt der stant zue, wie es dann von allter heerkhomen ist." (prepis 1/1, fol. 201,
StLA in objava: GZM XIV, str. 2).

Prim. Čurk, Jože, Viri za gradbeno zgodovino Maribora do 1850. PaM. Viri 1. Maribor 1985, str. 30.

¹¹¹ Prepis 1/1 (XVI. stol.), fol. 201*, StLA. Objava: GZM XIV, str. 3.

Čurk, Jože, ibidem. Prim. Leskovec, Antuša, Pohorski gozd mariborske meščanske srenje, v: ČZN
NV 3(1967), str. 75-83.

¹¹² Prim. Mlinarič, Jože, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja, v: Maribor skuzi stoletja.
Razprave 1. Maribor 1991, str. 148-150.

¹¹³ Ok. 1220-1230: "Silfridus vinitur de Patzgawr" - Dopsch, Alfons, Die landesfürstlichen
Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter Wien-Leipzig 1910, str. 24/6-34 in 38.

¹¹⁴ 1294, maj 25 - rokopis Studenice (XVIII. stol.) v fundu Samstana in gosposčina Studenice,
št. 44, str. 71-72, StLA. Objava: GZM II/76.

1325, marec 19, Maribor - orig. perg. listina (št. A 227), KLA. Objava: GZM III/72.

¹¹⁵ 1311, oktober 31, Maribor - prepis v kup. knjigi (XIV. stol.), fol. 140^v-141^v, arhiv samostana
Št. Pavel. Objava: GZM III/7.

1288, september 26, (Maribor): orig. perg. listina v arhivu samostana Rein.
Objava: GZM II/62.

V Mariboru so si poiskali boljši kos kruha in "svoboden zrak" tudi nekateri prebivalci z desnega brega Drave. Naj omenim le dva: Jurija iz Slivnice in mariborskega branjevca (institor) Wolfarda iz Hoč. Jurij iz Slivnice (Gorg von Slevntz, 1305) se nekajkrat omenja kot priča v mariborskih listinah in njegov sin Hertvik je bil mariborski učitelj (1315).¹⁰⁶ Wolfard iz Hoč (Choczarius) pa je v letu 1313 naredil pri mariborskih manjših bratih ustanovo in jim podaril za vzdrževanje večne luči neka vsoto denarja.¹⁰⁷ V Maribor pa so se priselili tudi iz bolj oddaljenih krajev: leta 1458 se omenja Matej s Ptuja (von Pettaw), leta 1499 pa Andrej iz Pilštanja (Peylstainer).¹⁰⁸

Razumljivo je, da je mariborsko mesto privabljal v svoje okrilje tudi prebivalce iz neposredne bližine desnega dravskega brega. Omenimo naj le primer dveh, ki sta se v 15. stoletju priselila v mesto, si pridobila v njem nepremičnine in meščanstvo ter se povzpela na družbeni lestvici. Med najzanimivejše štejemo glede na poročila, ki nam jih nudijo ohranjeni dokumenti, Pavla s Pobrežja, prišleka, ki si je z meščanstvom pridobil donosni službi in je izredno obogatel. Pavel je bil očitno doma s Spodnjega Pobrežja, torej zelo blizu dravskega obrežja, saj se v letu 1454 tod omenja njegov nečak Jakob, ki je obdeloval kmetijo, ležčo poleg Pavlove kmetije.¹⁰⁹ Pavel se omenja kot mariborski meščan že ob svoji prvi omembi meseca julija 1443 in se je potemtakem preselil z desnega brega že nekaj let ali morda nekaj desetletij poprej.¹¹⁰ Bil je poročen in kot takega ga omenja še listina iz meseca maja 1467, ki nam hkrati daje tudi zadnje poročilo o njem. Očitno je bil Pavel brez otrok, na kar kaže duhovna ustanova, ki jo je okoli leta 1465 ustanovil v mariborski župnijski cerkvi.¹¹¹ Nekdanji Pobrežan je že ob svoji prvi omembi (1443) opravljal službo oskrbnika mostu (prukmeister) in v tej službi se navaja tudi ob zadnji omembi leta 1467, medtem ko ga listina iz leta 1452 navaja kot oskrbnika mostu in mitničarja (mawtter). Dobodke si je Pavel pridobil tudi kot gorski mojster v službi marenberškega dominikanskega samostana, gospodarja vinogradov na gorcah v neposredni mariborski okolici.¹¹²

Pavel si je z dohodki, ki mu jih je prinašala njegova služba, in s posojanjem denarja pridobil precejšnje premoženje. O nakupih zemlje poročajo listine za čas od 1443 do 1464. V tem času si je Pavel pridobil na desnem bregu Drave dve kmetiji na Spodnjem Pobrežju (1455) in njivo na dravskem obrežju (1443), na levem bregu pa dva vinograda v Počehovi (1461, 1464) ter po en vinograd v Celestrini pri Malečniku (1453) in pri Melju (1455).¹¹³ Mož je sklepal kupoprodajne

¹⁰⁶ 1305, marec 24., Marthor Vkk I (1542), št. 336, fol. 234^v - 234^r, KLA. Objava: GZM II/108. 1315, februar 15., orig. perg. listina (št. 1799), StLA. Objava: GZM III/34.

¹⁰⁷ 1313, marec 26., orig. perg. listina (št. 1778), StLA. Objava: GZM III/25.

¹⁰⁸ 1458, november 30., orig. perg. listina (št. 1101), PaM. Objava: GZM VII/77
1499, marec 27., orig. perg. listina (št. 853), PaM. Objava: GZM X/96.

¹⁰⁹ "Jacobi, des Paulen brugkmaister vnil burger zu Marehpurg bruder sun" - orig. perg. listina (št. 765), PaM. Objava: GZM VII/35.

¹¹⁰ 1443, julij 12., orig. perg. listina (št. 751), PaM. Objava: GZM VI/90.

¹¹¹ 1467, maj 30., orig. perg. listina (št. 788), PaM. Objava: GZM VIII/14.

1465, november 25., Dunajska Nova mesto prepis v ruk. litan 533, fol. 220, OSTA. Objava: GZM VII/129.

¹¹² 1452, junij 2., orig. perg. listina (št. 759), PaM. Objava: GZM VII/41.

1465, julij 30., orig. perg. listina (št. 7084), StLA. Objava: GZM VII/127.

¹¹³ 1455, november 12., orig. perg. listina (št. 767), PaM. Objava: GZM VII/68.

1443, julij 12., orig. perg. listina (št. 751), PaM. Objava: GZM VI/90.

1461, maj 20., orig. perg. listina (št. 774), PaM. Objava: GZM VII/101.

1464, junij 24., orig. perg. listina (št. 780), PaM. Objava: GZM VII/122.

1453, marec 14., orig. perg. listina (št. 761), PaM. Objava: GZM VII/45.

1455, december 7., orig. perg. listina (št. 768), PaM. Objava: GZM VII/69.

pogodbe z mariborskimi meščani ter s prebivalci Spodnjega Pobrežja (1455) in Zrkovcev (1455).¹¹⁴ Zanimiva je tudi pogodba, ki jo je Pavel v letu 1452 sklenil z mariborskim magistratom kot vrhovnim upraviteljem premoženja meščanskega špitala. Pavel je tedaj vzel v zakup opuščeni špitalski mlin na Dravi tik mesta ter se obvezal, da ga bo na novo uredil, oddajal špitalu predpisani činž in brez odškodnine mlel moko za njegove potrebe. Magistrat pa mu je obljubil, da ga bo pri obnavljanju mlina gmotno podpiral. Pavel je očitno postavil mlin do leta 1455 in ga opremil z vsem potrebnim, s svojo ženo pa ga je smel imeti dosmrtno v zakup.¹¹⁵

Listine iz let 1454-1467 pričajo o posojilih, ki jih je Pavel nudil raznim osebam z obeh bregov Drave. Med posojilajemalci se leta 1454 omenja tudi Pavlov nečak Jakob, ki je za posojenih osem mark dunajskega denarja zastavil svojemu sorodniku kmetijo na Spodnjem Pobrežju. Enaka vsota je Pavel v istem letu posodil tudi Marini, vdovi Simona Pangrerja iz Zrkovcev, ta pa mu je kot jamstvo zastavila vinograd pri Melju. Vdova očitno dolga ni mogla poravnati in je bila prisiljena naslednje leto prodati vinograd upniku.¹¹⁶ V naslednjih letih med Pavlovimi upniki srečamo mariborske meščane. Pred letom 1456 si je Martin Slesiczter pri Pavlu izposodil denar, in ker dolga do smrti ni poravnal, je varuh njegovih otrok upniku izročil vinograd pokojnika. Morda je bil Martinov sorodnik Wolfgang Slesiczter, ki si je v letu 1463 pri Pavlu izposodil šestnajst funtov denarja.¹¹⁷ Leta 1467 pa si je pri istem izposodil dvanajst funtov denarjev Mihael Poleniczter mu zastavil vinograd poleg upnikove vinogradniške parcele. V istem letu je Pavel za mariborskega tkalca Lenarta poravnal dolg pri Seldmanovih sinovih, mariborskih Judih Aramu in Eliji.¹¹⁸

Oskrbnik Pavel očitno ni imel potomcev ter se je zato zgledoval po nekaterih drugih mariborskih meščanih, ki so svoje premoženje zapustili v korist meščanske skupnosti ali pa cerkvenih ustanov. Pavel je svoje veliko premoženje namenil meščanskemu špitalu in mariborski župnijski cerkvi. Okoli leta 1465 je v omenjeni cerkvi ustanovil beneficij sv. Florijana in dal na lastne stroške v njej postaviti oltar. Poskrbel je tudi za bivališče kaplana - beneficiata in je zato zapisal ustanovi hišo v mestu, za njegovo vzdrževanje pa vinograd v Počehovi. Mesto beneficiata je izposloval duhovniku Konradu iz Traunsteina, po čigar odhodu ali smrti pa naj bi pravice predlagati duhovniku (pravica prezentacije) za ta beneficij pripadla deželnemu knezu. Friderik III. je v letu 1465 izdal v zvezi z beneficijem listino s privilegijem, ki je vsakokratnemu beneficiatu dovoljevala prodajati v mestu z omenjenega vinograda pridelano vino.¹¹⁹ Meseca novembra leta 1468 je bil Pavel že pokojni in mestni magistrat poroča, da je pokojnik vse svoje premoženje volil

¹¹⁴ 1455, november 12. orig. perg. listina (št. 767), PaM. Objava: GZM VII/68.

1455, december 7. orig. perg. listina (št. 768), PaM. Objava: GZM VII/69.

¹¹⁵ 1452, junij 2. orig. perg. listina (št. 759), PaM. Objava: GZM VII/41.

1455, april 23. orig. perg. listina (št. 766), PaM. Objava: GZM VII/58.

¹¹⁶ 1454, november 7. orig. perg. listina (št. 765), PaM. Objava: GZM VII/55.

1454, maj 2. orig. perg. listina (št. 764), PaM. Objava: GZM VII/53.

1455, december 7. orig. perg. listina (št. 768), PaM. Objava: GZM VII/6.

¹¹⁷ 1456, januar 22. orig. perg. listina (št. 769), PaM. Objava: GZM VII/70.

1463, april 4. orig. perg. listina (št. 777), PaM. Objava: GZM VII/114.

¹¹⁸ 1467, maj 30. orig. perg. listina (št. 788), PaM. Objava: GZM VIII/14.

1467, januar 8. orig. perg. listina (št. 786), PaM. Objava: GZM VIII/10.

¹¹⁹ 1465, november 24., Dunajsko Novo mesto, prepis v rok. hlau 533 (XV stol.), fol 220 v OSTA. Objava: GZM VII/129.

Prin. Mlinarič, Jože, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, v: ČZN NV 9(1973), str. 87-88.

meščanskemu špitalu. Magistrat je tedaj iz zapuščine prodal Gregorju, zetu župana Knechtla iz Zrkovcev, in Juriju Juriću t.i. zgornji mlin (die obere mul), last salzburške nadškofije, ki je zanj prejela letne dajatve (činž).¹²⁰

V Pavlovem času je prejel mariborsko meščanstvo tudi Mihael iz Dogoš ob Dravi (Michel von Lengdorff). V letu 1455 je po vsej verjetnosti še prebival v Korškem predmestju in v ulici, ki je vodila proti nekdanji Marijini cerkvi na Lebarjah (današnja Strossmayerjeva ulica), hkrati pa je hasnoval še domec, last Kunigunde, vdove meščana Wolfharda Crumermana. Kunigunda je v omenjenem letu to zemljišče podarila mariborskim minoritom.¹²¹ Pred letom 1458 se je Mihael preselil na Račji dvor, mariborski posest pa je prodal ter je stopil v službo družine Hausnerjev, ki je imela omenjeni dvor s posestjo v zakupu od benediktinskega samostana Admont. Dvor je namreč opat Jurij v letu 1414 dal v dosmrtni užitek Jurija Hausnerju in Nikolaju Schremllu. Eden izmed članov družine Hausner je bil kasneje na strani upornega štajerskega viteza Andreja Baumkircherja (1469-1471), zato je tudi izgubil pravico do Račjega dvora. Nadaljnja usoda Mihaela iz Dogoš pa nam zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov ni znana.¹²²

Medtem ko so mariborski meščani ter svetne in duhovne ustanove posedovali veliko število zemljiških parcel na desnem bregu Drave, pa so nekateri prehalci z območja od Zrkovcev do Studencev bili lastniki oziroma hasnovalci predvsem vinogradov na levem dravskem bregu. Obravnavano ozemlje je bilo namreč za vinograde neprimerno. Že v Otokarjevem urbarju iz let 1265-1267 najdemo med uživalci garskoprnih vinogradov prebivalce iz naselja Zrkovce. Oh koncu 13. stoletja so podložniki iz omenjenega naselja dajali deželnemu knezu od vinogradov pri mestu gornino in med njimi se omenja tudi župan, sogornik na Meljskem hrihu.¹²³ Viri nam razen vinogradov le redko omenjajo kako drugo posest prebivalcev z desnega brega na levem dravskem bregu. Omenimo naj le lastništvo magdalenske cerkve nad tremi hubami na Hrenci nad Malečnikom leta 1487.¹²⁴

Večina gorc v najbližji mariborski okolici je bila sprva v rokah deželnega kneza in mnoge vinogradniške parcele so sčasoma prešle v roke mariborskih meščanov, še več pa jih je na podlagi darovnic postalo last samostanov (Vetrinja, Admonta, Reina, meljske komende, marenberških dominikank).¹²⁵ Duhovne ustanove so po eni strani jemale vinograde v zakup po gorskem pravu, po drugi strani pa so same oddajale parcele v zakup različnim interesentom pod enakimi pogoji. Vinogradi so večkrat zelo hitro prehajali iz rok enega zakupnika v roke drugega, saj so mogli postati tudi predmet zastavljanja. Tako si je npr. Marina, vdova po Simonu Pangrerju iz Zrkovcev, leta 1454 pri bogatem mariborskem meščanu Pavlu izposodila denar in mu zastavila svoj vinograd v Melju. Ker pa

¹²⁰ 1468, november 25.: orig. perg. listina (št. 790), PaM. Objava: GZM VIII/24

¹²¹ 1455, maj 7.: orig. perg. listina (št. 6527 b), StLA. Objava: GZM VII/59.

¹²² 1458, november 30.: orig. perg. listina (št. 1101), PaM. Objava: GZM VII/77

Mbnarič, Jože, Admontski Račji dvor pri Mariburu, v: ČZN NV 14(1978), str. 38-39

¹²³ Dopsch, Alois, o.c., str. 116/337 in str. 265 g. 9.

¹²⁴ 1487: Beitrage zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen XXXVII-XL (1918), št. 39, str. 97. Objava: GZM IX/80

¹²⁵ Mbnarič, Jože, Mariborski samostanski ilvori in njihova posest do 16. stoletja, v: ČZN NV 34 (1998), str. 11-32

Isti, Posest cistercijanske opatije Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600, v: ČZN NV 24(1988), str. 118.

Idem, Melju in njegova malteška kolenila od XII. stoletja do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 217-238

Idem, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782. Celje 1997, str. 86

dolga ni mogla poravnati, mu je že v naslednjem letu vinograd prodala.¹²⁶ Omenimo naj primer, ko se je sogornik odpovedal pravici do zakupa. Leta 1455 je prišel k meljskemu komturju Jakobu Maruscherju Lovrenc Penca s Pobrežja in mu sporočil, da vinograda komende ne more več obdelovati in da zato odkup odpoveduje.¹²⁷

Dokumenti iz 14. in 15. stoletja pričajo, da so si prebivalci z desnega dravskega brega prizadevali za pridobitev vinogradniških parcel na nasprotnem bregu Drave. Skoraj na vseh gorcah v neposredni mariborski okolici srečujemo zakupnike vinogradov. Pri Melju in na Meljskem hribu so bili zakupniki Veliki Pavel iz Zrkovcev (1402), Martin s Pobrežja (1454), magdalenski župnik (1472) in krojač Mihael, župan na Zgornjem Pobrežju (1473, 1482).¹²⁸ V bližnji Sojči se omenja sogornik Jakob s Pobrežja, ki je v letu 1499 prodal vinograd Lamprehtu iz Maribora.¹²⁹ Na Malem Cvajniku je bil leta 1390 hasnovalec vinograda Murolt, doma na Taboru, na sosednjem Velikem Cvajniku pa sta leta 1438 uživala vinograda po gorskem pravu Rupert z Zgornjega Pobrežja in njegov brat Janez iz Zrkovcev.¹³⁰ V Celestrini pri Malečniku se v letu 1450 omenja kot sogornik Nikolaj iz Zrkovcev, v letu 1544 pa Matevž s Spodnjega Pobrežja.¹³¹ Leta 1453 je prodal vinograd na omenjeni gorci mariborskemu meščanu in oskrbniku mostu Pavlu Lovrenc Gomse, sin Cveta Hladeja iz Zrkovcev.¹³² Tudi Judje so si na račun neplačanega dolga pridobili v Celestrini vinogradniške parcele. Omenimo naj Juda Gemela iz Maribora, ki je leta 1450 prodal Jakobu Krajncu s Spodnjega Pobrežja vinograd s prešo, kletjo in kamro.¹³³ V letu 1495 je špitalski mojster Lenart Pöpl v imenu ustanove prodal Ivanu Chunradu s Studencev vinogradniško parcelo v Vinarjih zahodno od mesta, kjer je v istem letu omenjen kot sogornik tudi Jurij iz istega naselja.¹³⁴

Do začetka 12. stoletja se je na ozemlju južno od Drave, ki je bilo po letu 811 dokončno prisojeno oglejski patriarhiji, izoblikovala župnijska mreža. Obravnavano območje, na samem robu patriarhije, je sprva sodilo k hoški pražupniji, ki se prvič omenja v neki listini iz leta 1146 skupaj s slivniško in konjiško župnijo. Kot druge pražupnije je tudi hoška imela ogromen teritorij, ki je sprva segal od potoka Velke pri Podvelki pa do gradu Borla ob Dravi.¹³⁵ Njena meja je potekala v jugovzhodni smeri do izvira Sotle, je šla na vrh Rogaške gore, nato proti Makolam in levo od Majšperka, desno od kraja Cirkovce in nato na cesto nekako v sredini med hoško in slivniško pražupnijo, odkoder se je povzela na vrh Pohorja

¹²⁶ 1454, maj 2.: orig. perg. listina (št. 764), PaM. Objava: GZM VII/53.

1455, december 7.: orig. perg. listina (št. 768), PaM. Objava: GZM VII/69.

¹²⁷ 1455, september 23.: orig. perg. listina v ŌSTA. Objava: GZM VII/66.

¹²⁸ 1402, september 27.: prepis Vkk I(1542), št. 342, fol. 236 · 237, KLA.

Objava: GZM V/84.

1454, julij 22.: orig. perg. listina (št. 323) v arhivu samostana Št.Pavel. Objava: GZM VII/54.

1472, december 6.: orig. perg. listina (št. 1102), PaM. Objava: GZM VIII/42.

1473, februar 28.: orig. perg. listina (št. 799), PaM. Objava: GZM VIII/44.

1482, december 3.: prepis 1/1 (XVI. stol.), fol. 182-183, StLA. Objava: GZM IX/66.

¹²⁹ 1499, januar 25.: orig. perg. listina (št. 852), PaM. Objava: GZM X/95.

¹³⁰ 1390, november 21.: orig. perg. listina (št. A 568), KLA. Objava: GZM V/60.

1438, februar 7.: orig. perg. listina (št. 747), PaM. Objava: GZM VI/68.

¹³¹ 1450, november 18.: orig. perg. listina (št. 755), PaM. Objava: GZM VII/28.

1544, januar 25.: orig. perg. listina (št. 272), Innerösterreichische Urkundenreihe, StLA. Objava: GZM XI/103.

¹³² 1453, marec 14.: orig. perg. listina (št. 761), PaM. Objava: GZM VII/45.

¹³³ 1450, november 18.: orig. perg. listina (št. 755), PaM. Objava: GZM VII/28.

¹³⁴ 1495, maj 4.: orig. perg. listina (št. 840), PaM. Objava: GZM X/58.

¹³⁵ 1146, Oglej: objava: StUB I, št. 253, str. 261. Prim. Gradivo IV, št. 222, str. 125.

mimo cerkve sv. Aneha ter je šla do potoka Velke ob Dravi. Hoški župniki in njihovi kaplani so tako obsežen dušnopastirski okoliš težko oskrbovali, zato je že v srednjem veku na ozemlju hoške župnije nastalo nekaj novih postojank: pri podružničnih cerkvah se je sčasoma nastanila duhovščina - vikarji, ki so ostali v določeni odvisnosti od župnika pražupnije, iz katere je izšla nova postojanka.¹³⁶

Podoben razvoj moremo zaslediti tudi na ozemlju hoške pražupnije. Domnevati smemo, da je na območju, ki ga obravnavamo, stala podružnična cerkev sv. Marije Magdalene s pokopališčem že pred letom 1250. Nastanku samostojne dušnopastirske postojanke na severnem robu hoške pražupnije in na robu oglejskega škofijskega ozemlja je botrovalo dvoje: povečanje števila prebivalstva in želja hoških župnikov po utrditvi svojih pravic nasproti benediktinskemu samostanu Št. Pavel v Labotski dolini in ob južnem Pohorju, ki je zahodno od meja hoške župnije izgrajeval svoj cerkveni teritorij.¹³⁷ Omemba župnika Gotfrida leta 1289 pri cerkvi "sv. Marije Magdalene na Bregu" je dokaz za obstoj nove dušnopastirske postojanke znotraj hoške pražupnije.¹³⁸ Njen nastanek pa je glede na različne zgodovinske okoliščine vsaj za nekaj desetletij starejši. Zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov za srednji vek ni moč natanko ugotoviti meja župnije sv. Marije Magdalene. Ugotavljamo lahko le, da je bil njen teritorij za razliko od drugih tedanjega časa razmeroma majhen in da je segal v dolgem in ozkem pasu od potoka Lobničice pri Rušah in vsaj do Zrkovcev. Ozemlje hoške pražupnije in s tem tudi magdalenske se je namreč zaradi ekspanzije šentpavelskih benediktincev v srednjem veku zmanjšalo. Samostan se je po pridobitvi puste pokrajine ob potoku Radoljni (svet okoli Lovrenca na Pohorju) v letu 1091 trdno zasedral v Dravski dolini ter je postal tod ne samo pomemben gospodarski, temveč tudi cerkveni dejavnik.¹³⁹ Pred letom 1184 pozidana cerkev sv. Lovrenca je za leto 1191 izpričana kot župnijska.¹⁴⁰ Ozemlje med Dravo in Savo je sodilo pod savinjski arhidiakonot. Menihom je uspelo, da so svoj župnijski teritorij izločili iz njegovih meja in ustanovili svoj lasten arhidiakonot. Poskušali pa so svoje cerkveno ozemlje razširiti tudi na škodo hoške pražupnije oziroma njenega vikariata s sedežem pri Magdalenini cerkvi. Po ustanovitvi samostojne župnije pri Marijini cerkvi v Rušah, ki se prvič omenja v letu 1387, je magdalenska župnija segala vsekakor do meje med kasnejšo limbuško in ruško župnijo, ki je bila na potoku Bistrici.¹⁴¹

Veliko število naših župnij je bilo v srednjem veku pridruženo raznim cerkvenim ustanovam, zlasti samostanom, ki so iz njih prejemale letne dohodke. Tako je bila hoška pražupnija z vsemi župnijami (izvzemši župnije sv. Lovrenca na Pohorju), tudi z magdalensko župnijo, pridružena (inkorporirana) benediktinskemu samostanu v Gornjem Gradu. Kdaj se je to zgodilo, ne moremo z goto-

¹³⁶ Kovačič, Franc, *Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928)*. Maribor 1928, str. 76.

¹³⁷ Mlinarič, Jože, *Zgodovina župnije od prve omembe do konca druge svetovne vojne*, v: Mlinarič, Jože, Cerar, Franc, Curk, Jože, *Župnija Svete Magdalene v Mariboru 1289-1989*. Maribor 1989, str. 11.

¹³⁸ 1289, junij 10., Maribor: orig. perg. listina (št. 1358), StLA. Objava: GZM II/64.

Prim. Mlinarič, Jože, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*. Maribor 1991, str. 71.

Curk, Jože, *Cerkev sv. Magdalene in njena umetnostna podoba*, v: *Župnija Svete Magdalene v Mariboru 1289-1989*. Maribor 1989, str. 138.

¹³⁹ 1091, okoli 1. maja: Gradivo III, št. 395, str. 232-233.

¹⁴⁰ 1184, september 21., Verona: Gradivo IV, št. 681, str. 347-349.

1191, november 15., Oglej: Gradivo IV, št. 796, str. 394-395.

Prim. Mlinarič, Jože, *Župnija Sv. Lovrenc do jožefinske dobe*, v: *Lovrenc na Pohorju skozi stoletja 1091-1991*. Lovrenc na Pohorju 1991, str. 40-42.

¹⁴¹ 1387, november 28.: prepis v urbarju št. 285 (XIV. stol.), fol. 43, arhiv samostana Št. Pavel. Objava: GZM V/52.

Prim. Richter, Jakob, *Savinjski arhidiakonot in njegov konec*, v: *ČZN NV 2(1966)*, str. 104-106.

vostja trditi. Listina iz leta 1398, ki naj bi pričala o inkorporaciji hoške župnije, je izgubljena, omenja se le v inventarnem popisu listin.¹⁴² V letu 1404 je patriarh Antonij izdal dokument, s katerim je gornjegrajskemu opatu Nikolaju potrdil inkorporacijo župnij, ki da so jih že "pred davnimi časi" njegovemu samostanu pridružili patriarhi. Med temi župnijami se omenja tudi hoška župnija (sancti Georii in Chocz). Listina tudi navaja vrsto župnij, ki da jih je samostanu pridružil že patriarh Gregor de Montelongo (1251-1269). Med župnijami se v zgoraj omenjeni listini patriarha Antonija omenja tudi župnija sv. Mihaela v Pilštanju, za katero zagotovo vemo, da jo je v letu 1251 benediktinski opatiji inkorporiral patriarh Gregor.¹⁴³ Znano je, da je bil magdalenski župnik v letu 1426 dolžan plačati gornjegrajskemu opatu dvanajst zlatnikov. Pred letom 1461 je prenehala podrejenost hoške župnije in s tem tudi župnije sv. Magdalene gornjegrajskemu samostanu in svetni patron je postal deželni knez.¹⁴⁴

O magdalenski župniji imamo za srednji vek izredno malo podatkov, zvečine gre le za omembe župnikov, ki so jih na predlog hoških župnikov potrjevali oglejski patriarhi. Nekaj teh podatkov imamo za čas od 1311 do 1355. Kandidati za prejem magdalenske župnije so v omenjenem času prihajali predvsem iz naših mest: iz Laškega, Slovenjega Gradca, Slovenske Bistrice in Radovljice in eden izmed njih je bil doma celo iz štajerskega glavnega mesta Gradca. Nekaj podatkov je v zvezi s spori, ki so nastali na župniji (1364, 1387), nato v zvezi z nalogami, ki jih je od Ogleja dobil konec srednjega veka župnik Baltazar iz Radovljice (1481), nekaj pa se jih nanaša na župniško posest (1472, 1482, 1487). V dokumentih najdemo prve omembe podružničnih cerkva: sv. Kunigunde pod Kalvarijo (Pekrsko gorco, 1391), sv. Jakoba v Limbušu (1478) in sv. Bolfenka na Pohorju (1494).

Prvi znani magdalenski župnik, ki je hkrati tudi najbolj zgodnji dokaz za obstoj samostojne dušnopastirske postojanke pri cerkvi sv. Magdalene, je bil Gotfrid, ki je župnikoval do svoje smrti, najverjetneje do leta 1311. Gotfrid je bil v tesni povezavi z žičkimi kartuzijani, ki so bili gospodar zemlje na Dravskem polju in tudi v bližini magdalenske cerkve. V letu 1289 je Gotfrid (Gotfridus plebanus sancte Marie Magdalene in littore) menihom poklonil dohodke od svojega mlina na Dravi kot odškodnino za obljubljenih deset mark denarjev, namenjenih "za blagor svoje duše" in za "neko prebendo".¹⁴⁵ 2. junija 1311. leta je bil Gotfrid že pokojni. Na ta dan je namreč oglejski patriarh Otobonus na prošnjo hoškega župnika Rajnberta po Gotfridovi smrti potrdil duhovnika Herbarta iz Laškega (de Tiuer) za magdalenskega župnika. Tudi Herbart je upravljal župnijo do smrti v letu 1319, ko je škof Paganus z listino z dne 9. marca imenoval za večnega vikarja pri Sv. Magdaleni duhovnika Otona iz Slovenjega Gradca.¹⁴⁶ Pred 4. septembrom 1342 je hoški župnik Nikolaj za mesto magdalenskega župnika patriarhu Bertrandu predlagal duhovnika Volmarja iz Bistrice. V listini se izrecno poudarja odvisnost župnije Sv. Magdalene od hoške pražupnije, saj jo ta imenuje

¹⁴² Kovačič, Franc, Zgodovina Lavantinske škofije..., str. 77.

Mlinarič, Jože, Zgodovina župnije..., v: Župnija Svete Magdalene v Mariboru 1289-1989. Maribor 1989, str. 12.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Kovačič, Franc, Zgodovina Lavantinske škofije..., str. 78.

Prim. Koropec, Jože, Hoška davnina do srede 17. stoletja..., str. 135.

¹⁴⁵ 1289, junij 10. Maribor: orig. perg. listina (št. 1358), StLA. Objava: GZM II/64.

Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurklošter..., str. 71.

¹⁴⁶ (1311, junij 2.): prepis iz 1870 (št. 1750 e), StLA. Objava: GZM III/4: "ecclesia sancte Marie Magdalene sita in Litore super Traham prope Marburgam".

1319, marec 9.: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen VII(1870), str. 94. Objava: GZM III/51.

“ecclesia filialis”.¹⁴⁷ V letu 1347 je bila župnija brez župnika in hoški župnik Nikolaj je ponovno moral poskrbeti zanjo. Meseca junija je patriarh Bertrand na Nikolajevo prošnjo na mesto župnika potrdil Nikolaja, sina pokojnega Vulfinka iz Gradca, ki mu je patriarh posebej zabičal, da je dolžan skrbeti “za korist župnije in cerkve”.¹⁴⁸ Nikolaj je bil župnik najdlje do leta 1355, ko je isti hoški župnik po njegovi smrti predlagal patriarhu duhovniku Alberta iz Cezanjevcev (?) za župnika pri Sv. Magdaleni.¹⁴⁹ Iz zgornjega je razvidno, da je tedaj večina župnikov na tej župnji svojo službo opravljala do smrti.

V šestdesetih letih 14. stoletja si je magdalensko župnijo in s tem njene dohodke pridobil klerik Janez, ki še niti ni imel duhovniškega posvečenja. Taka praksa je bila pred tridentinskim koncilom v 16. stoletju pogosta. Župniki brez omenjenega posvečenja so si najemali slabo plačane duhovnike, sami pa pobrali večino dohodkov. V letu 1364 je zato patriarh Ludovik pod pretnjo kazni izobčenja Janezu naročil, naj pride petnajst dni po prejemu njegovega pisma v Čedad ali Videm (Udine) na zagovor. Očita mu, da župnijo “poseduje nezakonito”, ker da za upravljanje le-te nima vseh redov, očita pa mu tudi, da papeški kuriji ne plačuje redno običajnih prispevkov.¹⁵⁰ Že pred letom 1387 se je obseg magdalenske župnije močno zmanjšal, ko je na njenem najbolj zahodnem delu nastala nova dušno-pastirska postojanka pri Marijini cerkvi v Rušah. Za gradnjo Marijine cerkve bi moral prispevati tudi magdalenski župnik Vulfink, kar je povzročilo spor med njim in ruškim župnikom Volkom. Spor je v letu 1387 zgladil kranjski deželni glavar Hugo Devinski. Magdalenski župnik je bil dolžan za gradnjo cerkve dati Vulfinku v jeseni sod najboljšega vina, nato pa dve leti zapored po deset funtov denarjev.¹⁵¹

Viri nato več desetletij o magdalenski župnji molčijo. Za leto 1426 vemo, da je bil magdalenski župnik, kar smo že omenili, dolžan gornjegrajskim benediktincem plačati dvanajst zlatnikov.¹⁵² Omenimo naj tudi, da sta bili v magdalenski župnji v drugi polovici 15. stoletja pozidani dve podružnični cerkvi: sv. Jakoba (pred 1478) in sv. Bolfenka (1494). V letih od 1481 do 1498 se omenja župnik Baltazar iz Radovljice, ki mu je oglejska stolica zaupala urejevanje sporov. Leta 1481 je oglejski gubernator in škof Peter iz Bagnaree naročil Baltazarju, naj urejuje zadeve v zvezi z zapuščino pokojnega župnika iz Šmartna pri Slovenjem Gradcu. Zapuščino naj bi popisal in poskrbel, da bo Oglej dobil iz nje svoj delež.¹⁵³ V letu 1485 se Baltazar omenja kot beneficiat t. i. Griebingerjeva beneficija, ustanovljenega v letu 1478 v limbuški cerkvi sv. Jakoba.¹⁵⁴ Za Baltazarjevega župnikovanja se je pričela zidati cerkev sv. Bolfenka na Pohorju. Vemo, da so Baltazarju nekateri laiki odrekli desetino in druge dajatve, ki so mu jih bili kot župniku dolžni dajati. Za pomoč se je oškodovani leta 1482 obrnil na Oglej, ki je zadevo poveril duhovniku Martinu, župniku pri sv. Petru v Vitanju. Spore pa je magdalenski župnik imel tudi z Lenartom iz Hodiš (Keutschach), proštom v Dobrli vesi na Koroškem (1480-1490) in kasnejšim salzburškim nadškofom (1495-

¹⁴⁷ (1342, september 4., Videm /Udine): prepis iz 1871 (št. 2209 d), StLA.

Objava: GZM IV/22: “(vicario) ecclesie seu capelle sancte Marie Magdalene in Littore”.

¹⁴⁸ 1347, junij 23., Cadore: prepis iz 1870 (št. 2317 a), StLA. Objava: IV/41.

¹⁴⁹ (1355), oktober 24.: prepis iz 1870 (št. 2550), StLA. Objava: GZM IV/75.

¹⁵⁰ (1364), november 12., Čedad: prepis iz 1870 (št. 2917 b), StLA. Objava: GZM IV/104.

¹⁵¹ 1387, november 28.: prepis v urbarju št. 285 (XIV. stol.), fol. 43, arhiv samostana St. Pavel. Objava: GZM V/52.

¹⁵² Kovačič, Franc, o.c., str. 78.

¹⁵³ 1481, december 3., Videm/Udine: prepis iz 1871 (št. 7898 b), StLA. Objava: GZM IX/56.

¹⁵⁴ 1485, januar 1.: orig. perg. listina (št. 8001), StLA. Objava: GZM IX/75.

Mlinarič, Jože, Gospoščina Limbuš pri Mariboru, v: CZN NV 12 (1976), str. 74.

1519) zaradi neke zapuščine. Tudi to je moral urejevati omenjeni vitanjski župnik Martin.¹⁵⁵ V času župnika Baltazarja se poleg župnijskega vinograda na Meljskem hribu (1482) omenjajo tudi tri kmetije na Hrenci nad Malečnikom (1487).¹⁵⁶

Na ozemlju magdalenske župnije, na njenem zahodnem obrobju, so do konca srednjega veka nastale tri podružnične cerkve. Kot prva se omenja cerkev sv. Kunigunde pod Kalvarijo (Pekrsko gorco). V letu 1391 se omenjajo njive "pri cerkvi sv. Kunigunde pri Holmu" (bey Sandd Kunigunden kirchen bey Chulm) in te se ponovno omenjajo leta 1416.¹⁵⁷ Cerkev je pozneje postala podružnična cerkev limbuške župnije, v jožefinskem času (1786) je bila zaprta in v začetku prejšnjega stoletja le še kup razvalin, tako da danes o njej ni več sledu.¹⁵⁸ Zidava limbuške cerkve, ki jo vir omenja prvič leta 1478, pa je vsekakor v povezavi z limbuško gospoščino. Po letu 1477 je bil na limbuškem gradu za oskrbnika Bernard Griebinger, ki je ustanovil v Jakobovi cerkvi beneficij (1478), za katerega vemo, da ga je v letu 1485 imel magdalenski župnik Baltazar iz Radovljice.¹⁵⁹ Pri tej cerkvi je kmalu nastal sedež bratovščine rešnjega telesa.¹⁶⁰ V naslednjem stoletju pa je bil pri njej sedež magdalenske župnije, nakar je Limbuš postal samostojna župnija. Proti koncu 15. stoletja so na ozemlju župnije sv. Marije Magdalene pozidali še eno cerkev: sv. Bolfenka na Pohorju (1037 m). 20. novembra 1494 je oglejski patriarh Nikolaj Donato podelil odpustke vernikom, ki bi cerkev obiskali na predpisane dni in prispevali za njeno gradnjo in opremo. Za cerkev je rečeno, "da se nova kapela pravkar gradi" (nova capella, que iam erigitur) in da leži v magdalenski župniji (in parrochia Marie Magdalene). Cerkev sv. Bolfenka je kasneje postala podružnica limbuške župnije ter je doživela usodo jožefinske dobe.¹⁶¹

Zadnji znani magdalenski župnik, ki je prebival pri Sv. Magdaleni, je bil magister Mihael Veittauer, ki se leta 1512 omenja hkrati tudi beneficiat t. i. Žusemskega beneficija, ki je imel svoj sedež pri oltarju sv. Tomaža Canterburyjskega v mariborski župnijski cerkvi in je to službo opravljal že 1506.¹⁶² Vemo, da so se nekateri župniki zaradi pičlih dohodkov oskrbeli z različnimi beneficijami in s tem prevzeli tudi še dodatna "duhovna bremena". To je veljalo tudi za magdalenske župnike.

¹⁵⁵ 1482, maj 4., Videm/Udine: prepis iz 1870 (št. 7915 a), StLA. Objava: GZM IX/60.

Bil je to Martin Molitoris, ki ga omenja tudi P. Santonino v svojem Popotnem dnevniku (Paolo Santonino, Popotni dnevniki 1485-1487. Celovec-Dunaj-Ljubljana 1991, str. 68 in 85. Prevod Primož Simoniti).

¹⁵⁶ 1482, december 3.: prepis v 1/1 (XVI. stol.), fol. 182-183, StLA. Objava: GZM IX/66.

1487: Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen XXXVII-XL (1918), št. 39, str. 97.

¹⁵⁷ 1391, oktober 16.: P. Blaznik, Topografija II, str. 369.

1416: "...bey dem Chulmb bey Sand Chunigund...": prepis (XVI. stol.) (št. 4640 c), StLA. Objava: GZM VI/3.

¹⁵⁸ Orožen, Ignaz, Das Bisthum und die Diözese Lavant. Marburg 1875, str. 350-352.

¹⁵⁹ Pirchegger, Hans, Die Untersteiermark..., str. 110.

Mlinarič, Jože, Gospoščina Limbuš pri Mariboru..., str. 74.

1485, januar 1.: orig. perg. listina (št. 8001), StLA. Objava: GZM IX/75.

Očitna pomota je, da bi Limbuš bil že v letu 1387. sedež župnije (P. Blaznik, Topografija I, str. 429).

Insert v listini iz leta 1478 navaja tudi oltar "sannt Bernhardin" v limbuški cerkvi. Tu gre za očitno nesporazum: Bernard Griebinger, oskrbnik na gradu, je ustanovil v cerkvi beneficij leta 1478!

¹⁶⁰ Ok. 1480: se omenja "... gotlechnams bruderschaft zn Lembach".

(Blaznik, Pavle, Topografija I, str. 431).

¹⁶¹ 1494, november 20., Čedad: prepis iz 1873 (št. 9432), StLA. Objava: GZM X/54.

Prim. Mlinarič, Jože, Gospoščina Limbuš pri Mariboru..., str. 74.

Orožen, Ignaz, Das Bisthum und die Diözese Lavant I. Marburg 1875, str. 348-350.

Čurk, Jože, Ob tisočletnici Razvanja, v: ČZN NV 22(1986), str. 7-8.

Na začetku 16. stoletja so sedež župnije od cerkve Sv. Magdalene prenesli k cerkvi Sv. Jakoba v Limbuš, nakar je očitno "via facti" nastala limbuška župnija in Magdaleni cerkev je postala njena podružnična cerkev, kar je bila do leta 1788, ko je bila pri Sv. Magdaleni ustanovljena samostojna dušnopastirska postojanka.¹⁶³ O vzroku za prenos sedeža magdalenske župnije lahko le ugibamo. Ignacij Orožen navaja, da so iz pastoralnih razlogov sedež prenesli že v prvi polovici 15. stoletja, potem ko naj bi Magdaleni cerkev pogorela. Medtem ko se I. Orožen pri svoji trditvi "naslanja na tradicijo", pa Franc Kovačič to že navaja kot dejstvo. Pojavlja pa se tudi trditev, da so Turki v drugi polovici 15. stoletja cerkev zažgali in je prebivalstvo zaradi revščine ni moglo več na novo pozidati.¹⁶⁴ Dejstvo je, da se duhovnik Mihael Veittauer leta 1512 imenuje "pharrer zu sand Maria Magdalena am rayn bey Marchburg" in da se Matej Erenberger v letu 1523 imenuje "pharrer zu Lembach". Matej je tedaj prodal neko njivo pri Sv. Magdaleni in je potrošil denar za zidavo limbuškega župnišča (zu paw vnd notturft meins pharrhof zu Lembach).¹⁶⁵ Omemba namembnosti prodaje jasno izpričuje, da je župnik tedaj urejeval župnišče zase in za svojega duhovnega pomočnika, s katerim se je v letu 1528 zglasil pred vizitacijsko komisijo.¹⁶⁶ Zanimivo je, da se med vikariati, ki so v letu 1545 sodili k hoški župniji, omenja magdalenski, in ne limbuški vikariat. Ta je v 16. stoletju obsegal obsežen teritorij od Zrkovcev na vzhodu do Lobnice na zahodu, saj je ruška župnija očitno za nekaj časa zamrla (ponovno je bila ustanovljena leta 1625).¹⁶⁷

Jožo Mlinarič

DAS RECHTE DRAUFFER IN MARIBOR UND BENACHBARTE ORTSCHAFTEN IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Das Gebiet des sich zwischen Baehern und Drau ausdehnenden Draufeldes erlebte wegen seiner spezifischen geographischen Lage wie auch wegen besonderer politischer und wirtschaftlicher Faktoren eine einzigartige Entwicklung. Das Draufeld war schon seit dem Neolithikum besiedelt, doch nur am Rande, während sein im Zentrum liegende Teil mit Wald bedeckt war. Später haben die Römer Teile des Draufeldes besiedelt und Straßen angelegt, aber auch unsere Vorfahren besiedelten das Draufeld mit größerer oder geringerer Intensivität. Die Entwicklung des behandelten Gebietes hat später stark die Entwicklung der bürgerlichen Siedlung jenseits der Drau in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts beeinflusst. Die Verkehrsverbindung zwischen den beiden Drauffern war eine Brücke, bezeugt für das 13. Jahrhundert. Die mittelalterliche Brücke verlief von der Stadtmitte bis zum Brückenkopf des Tabor, wo Straßen und Wege, welche die Ebene auf dem rechten Draufer durchzogen, ihren Anfang genommen haben; der Westteil verlief in Richtung

¹⁶² Mlinarič, Jože, Zgodovina župnije od prve omembe do konca druge svetovne vojne, v: Župnija Svete Magdalene v Mariboru 1289-1989, Maribor 1989, str. 17.

Idem, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, v: ČZN NV 9(1973), str. 83. Mihael se omenja tudi kot "magister Weitauf" in "Weitaus" Weylhaus. GZM XXI/1.

¹⁶³ Mlinarič, Jože, Zgodovina župnije..., str. 23-25.

¹⁶⁴ Ibidem, str. 17. Orožen, Ignaz, Das Bisthum und die Diözese Lavant I. Marburg 1875, str. 341-342.

¹⁶⁵ 1523, november 11.: orig. perg. listina (št. 896), PaM. Objava: GZM XI/54.

¹⁶⁶ Richter, Jakob, Maribor v reformacijski dobi, v: ČZN NV 10(1974), str. 89-90.

¹⁶⁷ Mlinarič, Jože, Zgodovina župnije..., str. 18.

nach Studenci, Radvanje und Limbuš, wo die Straße nach Betnava abbiegt und der Osttal verzweigte sich in der Pabreška und Ptujška cesta. Die Verkehrsverbindung zwischen den beiden Ufern ermöglichte eine starke Verbindung zwischen der bürgerlichen Wirtschaft auf dem linken und der bäuerlichen auf dem rechten Ufer. Da der Bürger von Maribor sich bemühte auch jenseits der Drau Grundstücke zu erwerben, entstanden dort als Folge verhältnismäßig kleinere Grundstücke. Auf dem rechten Ufer entstanden daher größere Ortschaften erst westlich (Limbuš und Radvanje) und südlich des Brückenkopfes (Pobrežje, Dogoše, Zrkavci, Miklavž).

Das gegenüber Maribar liegende rechte Draufufer, zu welchem auch das Gebiet von Spodnje Pobrežje bis Studenci zählte, nannte man Rain (Breg). Es wurde zum ersten Mal im Jahre 1289 erwähnt, während die Urkunde aus dem Jahre 1454 das Gebiet am Draufufer westlich von Studenci als Zgornji breg bezeichnet. Das Gebiet von Rain (Breg) wurde weniger dicht besiedelt, und die Bevölkerung besaß neben den Wohnhäusern nur bescheidene Parzellen und widmete sich teilweise auch nicht landwirtschaftlichen Tätigkeiten. Die untertänigen Bauernhöfe in Studenci gehörten einigen benachbarten Herrschaften (Limbuš, Betnava). Östlich des Tabor und der Sankt Magdalenakirche entstand im Bereich zwischen dem Draufufer und dem Wald Tezna die Ortschaft Pabrežje, die um das Jahr 1225 erwähnt wird. In der Mitte des 14. Jahrhunderts werden bereits zwei Ortschaften erwähnt: Zgarnje und Spodnje Pabrežje (1358). Die in der Nähe liegende Ortschaft Zrkovci (erste Erwähnung 1161) war überwiegend mit Untertanen des Erzbistums von Salzburg besiedelt und erlebte deswegen eine einzigartige Entwicklung. Der benachbarte Ort Dogoše wird um 1190 als Spanheimer Besitz erwähnt, der später dem Kloster St. Paul in Karnten geschenkt wurde. In der selben Zeit wird auch Spanheimer Besitz bei Miklavž, das sich am Anfang Studence nannte, erwähnt. Die Ortschaft Miklavž wird erstmals im Jahre 1382 nach dem Kirchenbau erwähnt. Am Fuße des Bacherngebirges und in der Nähe der Burg Betnava wird um das Jahr 1100 die Ortschaft Radvanje genannt. Die Benennung "oppidum" statt "villa" weist auf norisch-römische Abstammung dieses Ortes hin, der den Namen seines Suppans trägt. Am Anfang des 15. Jahrhunderts (1416) werden dort schon zwei Ortschaften, Zgornje und Spodnje Radvanje erwähnt.

Zuerst war dieses Gebiet ein Eigentum der Spanheimer, die es den Klöstern (St. Paul, Viktring) und der Salzburger Kirche geschenkt haben, von welchen es in die Hände verschiedener Grundherrschaften gelang. Viel Grund, besonders in der Nähe des Brückenkopfes der Drau, kam in die Hände von Bürgern aus Maribor, des Klerus und verschiedener Benefizien, die hier kleinere Parzellen in Pacht nach dem Kaufrecht genossen. So wie die Bewohner des linken Draufufers Besitz am rechten Ufer besaßen, haben auch die Bewohner des rechten Ufers zahlreiche Weingärten auf den Hügeln in unmittelbarer Stadtnähe erworben (am Cvajnk, Meljski hrib und bei Celestrina). Einige Bewohner aus den Ortschaften des benachbarten Gebietes haben ihr Glück aber in der Stadt versucht, sich dort Besitz gekauft und die Bürgerschaft erworben.

Das behandelte Gebiet gehörte vor dem Jahre 811 dem Aquiläischen Patriarchat und dem Archidiakanat von Saunien, wie auch der Pfarre St. Georg in Hače. Vor dem Jahre 1250 hat sich aus der Pfarre Hače eine selbständige Seelsorgestation bei der Kirche der Heiligen Maria Magdalena am Rain (Breg) (erste Erwähnung im Jahre 1289) gebildet. Diese wurde samt der Pfarre Hoče dem Benediktinerkloster Gornji Grad einverleibt. Die Pfarre reichte in einem langen und schmalen Gürtel vom Bach Lobničica bis Zrkovci und wurde im Mittelalter auf Kosten der Pfarre Ruše (erste Erwähnung im Jahre 1387) verkleinert. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts wurde der Sitz der Pfarre Sankt Magdalena zur Kirche des Heiligen Jakob in Limbuš verlegt, und die Kirche der Heiligen Magdalena wurde zur Tochterkirche. Auf dem Gebiet der Pfarre Sankt Magdalena wurden vor dem Jahr 1500 drei Filialkirchen gebaut: die der Heiligen Kunigunda unter dem Kalvarienberg (Pekerska garca, erwähnt 1391), des Heiligen Jakob in Limbuš (erwähnt 1478) und des Heiligen Wolfgang am Bachern (erwähnt 1494).

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine

Prispevki za novejšo zgodovino.

Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revija izhaja enkrat ali dvakrat letno. Do sedaj je izšla v 37. letnikih.

Revijo, tudi stare letnike, lahko naročite na

Inštitutu za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana,
telefon 061 1256 152/fax 61 214 260.

Na prodaj je v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »Kronika«. Revija je ilustriрана in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani

Igor Vrišar, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani

Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani

Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

DOSLEJ NEZNANI URBAR FARE SV. JURIJA V ŠKALAH IZ LETA 1605

Tone Ravnikar*

UDK 262.2(497.4 Škale)(091)

RAVNIKAR Tone: Doslej neznani urbar fare sv. Jurija v Škalah iz leta 1605. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)3, str. 419-429, 28 cit.

Izvirnik v slov, povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor predstavlja novo odkriti urbar farne cerkve sv. Jurija v Škalah, nastal leta 1605. S pomočjo tega urbarja in s pomočjo primerjave podatkov urbarja iz leta 1510 in leta 1752 je želel prikazati razprostranjenost posesti škalske cerkve ter strukturo naravnih dajatev in njihov prehod na denarne.

UDC 262.2(497.4 Škale)(091)

RAVNIKAR Tone: The land register of the St. George parish in Škale from the year 1605. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)3, pp. 419-429, 28 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author presents newly discovered Land Register of St. George parish in Škale, created in the year 1605. The scope of this article was to present the extent of the property of the church in Škale, the structure of the tribute in nature and its transformation to the pecuniary tribute. The author compared the mentioned Land Register with data in Land Registers from the year 1510 and year 1752.

V svojem tekstu želim predstaviti del zgodovine prafarne cerkve sv. Jurija v Škalah. To je cerkev, ki je v petdesetih letih tega stoletja plačala davek roparski

---

* Tone Ravnikar, prof. zgod., Kulturni center Ivan Napotnik - Muzej Velenje, Ljubljanska 54, SI - 3320 Velenje.

eksploataciji premoga med drugo svetovno vojno, ko so okupatorji porušili varovalni steber pod vasjo, katerega so do takrat vzdrževali. Skupaj s cerkvijo, župniščem, pokopališčem, staro škalsko šolo itd., se pravi skupaj s starim vaškim središčem pa je v veliki meri izginil tudi zelo bogat župnijski arhiv. Delno ga je uspel ohraniti le izjemno marljivi Ignac Orožen, ki je 5. del svoje zgodovine lavantinske škofije¹ posvetil ravno dekaniji Šaleška dolina ter tako ohranil v prepisih ali vsaj v registrah mnogo listin, ki jih danes zaman iščemo. V Velenju je ostal le manjši del listinskega gradiva. Le-tega danes hranijo v župnišču sv. Martina v Velenju. Med gradivom, ki zajema pretežno čas konca 18. in 19. stoletje, najdemo ohranjen tudi urbar škalske fare iz leta 1605. Ker je ostal do danes povsem neznan, saj ga ni priobčil niti Orožen, želim na tem mestu predstaviti njegovo vsebino. K obravnavi je bilo potrebno v pomoč k lokalizaciji² nekaterih kmetij in drugih ledinskih imen, ki se v urbarju pojavljajo, pritegniti še urbar iz leta 1510³ ter urbar iz leta 1752, ki ga prav tako hranijo v arhivu cerkve sv. Martina v Velenju.⁴

Za začetek je potrebno napraviti krajši zgodovinski uvod. Cerkev sv. Jurija v Škalah naj bi bila po trditvah nekaterih avtorjev celo iz 10. stoletja⁵, kar je sicer nepreverljiv podatek, kljub temu pa sicer o njeni visoki starosti ne gre dvomiti. Ne nazadnje nas o tem prepričuje tudi njen prafarni status. Prva omemba cerkve je iz srede 12. stoletja. Leta 1154 je namreč oglejski patriarh Peregrin potrdil prošnji v Dobrli vasi v Podjuni na Koroškem podelitve, ki jih je ta prošnja prejela ob ustanovitvi leta 1106, le da se za razliko od prve listine kot sestavni del te prošnje ne omenja več slovenjegraška župnija sv. Pankracija, ki je bila takrat že vtelovljena Belinjskemu samostanu, temveč namesto nje dve novi: Libeliče in Škale. Škalska fara ni bila v celoti podeljena dobrlavaškemu samostanu, temveč je patriarh podelil del desetin, ki sestoji iz vinskih dajatev in ostalega, kar je v njegovi (patriarhovi) pristojnosti⁶. V času prve omembe cerkve je le-ta bila torej v rokah patriarha, zato Höfler postavlja trditev, da je škalska fara nastala konec 10. ali najkasneje v začetku 11. stoletja kot ustanova oglejskega patriarha,⁷ vendar je prav mogoče in celo verjetno, da je cerkev nastala prvotno kot lastniška plemiška cerkev, o čemer govori tako legendarno poročilo o ustanovitvi, ki ga navaja

¹ Orožen 1884.

² Lokalizacija topografskih in ledinskih imen v Škalah postavlja raziskovalca nekoliko mlajše generacije pred sila težko nalogo. Zaradi že omenjenega ugrezanja historičnih Škal skoraj ni več, tako da smo pri lociranju posameznih imen navezani skoraj izključno na različne karte. Pri tem je seveda v največjo pomoč najstarejši ohranjeni kataster, nastal okoli leta 1825, poleg njega pa sem s pridom lahko uporabil tudi avstro-ogrsko vojaško karto Šaleške doline, nastalo v času 1. svetovne vojne, ki jo hrani Muzej Velenje. Vse to pa mi ne bi pomagalo, če mi ne bi pri delu nesebično priskočil na pomoč nestor šaleških zgodovinarjev dr. Milan Ževart, ki je eden redkih poznavalcev področja Škal, kakršno je bilo pred ugrezanji. Za njegovo pomoč, brez katere bi v prispevku kar mrgolelo večjih in manjših netočnosti, se mu najlepše zahvaljujem.

³ Urbar hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Za pomoč pri iskanju tega urbarja se zahvaljujem prof. dr. Jožetu Mlinariču, brez njegove pomoči bi mi lokacija urbarja ostala neznana. Ob pisanju članka "Čas prehoda med srednjim in novim vekom v Šaleški dolini" za zbornik "Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice" mi je bil ta podatek še neznan, tako da sem tam še napačno zapisal, da je urbar izgubljen.

⁴ Za prijazno uporabo tega arhiva se najlepše zahvaljujem gospodu dekanu Marjanu Kuku.

⁵ Orožen 1884, str. 3.

⁶ Kos, Gradivo, št. 32, str. 172.

⁷ Höfler 1986, str. 18.

Orožen, kot tudi farni patrocinj. Ker ni tema tega prispevka, bomo to vprašanje na tem mestu pustili odprto. Dejstvo, da je podelitev zajemala vinske in še nekatere druge desetine, pa govori o že povsem formiranem farnem okolišu z urejenim desetinskim sistemom in torej nimamo opravka s pravkar nastajočo faro.

Ugotoviti je še potrebno, da so v drugi polovici 13. stoletja imeli odvetniške pravice sosednji graščaki, gospodje Turnski, ki pa so jih v sporu z gornjegrajskim samostanom in samostanskimi odvetniki Vovbržani izgubili.⁸ Kdaj so Turnski prišli do odvetništva nad cerkvijo, ni znano, Kos domneva, da se to pač ni moglo zgoditi mnogo pred prvo znano listinsko omembo tega stanja.⁹

Leta 1261 je bila škalska fara vtelovljena drugič, tokrat gornjegrajskemu samostanu. Kdaj so bile desetine, ki so bile dodeljene dobrlovaški proštiji, tej odvzete, v virih žal ne najdemo odgovora. Škalsko faro so samostanski bratje zamenjali s pilštajnsko faro, ki jim je bila preveč od rok. Od tega časa naprej je bila škalska fara skupaj s svojimi vikariatnimi cerkvami, sv. Mihaela v Družmirju, sv. Janeza Krstnika na Peči (danes Vinska Gora), sv. Tilna v Arnačah pri Velenju in sv. Martina pri Šaleku, ki pa je imela že od samega začetka poseben status, del posesti gornjegrajskega samostana vse do njegovega konca, ko je leta 1461 samostan postal del novo ustanovljene ljubljanske škofije. V Škalah so patri nastavljali svoje ljudi, ki so opravljali službo duhovnih pastirjev, poleg tega pa so vodili tudi infirmarij za bolne samostanske brate, ki je bil ustanovljen pri škalski cerkvi.¹⁰ Razvoj je od vtelovitve naprej tekel v Škalah relativno mirno in brez večjih pretresov vse do druge polovice 15. stoletja. Iz tega časa pa poznamo tudi tri listine, ki govorijo o podelitvah posesti škalski cerkvi. To so posesti, ki jih bomo srečali kasneje našteje tudi v mlajših urbarjih. Leta 1305 je tako Hartnid Ptujski za duševni blagor pokojnega Dipolda Katzensteinskega prepustil cerkvi hubo, ležečo v Hrastovcu, skupaj z odvetniškimi pravicami nad dvema kmetijama pri cerkvi sv. Mihaela v Družmirju, katere je do tega časa imel pokojnik.¹¹ Leta 1317 sta škalski cerkvi podelila brata Pöpel in Gebhart Forhteneška odvetništvo nad dvema kmetijama, ležečima v (Škalskih) Cirkovcah, desetino v gozdu pri Podgorju in še desetino na "Werchor" (morda Veliki vrh, verjetneje pa kmetija Krkovčan, ki je poleg Okulajeve kmetije na Lubeli najvišje ležeča kmetija v Cirkovcah).¹² Nekaj let za tem, leta 1328, pa je Ulrik Forhteneški podelil za svoj in svojih prednikov dušni blagor eno hubo na Plešivcu cerkvi v Škalah ter drugo hubo, ležečo prav tam, cerkvi sv. Nikolaja na Plešivcu.¹³

Posebej burno obdobje za škalsko cerkev pa se je začelo s 16. stoletjem, ko je vsesplošna kriza duhovnega življenja v katoliški cerkvi dosegla tudi škalsko faro ter je ravno na področju Šaleške doline prišlo do velikih premikov. V zvezi s spremembo, ko je škalska fara postala del na novo ustanovljene ljubljanske škofije, je verjetno nastal tudi temeljni urbar za škalsko faro leta 1510.

⁸ Glej npr.: Orožen 1884, str. 11 ss; Kos 1994, str. 101; Ravnikar 1992, str. 8 – 14.

⁹ Kos 1994, str. 101.

¹⁰ Prvič omenjen leta 1275; UBSt IV, št. 564.

¹¹ Otorepec, GZS, 1305, 12. november. Ptuj.

¹² NALj, 1317, 20. december. Škale. Objavljena v Orožen 1884, str. 42.

¹³ NALj, 1328, 9. oktober. Gornji Grad. Objavljena v: Orožen 1884, str. 45, 46.

Podložnike je tega leta cerkev imela v Brezovem (centralni del nekdanjih Škal), "Im platt", v Dobravi (južno od cerkve, kjer so bile kmetije Dobrovšek, Vaga, Plevel), v Glinah (Z od cerkve, kjer so bile kmetije Glinšek, Pirnat), v Pleterjah (Z od Glinškov), dve kmetiji v Pesjem, kmetijo na Lubeli, dva podložnika v Stari Vasi pri Velenju, dve zapuščeni hubi na Petelinjeku (kmetija S od Glinškove) in v Tesni, za kateri pravi urbar, da ju je že zarasla hoja, posest pod Vodemlo in v Škalskih Cirkovcah, posesti v Hrastovcu ter v Podkraju, kamor lociramo "Im Winkel" - v Kot - morda zahodni predel Podkraja. Nelociran je torej ostal le predel, ki ga urbar označuje kot "Im platt" ("V blatu") ter je naštet med Brezovim in Dobrovškom. V tem uradu so našteje kmetije Andrej, Marko, Gregor in pustota "pey der padtstwben". Ob tem "kopališču" se moramo spomniti na infirmarium, ki so ga ustanovili gornjegrajski menihi pri škalski cerkvi že kmalu po vteloitvi fare v 13. stoletju.¹⁴ Ko smo se prvič srečali s tem infirmarijem, smo ga postavljali v zvezo s toplim vrelcem pri kmetiji Zelcer v Škalah.¹⁵ Če je kaj soli v tem razmišljanju, je torej potrebno iskati lokacijo urada "Im platt" zahodno od Brezove, ob potoku Sopota. Glede na vrstni red zapisov, je lokacijo smiselno staviti blizu zaselka Brezova. Prav mogoče je, da se je ime "v Blatu" s časom izgubilo ter je predel postal Z del Brezove, kar bi potrjevalo smiselnost lociranja ob potok Sopota.

V urbarju so nadalje navedene še obveznosti družmirskega, šentiljskega in šentjanskega vikarja do škalskega župnika. Družmirski vikar je plačeval 1 marko, šentiljski 5 mark in šentjanski 4 marke. Slednje se od obveznosti v 15. stoletju, ki jih navaja gornjegrajski urbar iz leta 1426, niso prav dosti spremenile, kar nazadnje priča o relativno stabilni finančni situaciji v 2/2 15. stoletja. Edina sprememba je pri dajatvah šentjanskega vikarja, ki je leta 1426 dajal še po 3 marke "cum obediencia et reuerencia condigna" (v znamenje primerne pokornosti in spoštovanja).¹⁶

Od vseh podložnikov je župnik vsako leto dobil v naturalijah sledečo količino dajatev: 53 kur (od tega 15 za veliko noč), 24 škafov prosa, 64 škafov rži, 12 škafov ovsa, 20 škafov pšenice, 2 škafa ajde, 320 jaje in 60 lesenih kolov.¹⁷ Že na tem mestu naj zapišemo, da se naturalne dajatve med leti 1510 in 1605 niso dosti spremenile. Leta 1605 so podložniki namreč skupaj dajali škalskemu župniku: 40 kur, 280 jajc, 41 škafov ovsa, 63 škafov rži, 19 škafov pšenice, 13 škafov prosa, 50 lesenih kolov in 1 kopuna. Edino večjo razliko moremo opaziti pri zmanjšanju dajatev v prosu (iz 24 na 13 škafov) in zvišanju dajatev v ovsu (iz 12 na 41 škafov).

Poleg naštetih posesti pa našteva urbar še žitne desetine, ki so jih župniki ali posedovali v celoti ali pa jih delili z drugimi, (večinoma) posvetnimi posestniki na področju Kot, Pesjega, okoli gradu Turn, na Pusti gori, v bližni šoštanjanskega trga, na Skornem, v bližini Katzensteina, v Topolšici, Družmirju itd. S podružnimi cerkvami sv. Nikolaja na Plešivcu, sv. Ožbolta v Cirkovcah in sv. Brikcija v Šentbricu pa si je župnik žitno desetino delil.

¹⁴ UBSt IV, št. 564; 12. 07. 1275.

¹⁵ Ravnikar 1989, str. 20.

¹⁶ Prepis gornjegrajskega urbarja je objavil: Orožen 1876, str. 215 - 322. Obveznosti vikarjev do škalske cerkve so navedene na str. 319.

¹⁷ Domnevamo, da je šlo za kole, ki so jih uporabljali v vinnogradih.

Natančneje podatke prinaša urbar, ki je nastal leta 1605. Urbar je nastal ob menjavi župnika. Tega leta je namreč Mateja Glušiča zamenjal Martin Ebenperger (1605–1526), ki je bil desna roka škofa Tomaža Hrena. Na epitafu, ki si ga je dal sam postaviti dve leti pred smrtjo pred glavnim oltarjem cerkve v Škalah, se je sam opisal kot "gojenec Marijanskega kolegija v Gornjem Gradu in glavni kaplan častitega kneza in gospoda gospoda Tomaža, devetega ljubljanskega škofa, ..., tukajšnji gornjegrajski župnijski vikar in komisar".¹⁸ Martin Ebenperger je imel težko nalogo pri nastopu službe, saj mu Glušič ni zapustil dobre dediščine. V sedemdesetih letih 16. stoletja se je namreč zapletel v dolgoletno pravdanje z velenjskim graščakom Baltazarjem Wagensberškim zaradi spora nad lastništvom cerkve Matere Božje v Velenju, poleg tega pa si je na glavo nakopal večje število pritožb, da se raje kot z dušnopastirskim delom ukvarja s trgovino in krčmarjenjem.

V novem urbarju je posest naštet drugače kot je to v urbarju iz leta 1510. V prvem smo videli, da so kmetije razdeljene po uradih ter da nam le-ti lahko pomagajo pri natančnejšem lociranju posameznih kmetij, medtem ko v urbarju iz leta 1605 najdemo naštet le dva urada. Na začetku je naštet urad "Nawresouim", se pravi Brezovo, ki ga poznamo že iz prvega. V tem uradu so naštet trije kmetije: "Vrban Orastaunighk" (kasneje Aristovnik), "Jure Nawresouim" in "Lenart Hobel" (Obu). Nato pa je naštet urad Nagoriakouim, ki ga v urbarju iz 1510 ni. V tem primeru gre za predel okoli kmetije Gorjakovšek, ki so ga kasneje prištevali kar k Brezju, in res najdemo v tem uradu naštet Martina "Nagoriakhouim" in Matevža Sovo, obe kmetiji je hilo moč najti na področju Brezove. Ker je v urbarju iz leta 1510 v uradu Brezova naštetih 6 kmetij, v urbarju 1605 pa 3, še dve pa v uradu Nagoriakouim, ki ga v starejšem ni, smemo domnevati, da je starejši urbar oba ta dva urada vodil kot enega. Sicer pa lahko ugotovimo, da je zapisovalec v 17. stoletju že uporabljal priimke pri lociranju posameznih kmetij. Ti pa nam omogočajo marsikatero natančno lokacijo kmetij, saj se je večina teh priimkov ohranila do današnjih dni v obliki domačih imen.

Kljub drugačnemu načinu zapisovanja kmetij v obeh urbarjih je zanimivo poskusiti vpisati kmetije iz urbarja iz leta 1605 na enak način, kot so bile zapisane sto let prej, se pravi po uradih. Na ta način se nam kaže tudi spreminjanje poselitve, se pravi naraščanje ali morda upadanje števila pustot.

¹⁸ Cit. po: Poles 1998, str. 133, 134.

Urad	1510	Urad	1605	1752
Am Wresowim	Janse	Nawresouin	Vrbau Orostaunigkh	Aristounik Adam
	Jacob Potecina		Jure Nawresouim	Simon an Wresouim
				Caspar an Wresouim
	Vrbau Wergles ¹⁹			
	Jacopitsch	Nagoriakouim	Lenahrt Hobel	Jacob Obu an Wresouim
	Jarne Enntzisch		Matheusch Soua	Sova Primuß
	Micheltz ²⁰		Martin Nagoriakhouim	Janko Goriakoushegg
Im platt	Andrey		Bastian Werliskh	Werlißegg na Gerbine (Storekh oder Aristounig) ²¹
	Marco			
	Gregor		Gregor Kglanznigkh	Klanznig huben (Vaga)
	Ain Oden bey der padtstwben			
Dobraw	Casper		Thomas Dobrauschekh	Dobroushegg Martin
	Andrey		Gregor Plouel	Pleveu Urban
			Valentu Vaga	Florian Vaga
Am Gleinn	Ein Oede		Markho Pernath	Piernath na Gline
	Primus daselbs		Sigmond Glinschekh	Georg Glinschegg
Pleteryach	Pernhartt		Juri Pletersehkh	Mathias Pletersehegg
	Andrey		Gregor Oremusch	Gregor Oremusch
	Mathey Haffner		Mihael Pernhart	Marco Piernath u Pleterie
Zw Huntzdorff	Fortunat		Andre Fortunasch	Vrabitsch in Paisie
	Thomas		Stephan Kascha	Jacob Kascha
Am Lwbell	Thomas Jann		Bastian Raswanigkh	Mathua Raffbornig
Zw Alten Welleu	Gregor Quartitsch		Vide Quartitzh	Quartitsch
	Lucas Schobrga		Rupreht Zangekke	Zangerle v. Jurko
Am hanpuechell Tessen			Nikhlas Tumpel	
			Mihael Taischler	
			Vrbau Zeuser ²²	
am Widem	Jury		Juri Saluberschekh	Georg Saluberschekh
	Ambros Mech		Simon Hojan	Mathia Hojan
	Ambros Mech			
	Juri Lesniakch		Casper Lessniakch	
am Chrastekch	Skchruba			
im Winkchell	Primos			

¹⁹ Kmetija Brlisk na Brezovem.

²⁰ Kmetija Mihelc stoji še danes na področju Škal, ki se imenuje Laziše.

²¹ Enačenje kmetije Bastiana Werliska iz leta 1605 in kmetije Werlißegg na Gerbinah je nekoliko vprašljivo, saj kmetiji Štor in Grbinšek ležita pod Lubelo. Tu pa danes ne poznamo imena Brlisk.

²² Še danes poznamo kmetijo Ceuzer pod Vodemlo, vendar je vprašljivo, ali je s tem imenom mišljena ta kmetija, saj so tu naštetih kmetije od Nikolaja Tumpela vsi označeni kot kočarji, medtem

Vrstni red zapisovanja se je spremenil le v naslednjih malenkostih: večja sprememba je že kmalu na začetku, saj so v urbarju 1605 naštetje za kmetijami iz Brezove že takoj kmetije iz urada Dobrava (Dobravšek, Plevel in Vaga), nato pa, enako kot v starejšem urbarju, sledijo kmetije iz Glin in Pleterij. Manjkajo pa naštetje štiri kmetije, ki jih je urbar 1510 vodil v uradu "Im platt". Edina izjema je kmetija Gregorja Klančnika, ki je naštetja med Dobrovo in Glinami. Domnevamo, da gre v tem primeru za isto kmetijo kot je kmetija "Gregor" iz urbarja 1510. Danes poznamo sicer kmetijo Klančnik severno od Škalskih Cirkovc, v smeri proti Graški Gori, vendar vrstni red zapisov tako v urbarju 1605 kot v urbarju iz leta 1752, ki ga prav tako hrani župnišče v Šmartnem pri Velenju, govori proti takšni lokaciji.

V urbarju 1605 torej ne moremo govoriti o posebnem uradu "Im platt", se pa pojavi v opisu dominikalne posesti župnišča omenjen "Veldtstukh" imenovan "Nablatm", torej polje, ki je še nosilo to ledinsko ime. Urbar omenja, da je polje tako veliko, da zahteva delo enega celega dne. Že zgoraj smo zapisali, da domnevamo, da v primeru urada "Im platt" govorimo o področju Z od Brezove ob potoku Sopota. Na tem področju pa najdemo tudi kmetijo Tašler, ki jo pozna tudi urbar 1605, vendar je naštetja kasneje kot bi pričakovali. Skupaj s to kmetijo sta naštetji še kmetiji Tumpel in Zeusrer. Še korak naprej k potrditvi istosti omenjenih lokacij nam pomaga narediti urbar 1752. Tu so namreč naštetji kmetije v skoraj povsem istem vrstnem redu kot v urbarju 1605. Na mestu, na katerem najdemo leta 1605 naštetje kmete Tumpel, Taischler in Zeusrer, so v urbarju 1752 naštetji kmetije Petelinek, Trnek, Kavre, Podlesom, Tašler in Zeusra. Vendar to niso cele kmetije, temveč so bili vsi prej naštetji kmetije označeni kot kočarji ("Gehäubler"). Kmetijo Zeusra urbar natančno locira v (Škalske) Cirkovce. Se pravi, da je s tremi kmetijami Tašler, Tumpel in Zeusra mišljeno področje ob potoku Sopota. Za področje kmetije Petelinjek, ki je v urbarju 1605 ni, pa pravi urbar 1510, da je zapuščena in jo je že zarasla hoja. Očitno so ta predel v 17. stoletju rekultivirali in ponovno zasedli. Vendar so tu nastale kočarije in ne več cele kmetije, ki sta bili v letu 1510 za področje Petelinjeka in Tesni označeni kot opusteli. Na drugi strani pa je na področju "Im platt", na katerem so bile leta 1510 še štiri kmetije (ena od njih že opuščena), ostala le še ena, Klančnikova. V urbarju iz leta 1605 je med kmetijama, ki nedvomno sodita na področje Ljubele in Škalskih Cirkovc: Saluberšek in Hojan, naštetja kmetija "Werliskh", ki pa jo v franciskejskem katastru najdemo na področju Brezove. Urbar iz leta 1752 pa omogoča natančnejše lociranje te kmetije. Tu je kmetija zapisana namreč kot "Werlißegg na Gerbine (Storekh oder Aristounig)". Kmetija Štor leži V od potoka Sopote.

Poleg cerkvenih podložnikov pa urbar 1605 navaja še druge dajatve, ki so pripadale cerkvi. Na prvem mestu so vinske dajatve. Vinske gorice je cerkev posedovala:

- Pod Kožljem (Laze pri Velenju) - 20 vinogradov, od katerih je pripadalo župniku letno 60 veder vinskega mošta
- v Prihovi (?) - 18 vinogradov in 30 veder vinskega mošta
- v Zabrdi - 30 vinogradov in 60 veder vinskega mošta
- v Tajni - 4 vinogradi in 12 veder vina. V naštetih štirih goricah je župnik delil dajatve s špitalom v Celju.
- V Lokovici - 80 vinogradov in 100 veder vinskega mošta
- Na Lomu - 50 vinogradov in 60 veder vinskega mošta (urad je delil s šostanjsko gospoščino)
- "Vdoln" - 3 vinogradi in 7 veder vinskega mošta (urad je povsem pripadal župniku)

- Podkraj – 10 vinogradov in 15 veder vinskega mošta (urad je delil z velenjsko gosposčino)
- Skorno – 10 vinogradov in 20 veder vinskega mošta (urad je povsem pripadal župniku)
- Podgorje – 13 vinogradov in 30 veder vinskega mošta (urad je povsem pripadal župniku)
- Straža – 8 vinogradov in 15 veder (urad je povsem pripadal župniku).

Župnik je tako letno dobival 409 veder vinskega mošta. Če vemo, da je eno vedro držalo približno 18 litrov, pridemo do velike številke 7362 l vinskega mošta, ki ga župnik seveda ni konzumiral sam, temveč se je s presežki podal na trg. Ne more nas torej presenetiti, da so se škalski podložniki pritoževali, da se njihov župnik Matej Glušič (1574–1604) preveč ukvarja s trgovino in premalo skrbi za svoje dušnopastirske zadeve. Gotovo smemo domnevati, da je bil tudi Matej Glušič med tistimi župniki, ki so se ukvarjali s krčmarjenjem zato, da so si izboljšali svoj gmotni položaj.²¹ Žal teh podatkov ne moremo primerjati s podatki iz urbarja iz leta 1510. V tem so namreč naštetih le predeli iz katerih je župnik dobival dajatve v moštu. Najprej so naštetih predeli, na katerih dobiva polovično desetino: "Vnderm Ekch pey Sand Jacob (Zabrdo), Sybotschy Germada (kmetija Zibučan v Kavčah pri Velenju), Babina Klada (del Kavč), im Thain (Tajna pod Gradičem), in der Lackhowitzen (Lokovica pri Šoštanju), am Smorell (?), zw Lassitsch (Laziše, del Škal), am Skchorell (Skorno), im Haffenberg (del Skornega), Schonstain, vnderm Lam (verjetno na področju Sent Florijana)". Nato pa urbar našteva področja, s katerih je župnik dobival celo desetino: "im Strasse (Straža nad Pesjim), vnderm Podigor (Podgorje pri Pesju), pey dem Gregor an der Goritzen (Gorice pri Šoštanju), Oswald im Doby, Kchatzenstain (takrat že opuščeni grad Z od Šoštanja)". Ker lahko vidimo, da ni prišlo do velikih razlik med lokacijami uradov v obeh urbarjih, lahko domnevamo, čeprav smo pri starejšem urbarju ostali brez številčnih podatkov, da se količina dajatev ni bistveno spremenila.

Velike gorskopravne dajatve, ki jih najdemo naštetih ne le v škalskem urbarju, temveč tudi v urbarjih drugih gosposčin iz Šaleške doline, govorijo o velikem pomenu, ki ga je v pridelovanju vina imela Šaleška dolina pred epidemijo trtne uši v 19. stoletju.

Za gorskopравnimi uradi navaja urad še žitne dajatve, ki jih je župnišče prejemale. Tudi te je župnik v večini delil z drugimi gosposčinami. Dajatve iz posesti pri Šoštanju, v Družmirju (17 hub), Topolšici (20 hub) in Lokovici (15 hub) je delil z gosposčino Šoštanj, dajatve iz Laziš (del Škal) (4 hube), Podkrajja (11 hub), Cirkovc (9 hub) in Plešivca (10 hub) z gosposčino Velenje, polja, ki so prej pripadala gradu Limberg, je v celoti izkoriščal škalski župnik, posesti v Zabrdu in Ruperčah (18 hub) pa je delil z gradom Šalek in s celjskim špitalom. Dajatve, ki so jih prejemale, so delili vedno na pol, razen kjer je posebej drugače navedeno. Edina izjema so posesti v Lazišah, kjer je prejel škalski župnik dve tretjini, medtem ko je imela velenjska gosposčina pravico do ene tretjine dajatev. Razen za družmirska polja tudi ne najdemo natančno naštetih, iz katerih žit je bila sestavljena žitna desetina. Za Družmirje pa pravi urbar, da je bila desetina sestavljena iz dajatev v ajdi, rži, ječmenu in ovsu ter da je bilo nekaj polj vedno v prahi.

V naslednjem poglavju urbar našteva posesti, ki so spadale direktno k župnišču ("Pharr vnd Mayrhofs gründt, sambt anndern Heerlikheiten"). Sestavljalec urbarja poudarja, da je bilo župnišče dograjeno v precej utrjen dvor ("zu einem zimblichen gemeirten stoch erhebt"), da pa bo potrebno na enak način še

ko je bila Cevzerjeva kmetija ves čas cela kmetija.

dograditi cerkveni stolp. Ta je bil nato do leta 1607 res tudi dokončan.²⁴ Ob župnišču je stal tudi hlev za živino ("Vich mayrhofs"), mlatilnica ("dröschtrenn") in konjski hlev ("rosstale"), vse v dobrem stanju. Poleg tega so ob stavbi ležali trije vrtilčki in sadovnjak, omenja se že zgoraj omenjeno polje "Nablatm", dva travnika, od katerih je eden precej močvirjen, eno prav tako močvirno polje in še dve njivi. Se pravi, da je imelo župnišče povprečno veliko posest, ki so jo obdelovali v lastni režiji. Urbar tako pravi, da so podložniki župnišča dolžni obdelovati župnijska polja, travnike in vinograde, zato pa dobijo za tisti dan prehrano. Prav tako so podložniki dolžni v okviru tlačanskih obveznosti pripeljati svoje žitne dajatve v župnišče.

Župnišče je posedovalo tudi dokaj velik gozd, ki so ga sestavljale smreke, hoje in tise. Urbar je zahteval, da sme uporabljati les iz tega gozda župnik samo za svoje potrebe ter ne sme dopustiti nikomur drugemu, da bi si v njem sekal les za kurjavo ali drugačno uporabo. Župnišče je kasneje imelo dva gozdova na Lubeli in na Ležnu. Glede na opis gozda v urbarju je tu govora o gozdu na Ležnu.

Potok, ki je tekel skozi posest (Sopota), je bil dokaj bogat z ribami in raki, ki jih je ravno tako smel župnik loviti samo za svojo uporabo.

Za konec sledijo še "adiuvenal articele", v katerih v 7 točkah natančno precizirajo odnos med ljubljanskim škofom in škalskim župnikom. Urbar sta podpisala Tomaž Hren in motniški župnik Gregor Zveler, ki ga je tudi sestavil.

Župnijska posest, ki jo popisuje urbar, je bila torej skoncentrirana na središče Šaleške doline in je pokrivala vse nujne potrebe župnišča, od žita, mesa, vina pa do lesa in prediva. Če primerjamo dajatve župnijskih podložnikov z dajatvami podložnikov drugih gosposčin, ni praktično nobenih razlik. Urbarji govorijo o obdobju prehoda dajatev iz naravnih v denarne, kar je nazadnje privedlo tudi do izbruha edinega kmečkega upora v Šaleški dolini leta 1635, ki so se ga udeležili tudi škalski podložniki in skupaj z ostalimi župnišče razdejali in oropali. Poimensko se med njimi omenjata Blaž Vahtar in Primož Vaga.²⁵

Po tem uporu se je življenje v Šalah hitro utirilo v stare tirnice, in kot to dokazuje urbar iz leta 1752, vse do srede 19. stoletja potekalo brez kakršnih koli sprememb, ki bi jih povzročil upor.

Uporabljena literatura:

Orožen 1884. Ignaz Orožen, Bistum und die Diözese Lavant. V. del. Das Dekanat Schalthal. Graz 1884.

Orožen 1876. Ignaz Orožen, Bistum und die Diözese Lavant. II. del. Das Benediktiner Stift Oberburg, Maribor 1876.

Höfler 1986. Janez Höfler, O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Razprave filozofske fakultete v Ljubljani.

Kos 1994. Dušan Kos, Med gradom in mestom. Ljubljana 1994.

Koropec 1985. Jože Koropec, Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635. Maribor 1985.

Ravnikar 1992. Tone Ravnikar, Gospodje Turnski v 13. stoletju. Celjski zbornik 1992.

Ravnikar 1989. Tone Ravnikar, Oris starejše zgodovine naselja Škale. V: Šaleški zbornik 3. Velenje 1989.

Ravnikar 1999. Tone Ravnikar, Čas prehoda med srednjim in novim vekom. V: Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje 1999.

²⁴ Ravnikar 1999, str. 212.

²⁵ Poles 1998, str. 112.

Poles 1998. Rok Poles, Marjana Gmajner-korošec, Nika Lalek, Sakralna dediščina Šaleške doline, Velenje 1998.

Neobjavljeni viri:

NALj. Nadškofijski arhiv v Ljubljani. Vrsta gornjegrajskih listin vrnjenih iz Deželnega arhiva v Gradcu.

Otorepec GZS. Božo Otorepec, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1246-1500. Tipkopis na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani.

Objavljeni viri:

Kos, Gradivo. Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. 4 knjiga, Ljubljana 1915.

UBSt IV. H. Appelt, G. Pferschy, urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, Graz 1960-1975.

Urbar škalske fare iz leta 1605

	davek ⁵⁵	kure	jajca	oves ⁵⁷	rz	pšenica	proso	Pisarniška pristojbina	koli (za vinograd)	kopun	tlača
Matheusch Soua (Sova)	25	4					1	5			
Martin Nagornakhoum (Gorjakovšek)	25	4	10				1	2			
Thamasch Dobrauschekh (Dobrovšek)	30	2	20				1	2			
Gregor Plouel (Pleuel)	10	2	10				1	2			
Valentu Vaga	10	5	20				2	2			
Gregor Kglanzbnighk (Klančnik)	10	2	20				2	2			
Markho Pernath (Pirnat na Glini)	6		10	1	2		1	2			
Sigmond Glinschekh (Glnšek)	7	3	20	4	8			2			
Stephan Kascha (Kaš)	13kh 2d	1	20	6	6	6	2				
Ansche Fortunasch (Fortunaš)	13kh 1d	1	20	6	6	6	2				
Juri Pleterschikh (Pleteršek)	7	4	20	4	8		1	2			
Gregor Oremissh (Oremaš)	7	4	20	4	8		1	2			
Mihael Fernhart (Pirnat)	7	4	20	4	8		1	2			
Bastian Raswanighk (Razbornik)	7	2	20	3	4				30		10 ⁵⁸
Juri Sauberschekh (Zaluberšek)	24 d								20		10
Bastian Werlsch (Brliški)	7		10	3	4				1		
Simon Hoian (Hojan)	40										8
Nikklas Tumpel	4	1	20		3 pot.	4					n 20kh
Mihael Taischler (Tašler)	4	1	20	3	3	3	1	2			
Vrban Zeusrer (Ceuser)	5				6						
Vide Ostrouerschnikh (Ostrovešnik)	11										
Ruprecht Zangekk in alt Wollan (?)	30										
Vide Quartizh ibidem (Kvartič)	15										
Casper Lessniakh (Lesnjak)	10										

⁵⁵ Koropec 1985, str. 171, 172.

⁵⁶ Denarne datjave so označene v krajcarjih - kratica kh in s (črnimi) denariči - kratica d. Kjer ni posebej označeno, vrednosti pomenijo krajcarje. Edina izjema je pri denorju, s katerim je Nikolaj Tumpel odkupil svojo tlačno obveznost. To je bilo vredno 1 goldinar in 20 krajcarjev. 1 goldinar = 60 krajcarjev = 180 (črnih) denaričev. Da so bili v Šaleški dolini obračunsko sredstvo črni in ne beli denariči, nas poučujejo drugi urbarji (npr.: Šostanj 24.01.1594 Deželni arhiv Graz št. 70/159; Valdek 1587 istotam, št. 83/195).

⁵⁷ Mere za žita so izražene v skafih oz. kobalih (schaff).

⁵⁸ Pri kmetijah Raswarnigg (Razbrnik), Sauberschekh (Zaluberšek) in Hoian (Hojan) je bila tlača izražena v dnevih, medtem ko je tlača na kmetiji Tumpel že ocenjena v denarni protivrednosti.

Tone Ravnikar

ÜBER DAS BISLAMIG UNBEKANNTE URBARIIUM DER PFARRE DES HL. JURIJ IN ŠKALE AUS DEM JAHR 1605

Zusammenfassung

In der Pfarre des hl. Martin in Velenje bewahrt man eine grössere Zahl von Urkunden aus der ehemaligen Pfarrkirche des hl. Jurij in Škale auf. Unter den Materialien, die zumeist aus dem 19. und dem beginnenden 20. Jahrhundert stammen, befindet sich auch das Urbarium der Pfarre von Škale aus dem Jahr 1605. In der Kombination mit dem Urbarium aus dem Jahr 1752 und den Angaben aus dem Urbarium von 1510 kann man sich ein Bild der Verbreitung des Besitztums von Škale zurechtlegen, was auch das Ziel des gegenwärtigen Beitrags war.

Im Jahre 1605, als das Urbarium zusammengestellt wurde, trat Martin Ebenperger seinen Dienst in Škale an. Er hatte die schwierige Aufgabe, den Bürgern von Škale ihr erschüttertes Vertrauen in die Kirche, die sich vor allem in der Amtszeit seines Vorgängers, Matej Glušič, kompromittiert hatte, wieder herzustellen. Glušič räumte den weltlichen Angelegenheiten mehr Aufmerksamkeit zu als den geistlichen.

Aus der Analyse geht hervor, dass sich der meiste Besitz der Kirche von Škale in der unmittelbaren Nähe der Kirche selbst konzentrierte. Die meisten Bauerngüter befanden sich in Brezovo, um Dobrova, Glina und in Pleterje, d. h. auf dem Gebiet, von dem die Kirche umkreist war. Etwas abgelegener waren die Grundstücke in Pesje, Staro Velenje (der heutigen Stara Vas) sowie auf Lubela und Vodemla. Die Naturalleistungen setzten sich vor allem aus Getreide (Roggen, Weizen, Hafer und Hirse) für den Wintervorrat sowie von Hühnern und Eiern zusammen. Alle anderen Leistungen wurden mittlerweile bereits zu Geldleistungen. Die Zeit des Übergangs zu Geldleistungen ist am Beispiel der Frohnleistungen, die sich bei drei Bauern als Frohntage ausweisen, bei einem aber bereits im Gegenwert des Geldes auftreten, besonders gut nachvollziehbar.

Die Kirche des hl. Jurij hatte aber mehr Untertanen nach dem Bergrecht. Der Besitz wurde in 11 Ämter aufgeteilt und umfasste 226 Weingärten, deren Großteil mit anderen Grundherrschaften geteilt wurde (das Spital in Celje, die Grundherrschaften von Velenje und Soštanj). Die gesamten bergrechtlichen Abgaben, die vom Pfarrer von Škale entgegengenommen wurden, umfassten 409 Eimer Weinmost.

Das Pfarrhaus bezog auch Getreideleistungen von jenen Bauernhöfen, die sich vorwiegend in der westlichen Hälfte des Tals Šaleška dolina befanden. Sie wurden mit anderen Grundherrschaften geteilt. Die Getreideleistungen setzten sich aus Buchweizen, Roggen, Gerste und Hafer zusammen. Das Pfarrhaus besaß noch zwei Wälder und das Angelrecht in Sopota

ZGODOVINSKI ČASOPIS (HISTORICAL REVIEW)

glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije
osrednja slovenska historična revija

Zgodovinski časopis (ZČ) že več kot pol stoletja izhaja v Ljubljani in nadaljuje tradicijo svojih predhodnic, ki sega že v leto 1846. ZČ objavlja rezultate proučevanja zgodovine slovenskega naroda in slovenskega ozemlja, študij splošnih in specialnih vprašanj zgodovine sosednjih narodov in srednjeevropskega prostora, obče zgodovine, pomožnih zgodovinskih ved, teorije zgodovine ter pouka zgodovine v šoli. ZČ objavlja pregledne razprave in krajše zapise, predavanja s kongresov in diskusijske prispevke iz vseh obdobij zgodovine od najstarejših dob do današnjih dni; pri tem naddrobneje obravnava posebne panoge, obdobja, problemov in območij prepušča drugim slovenskim historičnim revijam. Vsebina prispevkov se nanaša tako na kulturno, politično in gospodarsko zgodovino, kakor tudi na prikaz vsakdanjega življenja v preteklih obdobjih. ZČ poroča o kongresih, simpozijih in razstavah, o delovanju strokovnih društev in zgodovinskih institucij ter kritično vrednoti nove zgodovinske publikacije. Vlogo referenčne revije ZČ opravičuje tudi z objavljanjem slovenskih zgodovinskih bibliografij in s predstavitvami pomembnejših slovenskih zgodovinarjev. Jezik prispevkov v reviji ni hermetičen, ampak je razumljiv tudi nepoklicnim zgodovinarjem.

V zadnjih letih kar okoli petino razprav za ZČ prispevajo zgodovinarji, ki se izven meja Republike Slovenije posvečajo proučevanju slovenske zgodovine. V tujino gre tudi znaten del naklade revije, ki je preseгла 2000 izvodov.

Ob štirih rednih zvezkih posameznega letnika ZČ je uredništvo **postopoma ponatisnilo** vse starejše že razprodane zvezke revije, ki je tako v kompletu (kar 100 zvezkov!) dostopna tudi mladim generacijam historikov in ljubiteljev zgodovinskega branja. **V Zbirki Zgodovinskega časopisa** pa je doslej izšlo že osemnajst zaokroženih razprav ali zbornikov o posameznih vprašanjih slovenske preteklosti.

Zgodovinski časopis in publikacije iz njegove zaloge lahko kupite ali naročite na **upravi ZČ: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, Ljubljana**; e-pošta: **zgodovinski.casopis@uni-lj.si**; tel.: **061-1769-210**. Naročništvo za osrednjo slovensko historično revijo vam zagotavlja redno prejemanje ZČ (štirje zvezki v letu 1997 veljajo za zaposlene 3600 SIT, za upokojene 2700 SIT ter za dijake in študente vsega 1800 SIT), obveščeno o dejavnostih Zveze zgodovinskih društev Slovenije in članske ugodnosti (cenejši nakupi knjig pri nekaterih slovenskih založbah, brezplačni ali cenejši obiski domačih in tujih muzejev ter galerij). Cene starejših zvezkov ZČ so razprodajne, za nakup kompleta ali več številik revije uprava nudi možnost brezobrestnega obročnega odplačevanja.

DELOVANJE DEUTSCHER SCHULVEREIN NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM V LUČI PISANJA SLOVENSKEGA BRANIKA

Andrej Vovko *

UDK 37.014.77:94(497.4)

VOVKO Andrej: Delovanje Deutscher Schulverein na Slovenskem Štajerskem v luči pisanja Slovenskega Branika. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)3, str. 431-452, 136 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Na slovenskem ozemlju, predvsem na Štajerskem, Kranjskem in v manjši meri tudi drugod, je do leta 1918 poleg drugih nemških bojnih organizacij delovalo šolsko društvo Deutscher Schulverein. Postavljalo je svoje vrtee, osnovne šole, ustanavljalo svoje podružnice, formalno za ohranjanje maternega jezika obmejnega nemškega prebivalstva, dejansko pa v veliki meri za ponemčevanje slovenskega prebivalstva, tudi povsem znotraj slovenskega etničnega ozemlja. Dejavnost društva je zelo pozorno spremljal slovenski mesečnik Slovenski Branik, ki je izhajal v Ljubljani v letih 1908-1914. V prispevku so po krajih delovanja Deutscher Schulverein zbrana poročila v Slovenskem Braniku o društveni dejavnosti in Branikovi odmevi nanjo.

UDC 37.014.77:94(497.4)

VOVKO Andrej: The activities of Deutscher Schulverien in Slovenien Styria, in the light of writing of Slovenski Branik. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)3, pp. 431-452, 136 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On Slovenian territory, particularly in Styria, Carniola and to a lesser extent in other regions, until 1918, alongside with the German militant organisations, the Deutscher Schulverein society operated, organising kindergartens, primary schools, establishing its affiliates technically for the preservation of the maternal language, but in fact, to a great extent for the Germanisation of

* Dr. Andrej Vovko, znanstveni svetnik, univerzitetni docent, Inštitut za biografiko in bibliografijo, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Gosposka 13, SI · 1000 Ljubljana.

the Slovenian population, within the entirely Slovenian ethnic territory. The activity of Schulverein was watchfully followed by Slovenski Branik, which was published in Ljubljana during 1908-1914. In the contribution, Schulverein's collected reports in the Slovenski Branik are considered by the region of activity of the organisation, together with reactions to the activity.

Med nemškimi napadalnimi nacionalističnimi organizacijami, ki so proti koncu Avstro-Ogrske delovale na slovenskih tleh, ima zaradi svojega pomena nedvomno posebno mesto šolsko društvo Deutscher Schulverein. Z njegovim delovanjem se je ukvarjalo predvsem nekaj avstrijskih zgodovinarjev, v najnovejšem času predvsem Werner Drobesh¹, medtem ko zelo potrebne monografske obravnave v slovenskem zgodovinospisju to društvo še ni doživelo. Pričujoči prispevek to ni in ne more biti. Pomeni le prikaz, kako so na delovanje društva Deutscher Schulverein na slovenskem Štajerskem v letih od 1908 do 1914 gledali njegovi nasprotniki, slovenski narodnoobrambni delavci liberalne in narodno-radikalne usmeritve, zbrani okrog mesečnika Slovenski Branik (S.B.). Zgoraj postavljeni mejni letnici raziskave se seveda ujemata z obdobjem izhajanja omenjene publikacije.

Naj najprej na kratko predstavimo oba "nasprotna igralca", prednost pa dajmo starejšemu. Nemška zasebna šolska organizacija Deutscher Schulverein je bila ustanovljena 13. maja 1880 na Dunaju. Njena pravila, ki jih je sestavil dunajski Deutscher Klub, je avstrijska vlada potrdila 8. junija 1880. Konec istega meseca so natisnili poseben proglas, v katerem so naglašali, da *"tisoči in tisoči otrok nemških staršev rastejo na naših jezikovnih mejah in predelih z mešanim prebivalstvom brez nemške sole in so tako za nemški narod izgubljeni"*. To naj bi se po besedah tega proglasa dogajalo na Češkem, Moravskem, Tirolskem in Kranjskem, ti pripadniki nemških manjšin pa naj bi bili brez pomoči svojih rojakov prisiljeni opustiti brezupen boj in dopustiti, da bi njihovi otroci pozabili materni jezik ter postali Slovani ali Italijani. *"Zato imamo Nemci ne glede na strankarsko pripadnost dolžnost, da pomagamo ne samo z nevrednim tarnanjem ali brezuspešnimi protesti, ampak z zavzetim delom."*²

Da so bili takratni slovenski politiki pozorni na pojav novega nasprotnika, pričajo spomini dr. Josipa Vošnjaka. Ko so pravila društva predložili v potrditev dunajski vladi, jih je v roke dobil tudi slovenski državni poslanec vitez Schneid, in po dogovoru z dr. Vošnjakom je šel k predsedniku vlade grofu Edwardu Taaffeju ter mu skušal dokazati, *"koliko nemira med narodi bo zakrivilo to društvo, da je to v prvi vrsti politično društvo in bi kot tako ne smelo ustanavljati podružnic, da naj ga torej vlada nikar ne potrjuje"*. Grof Taaffe pa je izjavil, naj schulvereinovci kar nabirajo denar, *"bo že kak denarničar vse odnesel in jo popihal"*. Dr. Vošnjak ugotavlja, da se to ni zgodilo, saj je imelo društvo dovolj strogo kontrolo, Slovenci pa so kmalu začutili njegovo *"pogubonosno delo"*.³

Ustanovni shod Deutscher Schulverein je bil 2. julija 1880 in ob njem je imelo društvo že 3000 članov, od katerih je vsak plačal goldinar članarine.⁴ V za-

¹ Werner Drobesh, Der Deutscher Schulverein. Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, str. 187-196.

² Učiteljski tovariš, Ljubljana 1905, št. 23, str. 181.

³ Slovenski Branik (dalje S. B.), III/1910, št. 7, str. 174.

⁴ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. (Dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika) Založba Obzorja, Maribor 1968, str. 6-7.

četku leta 1881 je štel Schulverein že 22.000 članov in zbral 110.000 kron. Prvo iz široke mreže podružnic je ustanovil 2. aprila 1881 v Plznu na Češkem, istega leta pa še 251 drugih. Leta 1905 je imel 850 podružnic s 77.000 člani. V prvih 25 letih svojega delovanja je zbral 10,316.000 kron, izdal 9,784.335 kron, ustanovil 40 šol, vzdrževal ali podpiral pa jih je 844.⁵ Leta 1913 je imelo društvo okoli 2600 podružnic (krajevnih skupin) v 102 okrajnih zvezah z 200.000 člani in skoraj milijon in pol kron dohodkov. Vzdrževalo je 37 šol in 88 otroških vrtcev, podpiralo pa še več kot 277 šol in 106 otroških vrtcev.⁶

Posebno dejavnost, povezano z Deutscher Schulverein, je sprožil nemški pesnik Peter Rosegger, ki je leta 1909 v Gradcu pozval Nemce, naj zbirajo prispevke, tako imenovane "kamne", za ustanovitev šol na narodnostno mešanih ozemljih. Prispevki so znašali po 2000 kron, kar je bil za tiste čase kaj lep denar, vplačali pa naj bi jih šele tedaj, če bi se v petih letih javilo vsaj tisoč Nemcev, ki bi bili to pripravljene storiti. V dobrih treh letih je bilo zbranih že tri milijone kron, največji del tega zneska pa so namenili gradnji nemških šol na slovenskem ozemlju.⁷

Poleg čeških dežel so bile prav slovenske osnovni cilj delovanja Deutscher Schulverein. Po ustaljeni taktiki je društvo z denarjem, ki so ga zbrale njegove podružnice iz širokega zaledja, začelo graditi mrežo svojih šolskih ustanov, vrtcev in osnovnih šol ter poslopij zanje. V te zavode je poleg resnično nemških otrok, ki pa jih praviloma ni bilo dovolj, da bi upravičili lastne zasebne šole zanje, začelo z zvijačo in najrazličnejšim nasiljem, zlasti nad politično in ekonomsko od Nemcev odvisnimi nenemškimi starši, pridobivati njihove otroke v svoje zavode. Ko je bilo delovanje takega zavoda že dovolj utečeno, so si predstavniki društva začeli prizadevati, da bi njegovo vzdrževanje čim prej prevzele javne oblasti in bi tako privarčevana schulvereinska sredstva uporabili za odpiranje novih schulvereinskih šolskih postojank. Svoj namen "obrambe nemštva" je skušal Schulverein doseči tudi s plačevanjem nagrad učiteljem, ki so se izkazali pri poučevanju nemščine, "velikodušno" pa je nudil tudi finančno podporo javnim šolam pri gradnji šolskih poslopij, seveda s pogojem, da bo pouk v novi šoli v nemškem jeziku. Glavni udar Deutscher Schulverein na slovensko ozemlje je prihajal iz dveh smeri: iz Gradca proti Mariboru in po Dravski dolini na Spodnjo Štajersko ter iz Celovca čez Jesenice na Kranjsko.⁸ Tokrat se bomo posvetili delovanju društva na Spodnjem Štajerskem, zato njegove ostale dejavnosti na slovenskem ozemlju zgolj omenimo. Zanimivo je, da kakih posebnih akcij ne zasledimo na Koroškem, z izjemo velike naglice, v kateri so postavili schulvereinsko šolo v Vodičji vasi kot odgovor načrtovani šoli slovenske šolske narodnoobrambne zasebne organizacije, Družbe sv. Cirila in Metoda v tem kraju, saj so tam ponemčevanje v povsem zadovoljivi meri opravljale javne utrakvistične osnovne šole, kjer so slovenščino uporabljali zgolj zato, da so slovenske učence hitreje naučili nemščine. Na Kranjskem je razen v nekaterih večjih industrijskih mestih in predmestjih (Tržič, Sp. Šiška, Ljubljana, Jesenice) Schulverein deloval zlasti na obrobju kočevskega narodnostnega otoka, kjer so nastale njegove šole v Lazah,

⁵ Učiteljski tovariš, Ljubljana 1905, št. 23, str. 181.

⁶ S. B. VII/1914, št. 7, str. 182-183.

⁷ S. B. IV/1911, št. 11, str. 279.

⁸ Koledar (Vestnik) šolske družbe sv. Cirila in Metoda (Dalje Koledar (Vestnik)) za leto 1927, str. 100.

Vrčicah, Rodinah, Mavrlenu, Ovčjaku, Svetlem potoku, Verdrengu, Škrilju, Grčaricah, otroški vrtci pa v Ljubljani, Kočevju in Zagorju.⁹

Svoje napore je Schulverein usmeril predvsem na Spodnjo Štajersko, zlasti na okolico Maribora in Marenberga (današnjih Radelj). Prvi šoli je nemško društvo ustanovilo leta 1882 v Pekrah pri Mariboru in v Sevnici, s šolo v Sladkem Vrhu v Slovenskih goricah pa je hotelo po lastnem zatrjevanju postaviti "zaporo proti slovenskemu prodiranju na sever".¹⁰ Posebne pozornosti je bil deležen tudi Šentilj, kjer je Schulverein leta 1889 kupil posestvo in na njem ustanovil lastno osnovno šolo, ki pa jo je leta 1901 v svojo oskrbo kot javno šolo prevzela štajerska deželna uprava. V "boj za Šentilj" se je vključilo tudi drugo osrednje nemško napadalo nacionalistično društvo, leta 1889 ustanovljena Südmark, ki je skrbela predvsem za kupovanje slovenske zemljiške posesti in naseljevanje nemških kolonistov na njej.¹¹

V Rogaški Slatini je Schulverein leta 1898 ustanovil otroški vrtec in osnovno šolo, ki jo je leta 1908, podobno kot šentiljsko in leta 1907 prej omenjeno sladkovrško, v oskrbo prevzela dežela. V okolici Maribora je v že omenjenih prizadevanjih Schulverein omogočil gradnjo šolskih poslopij v Krčevini, Razvanju, Radvanju, Pobrežju in na Teznem. V Studencih pri Mariboru, ki so jih imeli za zelo ogrožene od Slovencev, so s pomočjo nemškega društva leta 1906 ustanovili nemški otroški vrtec in leta 1911 šestrazredno dekliško šolo. V Pekrah je Schulverein leta 1882 ustanovil enorazredno nemško šolo, ki pa jo je po že omenjeni ustaljeni navadi leta 1898 prepustil v javno upravo in seveda vzdrževanje. Na območju okrog Marenberga (Radelj), ki je bilo, kot smo že videli, društvo Deutscher Schulverein posebno "pri srcu", so ustanovili otroški vrtec in šolo v omenjenem kraju ter na Muti, leta 1910 pa šolo v Vuzenici. Istega leta ustanovljena schulvereinska šola v Ceršaku (v virih naveden tudi kot Ciršak) je imela namen vzpostaviti stik s Šentiljem. Drugje na Spodnjem Štajerskem je Schulverein podprl gradnjo šolskih poslopij v Svečini, Kapli in Spodnji Kungoti. Ustanovitev nemške šole v Pesnici je preprečil razpad Avstro-Ogrske leta 1918. Svoje šole je Schulverein ustanovil še v Velenju leta 1907, 1909 v Št. Lenartu v Slovenskih goricah, 1911 v Peklu in 1912 na Pragerskem, pretežno za otroke železničarskih družin. Na Spodnjem Štajerskem je do leta 1918 zgradil 17 svojih šol, 26 pa jih je podprl, zlasti pri zidavi šolskih stavb, vzdrževal 13 nemških šol in 6 vrtcev, za več kot 100 šol pa dajal redno podporo. Ker mu je kljub vsem naporom začelo zmanjkovati solarjev, jih je začel uvažati. V 24 krajih na Spodnjem Štajerskem je začel v rejništvo dajati otroke iz avstrijskih nemških sirotišnic, najprej leta 1911 v Šentilju in Ceršaku. Za vso to svojo raznarodovalno dejavnost je Schulverein porabil preko milijon in pol kron.¹² Veliko tega denarja so zbrale podružnice tega društva na Spodnjem Štajerskem, ki so leta 1910 za to območje ustanovile svojo pokrajinsko zvezo. Takrat jih je bilo tam 48, do prve svetovne vojne pa je njihovo število naraslo na 65.¹³ V mnogih primerih je Schulverein zelo poceni prišel do lastninske pravice nad šolskimi poslopji, saj so bile šole zgrajene pretežno z domačimi sredstvi, Schulverein pa se je vsilil kot lastnik, nemščino pa kot učni jezik. Po koncu I. svetovne vojne je bilo v novi jugoslovanski državi društvo Deutscher Schulverein skupaj z drugimi podobnimi nemškimi organizacijami razpuščeno, njegovo imetje pa zaplenjeno.

⁹ Koledar (Vestnik) ... za 1924, str. 71-72.

¹⁰ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika..., str. 6-9.

¹¹ Prav tam, str. 70-72.

¹² Koledar (Vestnik)...za 1927, str. 101-102.

¹³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika..., str. 70.

Predstavimo zdaj precej bolj na kratko še Slovenski Branik. Svoje rojstvo ta mesečnik dolguje slovenskemu odgovoru na delovanje društva Deutscher Schulverein in podobne italijanske napadalne šolske organizacije Lega nazionale, šolski narodnoobrambni zasebni organizaciji Družbi sv. Cirila in Metoda, ustanovljeni leta 1885 v Ljubljani. Poleg njenih publikacij, predvsem Vestnika in kasneje Koledarja (Vestnika), je začel njeno delovanje med Slovenci popularizirati leta 1908 ustanovljeni Slovenski Branik. Uradno ni bil njeno glasilo, pač pa naj bi ga izdajal poseben konzorcij. V njem so bili ljudje, ki so bili hkrati člani Družbe sv. Mohorja, če že ne v njenem vodstvu. V času mednarodnih in slovenskih strankarskih bojev je bilo očitno bolj udobno, da je Slovenski Branik dajal videz samostojnosti, posebno še zaradi izrazite ostrine, s katero je obračunaval s svojimi političnimi in idejnimi nasprotniki bodisi slovenske ali drugih narodnosti. Te ostrine si Družba sv. Cirila in Metoda kljub jasni ločitvi duhov leta 1907 in popolni prevladi liberalnih in narodnoradikalnih članov v njej pač ni mogla privoščiti, ker se je tudi potem skušala bolj ali manj uspešno predstavljati kot nestrankarska in vseslovenska.¹⁴

Slovenski Branik je tudi zaradi te svoje ostrine izhajal zgolj šest let in ga je avstrijska cenzura zatrla takoj po začetku I. svetovne vojne. Njegova zadnja številka je izšla avgusta 1914. Prve tri letnike je uredil odvetnik dr. Gregor Žerjav, ki je bil nekaj časa tajnik Družbe sv. Cirila in Metoda, druge tri pa pobudnik te družbe, duhovnik in zgodovinar Ivan Vrhovnik skupaj s potovalnim učiteljem - nameščencem Družbe Antojem Begom. Popkovina Slovenskega Branika z Družbo sv. Cirila in Metoda je torej zelo očitna.

Vsebina Slovenskega Branika je kljub njegovemu kratkemu življenju zelo pisana in dragocen vir za vrsto zgodovinskih raziskav s časa njegovega izhajanja. Daleč največjo težo je namenil Družbi sv. Cirila in Metoda, ki jo je "popredalčkal" v vrsto posebnih rubrik: Iz vodstva, Podružnice, Družbeni zavodi, Naši malčki - za Družbo sv. Cirila in Metoda, Ameriški Slovenci - za Družbo sv. Cirila in Metoda. Ko je bila tudi iz ljudi okoli Slovenskega Branika leta 1910 v Ljubljani ustanovljena narodnoobrambna organizacija Branibor, odgovor na napadalno nemško gospodarsko organizacijo Südmärk v skromnih slovenskih razmerah, je Slovenski Branik tudi njej posvetil precej pozornosti, podobno pa tudi obrambnim organizacijam drugih slovenskih narodov. Razumljivo so bile posebne pozornosti na straneh Slovenskega Branika deležne že omenjene konkurenčne nemške in italijanske organizacije. V stalnih rubrikah Iz narodnega bojišča in Kaj delajo naši nasprotniki so sodelavci Slovenskega Branika zelo pozorno sledili vsem nasprotnikovim potezam, jih bolj ali manj sproti razkrivali in nanje opozarjali Slovence. Pri tem so uporabljali tako publikacije omenjenih nasprotnih organizacij kot domače in tuje časopisje ter druge vire informacij, delno tudi zaupne vsebine. V njihovem delovanju že najdemo zametke tega, kar danes imenujemo "raziskovalno novinarstvo".¹⁵

Kot že rečeno, se bomo tokrat omejili na prikaz delovanja Deutscher Schulverein na Štajerskem "skozi očala" sodelavcev Slovenskega Branika. Najprej bomo predstavili njihov prikaz delovanja nemškega društva v Spodnji Štajerski, potem pa se bomo približno od severa proti jugu sprehodili po tistih slovenskih krajih, kjer je Slovenski Branik zabeležil Schulvereinovo delovanje. Pri tem boste

¹⁴ O delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda: Andrej Vovko, Mal položi dar... Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918, - Slovenska Matica, Ljubljana, 1994, 237 str.

¹⁵ O usmeritvi S. B.: Naš čolnic otmimo! S. B. I/1908, št. 1, str. 1-2. Na pot. S. B. I/1908, št. 1, str. 2-3.

po vsej priliki ponovno prebrali kak podatek, ki je že naveden v dosedanji predstavitvi delovanja društva.

Pisec Slovenskega Branika tako leta 1908 navaja izjavo tajnika Schulvereina Ullricha, da je ta nemška organizacija za Spodnjo Štajersko v letih 1880-1890 porabila 1,054.870 kron¹⁶ Leta 1909 avtor Vrabl v Slovenskem Braniku obsežno poroča o stanju na šolskem področju na Spodnjem Štajerskem. Brez krajevnih navedb omeni najprej utrakvistične šole, ki jih poznamo predvsem v slovenskem delu Koroške, na Štajerskem pa so bile, kot navaja, predvsem ob nemško-slovenski jezikovni meji. V šolah te vrste se je pouk v prvem razredu začel v slovenščini, pozneje pa je bil učni jezik nemški. Dalje navaja pisec nemške javne osnovne šole, ki jih vzdržuje dežela: šestrazrednico v Studencih pri Mariboru, petrazrednice v Radgoni in Marenbergu (Radljah), štirirazrednice v Brežicah, Ormožu, Konjicah, Ljutomeru, Slovenj Gradcu in na Muti, trirazrednice v Laškem, Vojniku, Štorah in Radvanju, dvorazrednice v Vitanju, Rogaški Slatini, Pekrah, Razvanju, Št. Ilju v Slov. goricah in v Soboti ob Muti ter enorazrednice v Pobrežju, Vratah, Št. Jerneju nad Muto ter vse šole v Mariboru, Celju in Ptujju. Schulvereinove šole na Spodnjem Štajerskem so bile: trirazrednice v Sevnici, Slovenski Bistrici in Hrastniku, dvorazrednici v Šoštanju in Pragerskem, enorazrednica v Velenju, svojo šolo pa je gradil v Št. Lenartu. Schulverein in Südmark podpirata tudi javne nemške šole in njihove učitelje, tudi z organizacijo božičnic, kjer otrokom delijo hrano in obleko, kot so storili v Ormožu ali na Ptujju. "*Nemški uradi, denarni zavodi, železnica in nemški delodajalci vplivajo na svoje uslužbence, da dajo svoje otroke v nemške šole*", kjer se otrokom že v prvem razredu vtepa v glavo, "*da morajo biti Nemcem hvaležni, ker dobijo od njih darove, da si le z nemščino lahko pomagajo itd*". Tudi zunaj šol pa so učitelji utrakvističnih, nemških in predvsem schulvereinskih šol "*najstrastnejši nemški agitatorji*".¹⁷

V letu 1909 je Schulverein nameraval ustanoviti šolske knjižnice v Studencih pri Mariboru, v Pekrah, Leitersbergu (Krčevini) in Št. Ilju - "*zopet nov pripomoček za ponemčevanje slovenske dece. Klin s klinom!*". Pisec te vesti v Slovenskem Braniku takoj poučno doda, naj bi tudi Slovenci snovali šolske knjižnice na ogroženih krajih, primerne knjige naj pošlje CMD, ki je prišla na pomoč že mnogim šolskim knjižnicam in bi rada ustanovila več novih.¹⁸

Ko Slovenski Branik sredi leta 1909 poroča o 29. skupščini Schulvereina o binkoštih na Bilskem na Moravi, povzema poročilo o delovanju nemške napadalne šolske organizacije in Štajerskem v tem in preteklem letu. V javno upravo je prešla šola v Rogaški Slatini, Schulvereinova šola v Hrastniku je odprla 3. razred, Schulvereinovi šoli v Velenju in Šoštanju napredujeta in le vprašanje časa je, kdaj vse te tri šole "*oprtijo javnim činiteljem (deželi, oziroma državi)*". Jeseni 1908 so odprli novo javno štirirazrednico v Slovenski Bistrici, v Št. Lenartu zidajo s Schulvereinovo pomočjo nemško šolo, ki bo zaradi slovenskega odpora "*za sedaj samo zasebna*". Nova občina Tezno pri Mariboru zida šolo s Schulvereinovo pomočjo, šola v Pekrah pri Mariboru pa pride v nemško last. Nov Schulvereinov vrtec bo začel delovati v Vojniku, vrtca v Št. Lovrencu nad Pohorjem in v Rogaški Slatini pa bosta dobila znatno podporo. Schulverein načrtuje postavitev povsem nemške šole v Brežicah, ker mu utrakvistična premalo ponemčuje. Celjski mestni občini je Schulverein podaljšal rok za sprejetje schul-

¹⁶ V Studencih pri Mariboru. -S. B. I/1908, št. 3, str. 55.

¹⁷ N. I. V(rabl). Nekaj o šolstvu na Štajerskem. -S. B. II/1909, št. 1, str. 3.

¹⁸ Šolske knjižnice. -S. B. II/1909, št. 3, str.72.

vereinske podpore za novo šolo v Gaberju do jeseni 1909.¹⁹ V letu 1910, ko je Schulverein praznoval 30-letnico svojega dela, poroča S. B. o njegovem delovanju na Štajerskem z navajanjem njegovih šol v Pekrah, Rogaški Slatini in Št. Ilju, ki jih je v oskrbo prevzela deželna vlada, o njegovih šolah v Sevnici, Šoštanj, Hrastniku in Velenju ter o šolah na Pragerskem, v Ormožu, Hrastniku, Vitanju, Slovenskih Konjicah, Št. Ilju in Studencih, ki jih je podpiral. Opozoril je, da plačuje Schulverein na Štajerskem mesečne podpore 16 učiteljem, podpira obrtne nadaljevalne in glasbene šole, dijaške kuhinje in "Studentenheime" med ostalimi kraji tudi v Celju in na Ptuju.²⁰

V nedeljo, 10. 4. 1910, so v Mariboru ustanovili Gauverband spodnještajerskih podružnic Schulvereina. Slovenski Branik se sklicuje na poročila nemških časopisov, da je bilo zborovanje zelo dobro obiskano in da je k zvezi pristopilo 48 podružnic. V primerjavo pisec vesti v S.B. navede, da ima štajerska zveza podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 58 delovnih podružnic. V odboru nemškega Gauverbanda "so večinoma slovenski in laški renegati, torej resnična in prava slika 'teptanega in zatiranega spodnještajerskega nemštva'"²¹; Wernitznigg (Verničnik), Kankovsky, Tomitsch (Tomič), Zmereschegg (Cimeršek), Miltschnig (Milčnik), dr. Janesch (Janež), Hriver, dr. Sirk, Filippok, Wrentschur (Brenčur). "Mein Vaterland, mahgst ruhig sein!"²² Do leta 1913 je Schulverein porabil iz Roseggarjevega sklada za Spodnje Štajersko 246.000 K: za svoje nove šolske stavbe na Studencih pri Mariboru 35.000 K, v Peklu pri Poljčanah 30.000 K, na Pragerskem 35.700 K, v Brežicah 25.000 K, v Vuzenici 30.000 K in v Št. Ilju 15.000 K.²³ Na zborovanju spodnještajerske Schulvereinove "župe", 22. junija 1913 na Ptuju, ki ga je vodil nadučitelj Karol Mayer, so poudarili, da je Schulverein v letu 1912 za svoje delovanje na tem območju porabil 315.212 K, vsa Štajerska pa je zanj zbrala 95.000 K podpore, od tega Spodnja Štajerska 25.000 K. Tega leta je Schulverein na Štajerskem vzdrževal 10 šol z 21 razredi in 998 otroki ter 5 otroških vrtcev s 144 otroki. S. B. pripominja, da poročilo žal ne pove, koliko je bilo med njimi slovenskih otrok.²⁴

S. B. povzema poročilo Schulvereina z njegove 33. redne skupščine. Schulvereinovo vodstvo v njem navaja, da je v začetku leta 1912 imel na Spodnjem Štajerskem 10 šol, in sicer štirirazrednico v Hrastniku (ust. 1910), trirazrednice v Sevnici (1882), Šoštanju (1903), Št. Lenartu (1909), dvorezrednici v Velenju (1907), na Polzeli (1910), v Peklu (1911) in na Pragerskem (sprejeta v oskrbo Schulvereina leta 1912) ter enorazrednice v Vuzenici (1911) in Ceršaku (1910). Vse te šole, razen onih v Peklu in v Vuzenici, so imele pravico javnosti. Deželne oblasti so sprejele v javno oskrbo tri razrede Schulvereinove šole v Hrastniku. V javno upravo so prevzele tri šole, ki jih je ustanovil Schulverein: dvorazrednico v Pekrah pri Mariboru (ustanovljeno 1882) ter trirazrednici v Št. Ilju (1889) in Rogaški Slatini (1898). Schulverein je podpiral šest šol: na Planinici, v Studencih, v Braznu, Vojniku, Hrastniku in Rogaški Slatini. V začetku leta 1912 je imel Schulverein na Spodnjem Štajerskem pet otroških vrtcev: v Slovenski Bistrici (ustanovljen 1884), Ormožu (1888), Hrastniku (1907), Ljutomeru (1907) in Vojniku (1909). Schulvereinovo podporo so dobivali vrtci v Studencih, Marenbergu (Radljah), na Ptuju, v Brežicah, v Šoštanju, Slovenj Gradcu in Velenju. Učila je

¹⁹ Schulverein.-S. B. II/909, št. 7, str. 177.

²⁰ Kako ruje proti nam nemški Schulverein.-S. B. III/1910, št. 1, str. 27-28.

²¹ "Schulvereinovski Gauverband" za Spodnji Štajer.-S. B. III/1910, št. 5, str. 143.

²² Kdo so reševalci spodnještajerskega nemštva?-S. B. III/1910, št. 5, str. 144.

²³ Schulverein za Spodnje Štajersko.-S. B. VI/1913, št. 6, str. 151.

²⁴ Spodnještajerska župa nemškega Schulvereina.-S. B. VI/1913, št. 8, str. 204-205.

priskrbel šolam v Hrastniku, Pekrah, Brežicah, Razvanju, Radvanju, Št. Ilju in Slovenski Bistrici, šolsko opremo pa šolam v Slovenskih Konjicah, Marenbergu in Pohorju. Verouk je plačeval v Št. Ilju, nemški jezikovni pouk v Kapelah, telovadbo v Slovenski Bistrici in glasbeni pouk na Ptuj. V Hrastniku je vzdrževal knjižnico, za kosila je poskrbel šolarjem v Laškem, za šolski izlet pa šolarjem v Ščavnici. Šolska poslopja je zgradil v Peklu, na Pragerskem in Vuzenici, šolska prizidka v Št. Ilju in Šoštanju ter popravil svojo šolo v Velenju. Prispeval je za gradnjo šol v naslednjih krajih: v Gaberju, Kapelah, Brežicah, na Bregu pri Ptuj in pri Sv. Katarini. Nagradil je deset za nemštvo zaslužnih učiteljev in dal dve štipendiji učiteljskima otrokoma, prispeval za vzdrževanje dijaških domov v Celju in na Ptuj, obrtnih šol v Celju in Slovenj Gradcu, gospodinjstkih šol v Celju in Mariboru, gozdne in kmetijske šole v Mariboru in mladinskega zavetišča na Ptuj. Svoja posestva oziroma šolska poslopja je imel v 16 krajih: v Hrastniku, Laškem, Ljutomeru, Peklu, Pekrah, na Pragerskem, v Rogatcu, Rogaški Slatini, Sevnici, na Sladki Gori, v Šoštanju, Št. Ilju, Št. Lenartu, Velenju, Vitanju in Vuzenici.²⁵ Proti koncu leta 1913 je Schulverein za Spodnjo Štajersko odobril še 18.243 K, med drugim za verouk v Kapeli, nakup sveta na Pragerskem in otroški vrtec v Rogaški Slatini.²⁶ Skupaj je v tem letu na Spodnjem Štajerskem porabil 180.525 K, od tega so na kraju samem zbrali 122.000 K, največ 81.392, v mariborskem okraju.²⁷ V letu 1914 je Schulverein prevzel v upravo otroški vrtec v Rogaški Slatini, dal podporo šoli v Razvanju za njeno razširitev v dvorazrednico in postavil novo šolsko poslopje v Vratih.²⁸ Tik pred izbruhom I. svetovne vojne se je "šulferajnska župa za Spodnji Štajer" na občnem zboru v Slovenski Bistrici razdelila na mariborsko in celjsko sekcijo. V celjsko sekcijo so se združile podružnice v Celju, Brežicah, Sevnici, Štorah, Vojniku, na Polzeli, v Hrastniku, Vitanju, Slovenskih Konjicah, Laškem. Gaberju, Zidanem Mostu, Slovenj Gradcu, Velenju in Šoštanju. Podružnice mariborske sekcije v prispevku niso navedene, pač pa je nov "župni odbor": nadučitelj Mayer, ravnatelj Filipek, učitelj Kern, sprevodnik Striedinger, odvetnik Faleschini, zobozdravnik dr. Taufer, učitelj Engelbert, ing. Scharnagl, posestnik Pfeiffer, ravnatelj Pichler, davčni uradnik Doleček (ponemčen Čeh), postajenačelnik Millner, nadučitelj Lešnik, nadučitelj Jöbstl, nadučitelj Wankmüller, župnik Watzek, koncipient Erwin Venigerholz, župan Schäfer, notar dr. Baumgartner in uradnik Ulrich.²⁹

Naše krajevno popotovanje začnimo v Ceršaku ob Muri. Konec leta 1910 je Slovenski Branik poročal, da so v tem kraju "odprli z velikim truščem vsiljeno schulevernsko šolo", nemški bojovníki od Gradca do Maribora pa so govorili in pili "na medvedovo kožo". Vsega je bilo dovolj, navdušenja, obljub in groženj, samo ne otrok za šolo, ker je ljudstvo slovensko in je poznalo nemško past. "Zmage pijanim se je kmalu pridružil maček, ko so ugotovili, da ima šola le 7 šolarjev, vsega naj bi bil kriv župan, ki bo moral menda vršiti prisilni nabor otrok za nemško šolo."³⁰ Proti ustanovitvi te šole naj bi bil tudi predsednik Südmärk Fr. Rauter na javnem shodu, ko je izjavil, da Schulverein ne sme ustanavljati šol za slovenske otroke. V letu 1911 se je število šolarjev sicer dvignilo na "baje" 20, pa še te naj bi si bili izposodili iz nemške šole v Št. Ilju, ista sodba naj bi veljala tudi za druge

²⁵ Ponemčevanje Spodnje Štajerske. S. B. VI/1913, št. 9, str. 215-216.

²⁶ Nemški Schulverein. S. B. VI/1913, št. 10, str. 256.

²⁷ Delovanje "Schulvereina" na Sp. Štajerskem. S. B. VII/1914, št. 8, str. 225.

²⁸ "Schulverein" na Štajerskem. S. B. VII/1914, št. 8, str. 224.

²⁹ Šulferajnska župa. Prav tam.

³⁰ Čast takim braniteljem. S. B. III/1910, št. 12, str. 331.

nemške šole na Spodnjem Štajerskem, vendar pa se zaradi nezavednosti slovenskih staršev tem šolam ne vidi tako jasno, da jim primanjkuje slovenskih otrok.³¹

Marenberg (sedanje Radlje) je bil deležen le kratke ironične novičke, ko je tamkajšnji krajevni šolski svet v začetku leta 1911 podaril Schulvereinu 20 K. "S tem darilcem nemštvo seveda ne bo rešeno, a značilno je za šolski svet, da trati denar v podporo milijonskemu društvu, dočim ima dovolj potreb v svojem kraju".³² V letu 1912 je Slovenski Branik poročal, da so v marenberškem okraju začeli pripravljati ustanovitev Schulvereinove šole v Pernicah na štajersko-koroški meji. Tamkajšnje utrakvistično šolo je po navedbah S. B. obiskovalo 50 otrok, od teh jih je bilo 44 "trdo slovenskih, ki ne znajo prav nič nemško, 5 jih razume oba jezika in le eden se šteje za trdega Nemca".³³

Večje pozornosti je bila deležna Vuzenica. Slovenski Branik je objavil podatek, da začnejo spomladi 1911 v občini, ki je popolnoma v slovenskih rokah, graditi shulvereinsko šolo, "kakor se z vso gotovostjo zatrjuje", Schulverein pa naj bi bil že obljubil prispevek 30.000 K. Z dotodanjo utrakvistično osnovno šolo Nemci "v svoji nasilnosti" niso bili zadovoljni. "Tako se boj za našo lepo Dravsko dolino še bolj poostri".³⁴ Sredstva za šolo je Schulverein namenil iz dveh milijonov kron, ki sta se nabrala v Roseggerjevem skladu, in zato bo šola nosila njegovo ime "Pravijo, da je Rosegger dobrodušen mož, potem mu ni nič znano, koliko gorja in kletev bodo povzročale njegove šole med Slovenci".³⁵ V letu 1911 so šolo resnično že začeli graditi, Slovenski Branik pa je ob tem ugotavljal, da je javna šola v tem kraju utrakvistična in je od Schulvereina dobila 2000 K enkratne stavbne podpore. Nemcem so po piščevem mnenju napoti samo slovenski učitelji in zaradi tega naj ponemčevanje ne bi uspevalo. V običajnem "zabeljenem" komentarju, s katerim so pri Slovenskem Braniku opremljali novice take vrste, pisec zaključuje, da bodo zdaj imeli v Vuzenici svojo ponemčevalnico, in navaja pripombo neimenovanega duhoviteža, "o tej nepotrebni šoli, češ da v Vuzenici še nimajo - butelnov, zato stavijo šolo, da si jih vzgoje".³⁶ Slovenski Branik je konec leta 1911 poročal, da je v Vuzenici Schulverein dogradil "nepotrebno ponemčevalnico", "pouk se začne decembra 1911, dasi novo poslopje še ne more biti suho, sedaj love slovenske otroke. Rodoljubi in starši pazite, da ne postane slovenska deca izdajica v tuji šoli".³⁷ Šola je dobila ime po že omenjenem Petru Roseggerju, v začetku leta 1914 naj bi bila imela v dveh razredih vsega 45 učencev, tega leta pa naj bi bil po poročanju Slovenskega Branika njena žrtev postal progovni mojster Južne železnice Friderik Koželj. Čuvaj Stalzer ga je ovadil sodišču, češ da hujska proti omenjeni šoli. Nakana je spodletela, tožnik se je moral obtožbe preklicati, se Koželju opravičiti in plačati okoli 600 K stroškov.³⁸

Veliko pozornosti je Slovenski Branik namenil delovanju Schulvereina v Št. Lenartu v Slovenskih goricah. Tako je že v svoji prvi številki v letu 1908 poročal, da namerava Schulverein ustanoviti svojo šolo, duša temu podjetju naj bi bil tamkajšnji zdravnik, pospeševalec pa nemčurski župan. Nezavednost "našega

¹ Uničujočo sodbo .S. B. IV/1911, št. 7, str. 178

² Krajni šolski svet v Marenbergu. .S. B. IV/1911, št. 4, str. 127.

³ Na Pernicah. .S. B. V/1912, št. 4, str. 88.

⁴ V Vuzenici. .S. B. III/1910, št. 10, str. 283.

⁵ Roseggerjeve šole. .S. B. III/1910, št. 11, str. 309

⁶ V Vuzenici .S. B. IV/1911, št. 8, str. 204.

⁷ V Vuzenici. .S. B. IV/1911, št. 12, str. 297.

⁸ Žrtev Roseggerjeve šole v Vuzenici. .S. B. VII/1914, št. 6, str. 167.

ljudstva" naj bi bila kriva, "da souvag dela, karkoli hoče."³⁹ Slovenski Branik opozarja, da so se Nemci "vrgli z veliko silo na Št. Lenart v Slovenskih Goricah," in pri tem navaja pisanje Slovenskega Naroda. Na poti sta jim bila, kot običajno, predvsem slovenska šola in njeno slovensko učiteljstvo, nasproti pa jim hočejo postaviti nemško šolo in nemškonacionalno učiteljstvo, kajti "kakršna je šole in učiteljstvo, taki so potem prebivalci kraja". Slovenski Branik navaja nemško mnenje, da naj bi se boj za Št. Lenart šele začel in da se bo razvil v pravo vojno, ter komentira, da bo "usodepolno ... za onega, ki bo premagan v tej ljuti vojni, posebno za Slovence, če bomo premagani." Ob tem navaja neimenovani nemški časopis: "S Št. Lenartom bi veliko padlo. Uvažujmo te besede in bodimo pripravljeni na naskoke sovražnikov."⁴⁰

Leta 1909 Slovenski Branik zelo optimistično in preuranjeno prerokuje, naj bi nemška šola v Št. Lenartu propadla, saj se je zanjo priglasilo le 27 otrok, in zaključí z navdušenim vzklikom: "Živeli zavedni Šentlenarčani, ki se niso zmenili za agitacije nadležnih nemškutarjev in pokazali, da ljubijo svojo slovensko narodnost. Vemo, da nasprotniki ne bodo mirovali in prosimo ondotne rodoljube, da naj skrbno čujejo, da se Nemcem ne posreči zlobni naklep."⁴¹

Ze nekaj številčk kasneje istega leta 1909 sta se navdušenje in optimizem Slovenskega Branika polegla in ton sestavka je povsem drugačen: "Št. Lenart mora pasti v nemško žrelo". Pisec navaja mnenje župana Vinzenza Malika, da pojde ponemčevanje kraja lažje od rok, ko postavi Schulverein štirirazredno šolo, po županovem mnenju "izmed najlepših in najmočnejših branikov nemštva na nemškem potu na jug, nepremagljiva nemška trdnjava - v njej se srečno strneta nemška misel in gospodarska potreba". Schulverein bo prispeval 30.000 K, poleg njega deluje za novo šolo še poseben odbor, ki mu predseduje dr. Zirngast, izšel pa je poziv, naj 14.000 nemških mož in žena daruje po kroni. "Za Št. Iljem pride na vrsto Sv. Lenart". Pisec vesti v Slovenskem Braniku zaključuje: "Nemci napredujejo po vsej štiti, mi pa se rujemo med seboj."⁴² Veliko boljše volje je pisec, ki sredi leta 1909 poroča, da so na Südmarkini slavnosti v Gradcu za šolo v Št. Lenartu zbrali 257 K. "Pravzaprav beraški uspeh po toliki reklami."⁴³ Slovenski Branik navaja, da se je v novo schulvereinsko trirazrednico v Št. Lenartu konec leta 1909 vpisalo 186 otrok, novi učitelj pa je prišel iz nemškega dela Češke. Delal naj bi si lepe načrte in zagotavljal, da ima dovolj prakse, da v kratkem času navadi slovenske otroke nemško in jih ponemči. Prvi naval na šolo je bil sicer velik, člankar v Braniku pa upa, da se bo zgodilo isto kot drugod, ko začenjajo slovenski starši po malem spoznavati svojo zmoto in začne padati število otrok, ki obiskujejo schulvereinske šole. Zaključek je optimističen: "Tej naravni usodi ne uteče tudi ta nova nemška postojanka, če bodo znali Slovenci vztrajno delati in v resnični luči pokazati domačinom schulvereinovo velikodušno darilo, zaslepljeni starši pa razumeli napis na slavaloku nad šolo Heil Deutsche Schulverein, Heil dr. Baum, Heil Vinzenz Malik".⁴⁴

Leta 1910 je Slovenski Branik objavil vest, da bodo s pomočjo Schulvereina v Št. Lenartu odprli obrtnonadaljevalno šolo, ki bo "seveda nemška", na Spodnjem Štajerskem so bile namreč samo tri obrtnonadaljevalne šole s slovenskim učnim jezikom, lahko pa bi jih bilo veliko več. "Na delo, predno nam Nemci odtujijo vse

³⁹ Pri Sv. Lenartu v Slov. Goricah.-S. B. I/1908, št. 5, str. 96.

⁴⁰ Boj sa Št. Lenart.-S. B. I/1908, št. 6, str. 119.

⁴¹ Nemško šolo.-S. B. II/1909, št. 3, str. 67.

⁴² Sv. Lenart v Slovenskih goricah.-S. B. II/1909, št. 6, str.150.

⁴³ Za nemško šolo v Št. Lenartu v Slov. goricah.-S. B. II/1909, št. 7, str. 179.

⁴⁴ V Št. Lenartu v Slov. goricah.-S. B., II/1909, št. 12, str. 319-320.

obrtništvo, oni delajo sistematično, mi pa spimo."⁴⁵ Leta 1911 S. B. poroča, da je po pol leta delovanja šola 28. novembra 1910 že dobila pravico javnosti, proti "*tej nepostavnosti*" pa se je dr. Milan Gorišek v imenu krajevnega šolskega sveta in osnih vsolanih občin pritožil na dunajsko šolsko ministrstvo. To je pritožbi ugodilo in razveljavilo odlok deželnega šolskega sveta, in "*Schulverein jo je vendarle enkrat izkupil*".⁴⁶ Kako deluje Schulvereinova šola v Št. Lenartu, "*ki jo polnijo odvisni in zaslepljeni slovenski viničarji s svojimi otroki*", naj bi bil po poročanju S. B. pokazal dogodek med cesarsko mašo 18. avgusta 1913, ko je "*nahujškal učitelj nemške šole te svoje otročiče, da so začeli med petjem cesarske pesni kričati nemško himno. Vsled divjega trušča je g. župnik ukazal izzivačem vrata*". Zato naj bi bil moral že petkrat na zaslišanje na škofijo v Maribor, kjer naj bi bili pritiskali nanj, naj "*pripusti v slovenski cerkvi nemško izzivalno petje*". Župnik se ni uklonil in je zahteval pisni ukaz, ki pa ga zaenkrat še ni dobil.⁴⁷

Maribor v povezavi z delovanjem Schulvereina ni bil deležen kake posebne pozornosti Slovenskega Branika. V začetku leta 1908 je poročal, da na vinorejski šoli v Mariboru prispevata Südmark in Schulverein vsak po 200 kron za dva gojenca.⁴⁸ Dalje S. B. navaja, da je občinska hranilnica v Mariboru v letu 1910 namenila Schulvereinu 504,16 K, in sklene z mislijo: "*Slovenskim denarnim zavodom v posnemanje*".⁴⁹ Opozori še, da je mariborski mestni zastop od 1911 dalje v naslednjih treh letih namenil Schulvereinu po 200 K za pospeševanje njegovega delovanja ob jezikovni meji, in pripíše pedagoški zaključek: "*Pričakujemo od slovenskih občinskih zastopov, da posnemajo mariborskega*".⁵⁰ Sredi leta 1911 poroča S. B., da namerava Schulverein v Mariboru postaviti nemški Studentenheim in da je na zadnji seji v ta namen odobril 26.670 K.⁵¹

Veliko večje pozornosti sta bili pri Slovenskem Braniku deležna širša in ožja okolica Maribora. Boju za mariborsko okolico je bil v začetku leta 1910 posvečen poseben članek, v katerem pisec ugotavlja, da "*se nam napoveduje v najhujši obliki*" boj, ki bo odločil, ali je močnejše mesto ali okolica, doslej pa po njegovem ni bil govor o boju, ampak zgolj o nemškem osvajanju. Nastaja vedno več nemških šol, "*deloma tudi utrakvističnih, in kmalu bodo veriga teh nemških trdnjav obdajala Maribor*".⁵²

Schulverein naj bi bil načrtoval šolo tudi v Dobrenju (sedanje Spodnje Dobrenje) v fari Zgornja Kungota pri Mariboru. Ustanavljanje le-te je imelo po pisanju v S. B. leta 1913 "*naravnost romantično ozadje*". Schulverein si je v ta namen hotel prilastiti dediščino domačina iz teh krajev, zdravnika dr. Al. Drascha (Draža), ki se je ob začetku svoje kariere izselil v Bukarešto in postal telesni zdravnik romunskega kralja vse do svoje smrti leta 1898. Praksa mu je šla očitno zelo dobro, saj je zapustil veliko posestvo in 60.000 K z namenom, naj se ustanovi šola za viničarske otroke iz Dobrenja in Rance. Postavil je pogoj, naj se v njej uči tudi - "*romanski jezik*". Zapuščino je upravljala finančna prokuratura, ki ji je bil podrejen odbor 12 Mariborčanov. Ti so hoteli spremeniti okoroko v prid Schulvereinu, ki naj bi iz zapuščine zgradil svojo šolo. Slovenski Branik priporoča, da bi se morala temu po robu v prvi vrsti postaviti tamkajšnja občina.⁵³

⁴⁵ Obertnonadaljevalna šola pri Sv. Lenartu v Slov. goricah.-S. B. III/1910, št. 10, str. 283.

⁴⁶ Nemški schulvereinski šoli pri Sv. Lenartu.-S. B. IV/1911, št. 10, str. 253.

⁴⁷ Nepotrebna potuha.-S. B. VII/1914, št. 6, str. 167-168.

⁴⁸ Na vinorejski šoli v Mariboru.-S. B. I/1908, št. 3, str. 55.

⁴⁹ Nemškemu Schulvereinu.-S. B. III/1910, št. 9, str. 258.

⁵⁰ Mariborski mestni zastop.-S. B. III/1910, št. 11, str. 309-310.

⁵¹ Nemški Studentenheim v Mariboru.-S. B. IV/1911, št. 7, str. 181.

⁵² Boj za mariborsko okolico.-S. B. III/1910, št. 2, str. 52-53.

⁵³ Dve novi šoli ponemčevalnici.-S. B. VI/1913, št. 2, str. 43-44.

Zelo pozorno so pri Slovenskem Braniku spremljali nastajanje novih Schulvereinovih podružnic, tako tistih ki so bile ustanovljene v "popolnoma slovenskem kraju", na primer v Ribnici-Breznu ob Dravi (v letu 1909 je štela 101 člana⁵⁴) in leta 1910 v Hočah,⁵⁵ kot tudi leta 1909 ustanovljenih v Radvanju in Pesnici pri Mariboru. Radvanjska je ob ustanovitvi štela 51 članov, njen glavni pospeševalec je bil nemški nadučitelj Ruprich.⁵⁶ Pesniško pa so ustanovili 18. aprila. Običajni pedagoški sklep vesti je bil: "Nemci vztrajno izvajajo svoje načrte, mi pa se bijemo med seboj."⁵⁷ Slovenski Branik dalje poroča, da je bil v prvi polovici leta 1911 na občnem zboru sprejet sklep schulvereinske podružnice v Pesnici nad Mariborom, da v kraju ustanovijo nemško šolo, zemljišče in dovažanje gradiva pa bo brezplačno. Denarja so že zbrali 740 K, zbirka se bo nadaljevala, kar bo manjkalo, bo dodal Schulverein.⁵⁸ Schulverein je šoli, ki naj bi kot nekaj drugih dobila ime "Kernstock-schule", po podporniku tega društva avguštinskem duhovniku Otokarju Kernstocku, v letu 1912 namenil za zidavo poslopja 20.000 K.⁵⁹ V uvodnem pregledu delovanja Schulvereina smo omenili, da je ustanovitev te šole preprečil začetek I. svetovne vojne.

Pisec že omenjenega članka o boju za mariborsko okolico posebej navaja, da poskus ponemčiti utrakvistično šoli v Krčevini (Leitersbergu) pri Mariboru ni uspel, zato so šolske oblasti dovolile odpreti nemško,⁶⁰ ki je leta 1910 štela 186 otrok v treh razredih. Da bi ji ne zmanjkalo učencev, se je istega leta ustanovila krajevna podružnica Schulvereina, ki bo skrbela za obleko in knjige ubožnim otrokom, organizirala božičnice.⁶¹ V letu 1914 naj bi bila krčevinska občina po poročanju Slovenskega Branika gradila šolski poslopji za nemško petrazredno in štirirazredno dvojezično šolo. Schulverein je prispeval 20.000 K, veleposestnik Badl pa posodil 15.000 K. "Tako bo na slovenski šoli tabla nemškega Schulvereina".⁶²

V Svečini nad Mariborom je bila maja 1912 ustanovljena krajevna podružnica Schulvereina⁶³. Ta kraj je po besedah pisca novice v S. B. "majhna, revna župa", v kateri na nemški strani "najhuje rogovili neki Mahnard", ki je na ustanovnem zboru omenjene podružnice med drugim izjavil, da bo ostal tisti, ki ne zna nemško, "svinjski pastir in ne bo mogel zagotoviti otrokom boljše bodočnosti". S. B. meni, da bi morali v "teh zaslepljenih krajih... Slovencei z Maribora poiskati vsako našo dušo in prirerjati zaupne sestanke".⁶⁴

Podružnica Schulvereina v Studencih pri Mariboru je po poročanju S. B. v začetku leta 1908 imela 171 članov, ki so 280 otrok obdarili s šolskimi potrebščinami.⁶⁵ Leta 1911 so tam začeli graditi novo nemško dekliško šolo. Schulverein je zanjo prispeval 35.000 K. Slovenski Branik je komentiral: "Povsod nas oblasti zadržujejo, da nas Schulverein prehiti".⁶⁶ Leta 1913 poroča Branik, da so želez-

⁵⁴ Kam plovemo? S. B. III/1910, št. 6, str. 164.

⁵⁵ Nove schulvereinske podružnice. S. B. III/1910, št. 6, str. 165

⁵⁶ V Radvini poleg Maribora S. B. II/1909, št. 5, str. 124.

⁵⁷ Na Pesnici nad Mariborom. S. B. II/1909, št. 5, str. 124.

⁵⁸ Pesnica nad Mariborom. S. B. IV/1911, št. 4, str. 101.

⁵⁹ Pesnica nad Mariborom. S. B. V/1912, št. 4, str. 89.

⁶⁰ Boj za mariborsko okolico. S. B. III/1910, št. 2, str. 52-53.

⁶¹ Nemška šola v Krčevini-Leitersbergu. S. B. III/1910, št. 2, str. 53.

⁶² Schulverein v Krčevini pri Mariboru. S. B. VII/1914, št. 2, str. 54-55.

⁶³ Schulverein raste!. S. B. V/1912, št. 7, str. 171.

⁶⁴ Svečina. S. B. V/1912, št. 9, str. 218.

⁶⁵ V Studencih pri Mariboru. S. B. I/1908, št. 3, str. 55.

⁶⁶ Nemška dekliška šola v Studencih pri Mariboru. S. B. IV/1911, št. 4, str. 101.

niški delavci v tem kraju s "po vinarjih" zbrali v treh letih 3000 K za Schulverein, in jih postavljajo za zgled slovenskim delavcem.⁶⁷

Po novici v Slovenskem Braniku naj bi bil Schulverein leta 1909 nameraval sezidati novo šolsko poslopje v Pobrežju pri Mariboru za ponemčevalnico slovenskih otrok.⁶⁸ V začetku leta 1910 je S. B. poročal o ustanovitvi nove Schulvereinove podružnice na Pobrežju pri Mariboru in vzgojno pribil: "Tako se nam mariborska okolica čimdalje bolj pogreza".⁶⁹

Na Tezmem pri Mariboru so 17. septembra 1910 odprli nemško šolo, ki sta jim jo sezidala Schulverein in Südmark, prej so bili tamkajšnji šolarji vsolani v nemške mariborske šole. Dodatek Slovenskega Branika je bil: "Zopet ena nemška trdnjava v mariborski okolici več!"⁷⁰

Slovenski Branik je izbrskal in zabeležil, da se je sredi leta 1911 v Račah pri Mariboru snovala nova podružnica Schulvereina, da so že vložili pravila in nameravali s Schulvereinovo pomočjo v tem kraju ustanoviti nemško šolo, s tem pa bo šlo po mnenju S. B. nemško osvajaško delo južno od Maribora korak naprej.⁷¹ Slovenski Branik je zelo pozorno spremljal delovanje svojih nasprotnikov in v začetku leta 1913 zabeležil tudi schulvereinski ples v Račah. Ožigosal ga je kot nemško predrznost in kot najbolj delavne zanj označil častnike tamkajšnje žrebčarne.⁷²

Vesti o delovanju Schulvereina v Ljutomeru in Ormožu so v Slovenskem Braniku zelo skope. Mesečnik beleži le, da je hranilnica v Ljutomeru leta 1910 podarila Schulvereinu 50 K,⁷³ da je dala Südmarka za razširitev nemške šole v Ormožu leta 1908 6000 kron⁷⁴ in da je nemška mestna hranilnica v Ormožu ob tridesetletnici leta 1910 namenila Schulvereinu 100 K. Pisec se pri zadnji vesti ni mogel vzdržati običajnega komentarka: "To je menda njena zahvala slovenskim kmetom, ki ji že trideset let nosijo denar, dasi imajo dovolj trdnih slovenskih denarnih zavodov."⁷⁵

Tudi delovanje Schulvereina na Ptujju je bilo v Slovenskem Braniku deležno le ene omembe. Pisec v tem listu leta 1911 ugotavlja, da je požrtvovalnost ptujskih Nemcev bolj v besedah, saj sta obe podružnici Schulvereina leta 1910 zbrali 631 kron, število njunih članov pa je padlo na 33. Za popolno sliko navaja še obe Südmarkini podružnici s 695 kronami zbranih prispevkov. Vse štiri skupaj so torej nabrale 1325 K, nabiralniki, zelo pogosta oblika zbiranja denarnih prispevkov tako nemških kot slovenskih in podobnih organizacij, pa so Südmarki na Ptujju prinesli vsega 85 kron. Za primerjavo si je pisec novice izbral Maribor, kjer da "Slovencem sploh odrekajo obstoj". Tamkajšnja moška podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda je istega leta zbrala 1728 K, ženska podružnica iste organizacije pa 784 K. Nabiralniki so dali 550 K, skupaj s skladom za šolo 214 K naj bi bili Mariborčani nabrali 3340 K. Pisec ob tem zelo prešerno zakliče: "Skritje se Nemci pred našo požrtvovalnostjo".⁷⁶ Ob tem je zanimivo, da uradni podatki Družbe sv. Cirila in Metoda, letno objavljeni v seznamih podružnic v njenih Koledarjih, za omenjeno leto navajajo druge, nižje številke: za mariborsko moško

⁶⁷ V zgled slovenskim delavcem. S. B. VI/1913, št. 2, str. 48.

⁶⁸ V Pobrežju poleg Maribora. S. B. II/1909, št. 4, str. 99.

⁶⁹ Nova podružnica "Schulvereina". S. B. III/1910, št. 1, str. 24.

⁷⁰ Na Tezmem pri Mariboru. S. B. III/1910, št. 10, str. 283.

⁷¹ Nova podružnica Schulvereina v Račah pri Mariboru. S. B. IV/1911, št. 5, str. 127.

⁷² Nemška predrznost. S. B. VII/1914, št. 3, str. 80.

⁷³ Nemškemu Schulvereinu. S. B. III/1910, št. 9, str. 258.

⁷⁴ Südmark. S. B. I/1908, št. 2, str. 34.

⁷⁵ Nemška mestna hranilnica v Ormožu. S. B. II/1909, št. 8, str. 204.

⁷⁶ Požrtvovalnost ptujskih Nemcev. S. B. IV/1911, št. 4, str. 105.

podružnico 1143,60 K in za mariborsko žensko 250 K.⁷⁷ Pisec je že vedel, zakaj je šel po primerjavo v Maribor, saj primerjava s podružnicama Družbe sv. Cirila in Metoda na Ptuju ne bi bila v slovensko prid. Ptujška moška podružnica je leta 1910 zbrala za CMD 204,50 K,⁷⁸ ženska pa 241,82 K.⁷⁹ Ptujski občinski zastop je sredi leta 1913 naklonil Schulvereinu nič kaj bleščečih 50 K podpore, toliko pa je ta nemška organizacija dobila tudi od tamkajšnje nemške posojilnice.⁸⁰

Urednike in pisce Slovenskega Branika je veselila vsaka novica, ki je kazala na spore znotraj nemškega tabora. Tako so očitno z veseljem objavili novico, da je na Bregu pri Ptuju predsednik tamkajšnje schulvereinske podružnice, učitelj K. Sima, na državnozbornskih volitvah leta 1911 agitiral za kandidata Schulvereina Malika, čes da bo ta, če bo izvoljen, za tamkajšnjo šolo izposloval višjo podporo. Protikandidat, tudi Nemec Ornig, je zaradi tega na glavno vodstvo Schulvereina naslovil odprto pismo. Komentar je optimističen: "*Med Ornigovimi pristaši se je nekam ohladila gorečnost za Schulverein*".⁸¹ Ko Slovenski Branik nedvomno "s težkim srcem" poroča o odprtju in blagoslovitvi nove schulvereinske šole na Bregu, kar se je zgodilo 4. oktobra 1911, navaja, da je nadučitelj Wankmüller povelečeval novo šolo "*kot trdnjavo zoper fanatično hujskanje mladine na južni strani Ptuja in v zvezde koval nemščino*", piscu vcsti v Slovenskem Braniku pa sta šla zelo v nos blagoslov in govor hajdinskega župnika Janeza Tomana, ki naj ne bi bil govoril v duhu škofa Slomška: "*Daleč smo prišli. Slovenski duhovnik blagoslavlja in proslavlja schulvereinsko šolo*".⁸²

Kot smo videli že iz uvodnega pregleda, je bil Schulverein močno prisoten tudi v Slovenski Bistrici in njeni okolici, saj je imel v omenjenem mestu vrtec, ustanovljen že leta 1884, in osnovno šolo, šoli pa še v Peklu pri Poljčanah in v pomembnem železniškem križišču na Pragerskem. V slednjih dveh krajih sta delovali "Roseggerjevi šoli", naslednji iz vrste Schulvereinovih šol, ki so jih, kot smo že omenili, postavili z denarjem, ki so ga zbrali na pobudo pesnika Petra Roseggerja. O poročanju Slovenskega Branika o delovanju Schulvereina na slovenjebistriškem območju sem že obširno pisal v prispevku Slovenska Bistrica in okolica v luči Slovenskega Branika,⁸³ zato bom na tem mestu ugotovitve te razprave le na kratko povzel.

Delovanje Schulvereina v Slovenski Bistrici, predvsem bližnje odprtje njegove šole, omenja v obsežnem zapisu leta 1908 nadučitelj Ludvik Černe, podpisan kot Dravinjski.⁸⁴ V letu 1912 je bilo v S. B. pospej naglašeno, da je Schulvereinova podružnica v 28 letih zbrala okrog 80.000 kron prispevkov.⁸⁵ Slovenski Branik je pozorno spremljal ustanavljanje in začetek delovanja prve "Roseggerjeve šole" v alpskih deželah v Peklu.⁸⁶ Zelo velike pozornosti je bilo deležno tudi delovanje

⁷⁷ Andrej Vovko, Podružnice "Družbe sv. Cirila in Metoda" na Štajerskem, ustanovljene do leta 1907. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor; 51/16/1980, št. 2, str. 373-375.

⁷⁸ Prav tam, str. 380

⁷⁹ Andrej Vovko, Podružnice "Družbe sv. Cirila in Metoda" na Štajerskem, ustanovljene v obdobju 1907-1918. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52/17/1981, št. 1, str. 81.

⁸⁰ Občinsko zastop v Ptuju. S. B. VI/1913, št. 6, str. 147.

⁸¹ Schulverein v volilni agitaciji. S. B. IV/1911, št. 7, str. 181.

⁸² Na Bregu poleg Ptuja. S. B. IV/1911, št. 11, str. 275.

⁸³ Andrej Vovko, Slovenska Bistrica in okolica v luči Slovenskega Branika. Zbornik občine Slovenska Bistrica II, Slovenska Bistrica, 1990, str. 233-239. Naj opozorim na tiskarsko napako na strani 234 zgoraj navedene razprave. Kot je razvidno iz uvodnega teksta v razpravi, je Slovenski Branik je prenehal izhajati leta 1914 in ne 1918.

⁸⁴ Dravinjski, Iz Slov. Bistrice. S. B. I/1908, št. 5, str. 93-95.

⁸⁵ Slovenska Bistrica. S. B. V/1912, št. 6, str. 139.

⁸⁶ "Roseggerjeva šola" v Peklu pri Poljčanah. S. B. IV/1911, št. 1, str. 19, Za Roseggerjevo šolo v Peklu. S. B. IV/1911, št. 12, str. 296

Schulvereina na Pragerskem. Ta kraj je nemško društvo v "kombiniranem napadu" z ostalimi nemškimi bojnimi organizacijami hotelo utrditi v novo nemško trdnjavo. O tem dogajanju je v dveh prispevkih tudi z vidika slovenskega narodno-obrambnega delovanja in iz širšega štajerskega zornega kota pisal potovalni učitelj Družbe sv. Cirila in Metoda Ivan Prekoršek.⁸⁷ Na prvi Prekorškov članek se je odzval Zvonko Pernat, in svetoval nekaj ukrepov za zaustavitev nemškega "pohoda na Pragersko".⁸⁸ Schulvereinova šola na Pragerskem, četrta te vrste iz Roseggerjevega sklada, je bila sama ali skupaj s "kolegico" v Peklu deležna še nekaj dodatnih prispevkov v Slovenskem Braniku.⁸⁹ Omembe v Slovenskem Braniku sta bila v zvezi z delovanjem v omenjenih krajih deležna tudi dva duhovnika. Prvi je bil nemški katehet z Velikovca Anton Allmer, ki se je zelo navdušeno, z javnimi nastopi, udeleževal Schulvereinovih prireditev po Spodnjem Štajerskem, tudi v Slovenski Bistrici,⁹⁰ drugi pa slovenski župnik v Poljčanah Alojz Cilenšek, ki si je s pripombo o schulvereinski šoli - poneumljevalnici v Peklu na sodišču v Slovenski Bistrici prislužil 30 kron globe, kar pa je bilo po mnenju Slovenskega Branika "g. župniku le v narodno čast".⁹¹

Naslednji trije kraji so v Slovenskem Braniku odpravljeni z vsak po eno vestjo zunaj običajnih zbirnih poročil in člankov. Tako je S. B. leta 1912 poročal, da je Schulverein za povečanje nemške šole v Slovenskih Konjicah daroval 20.000 K, s katerimi bodo prizidali prostore za 5. razred, telovadnico in otroški vrtec, učitelja in vrtnarico pa bo "seveda plačevala dežela".⁹² V začetku leta 1908 govori o odprtju nemške šole v Velenju (15. decembra 1907), ki je "zopet nemška trdnjava na popolnoma slovenskem ozemlju",⁹³ konec leta 1913 pa objavlja novico, da so "za nemštvo goreči ljudje" iz schulvereinske podružnice v Šoštanju "segli globoko v žep" in osrednjemu vodstvu Schulvereina poslali 500 K,⁹⁴ nič pa ni omenjeno, kako dolgo so ta denar nabirali.

Slovenski Branik je v začetku leta 1909 poročal o bližnji ustanovitvi nemškega otroškega vrtca v Vojniku, "da se reši tamkajšnje trirazredno osnovno šolo pretečega pogina". Priglašenih je 40 otrok, med njimi 38 slovenskih, dva pa sta baje nemška. Za vrtnarico je nastavljena žena tamkajšnjega protestantskega nadučitelja Serneca in omenjena nemška otroka sta menda njegova.⁹⁵ Vrtec po mnenju Slovenskega Branika iz sredine leta 1909 kljub strastni agitaciji domačih nemškutarjev "životari prav klaverno", obiskuje ga 14 otrok, samo slovenskih, ker nemških v Vojniku ni. Pisec vesti meni, da starši v tem kraju po malem začnajo spoznavati, da je namen šole mladino vzgajati in izobraževati za življenje, zato ne pustijo več, da bi se njihovo otroci v nemških šolah in vrtcih poneumljali.⁹⁶ Slovenski Branik je leta 1910 z veseljem ugotavljal, da Schulvereinov vrtec v

⁸⁷ I. Prekoršek, Nova nemška trdnjava za Spodnji Štajer. S. B. V/1912, št. 2, str. 27-28, Ivan Prekoršek, Boj za Štajersko. S. B. V/1912, št. 4, str. 71-72.

⁸⁸ Zvonko Pernat, Odziv članku "Nova nemška trdnjava za Spodnji Štajer". S. B. V/1912, št. 4, str. 73-74.

⁸⁹ Četrta šola iz Roseggerjevega sklada. S. B. V/1912, št. 11, str. 277, Idealni, a zapeljani Rosegger. S. B. VI/1913, št. 2, str. 48, Roseggerjeva šola v Peklu in Poljčanah. S. B. VI/1913, št. 3, str. 70, Schulverein za Spodnjo Štajersko. S. B. VI/1913, št. 6, str. 151, Tako se delajo nemške šole. S. B. VI/1913, št. 12, str. 313.

⁹⁰ Nemška duhovščina. S. B. VI/1913, št. 7, str. 178.

⁹¹ Čast takemu duhovniku! S. B. VII/1914, št. 1, str. 18.

⁹² Za povečanje nemške šole v Konjicah. S. B. III/1910, št. 8, str. 222.

⁹³ V Velenju na Štajerskem. S. B. I/1908, št. 1, str. 15.

⁹⁴ Za nemštvo goreči ljudje v Šoštanju. S. B. VI/1913, št. 11, str. 293.

⁹⁵ V Vojniku pri Celju. S. B. II/1909, št. 2, str. 41.

⁹⁶ Schulvereinski otroški vrtec v Vojniku pri Celju. S. B. II/1909, št. 7, str. 174.

Vojniku očitno ni bil posebno uspešen. Člankar je zapisal, da se kljub nemški gorečnosti in napadom časopisa Straže na Ciril-Metodovo družbo, zakaj da v Vojniku ne ustanovi vrtec, vedno bolj potrjuje stara resnica, da v Vojniku ni nemških otrok in tudi ne nemških staršev, otrok pa še niso začeli uvažati kot v celjski Studentenheim. Ugotavljal je, da nemška šola v Vojniku nazaduje, schulvereinski vrtec pa je imel konec leta 1909 božičnico, "od katere so se vračali otroci, ker je močno lilo - pod eno samo 'marelo' - iz drugega vira naj bi zvedeli, da je v nemškem vrtcu samo pet otrok".⁹⁷ Konec leta 1911 se nazadovanja "nepotrebne šole, ki jo je pred leti ustanovil Schulverein v Vojniku", loteva potovalni učitelj Družbe sv. Cirila in Metoda Ivan Prekoršek. Ugotavlja, da je šola že deželna in trirazrednica, čeprav je vanjo vpisanih le 60 otrok, in navaja znano Schulvereinovo metodo, kako zapolniti pomanjkanje otrok, ker nemškutarskih v trgu ni dovolj, slovenski starši pa so po letih že nekoliko uvideli vso nesrečo, ki jo pomeni taka šola za slovenske otroke. Nemškutarski tržani so zato s posredovanjem Volksrata z Dunaja naročili 20-30 sirot, ki jih je Südmark naselila po trgu in rejniških družinam za vsakega plačala po 16 K na mesec. Rejniki se morajo obvezati, da jih bodo skupaj s svojimi otroki pošiljali v nemško šolo. Med temi sirotami z Dunaja naj bi bilo tudi nekaj Čehov, ki še ne znajo dovolj nemško, "to je mimogrede nov dokaz za 'obrambno' nemško delo". Tako se umetno vzdržuje nemška šola, ki bi smela biti kvečjemu enorazrednica, njena bremena nosijo slovenski davkoplačevalci, v njej pa se šolajo revni dunajski otroci, ki jih sedaj Südmark vsiljuje po Spodnjem Štajerskem".⁹⁸ Šoli se tudi leta 1912 ni pisalo najbolje, saj sta se te jeseni po navedbah Slovenskega Branika vanjo vpisala le dva otroka, skupaj pa jih je bilo v treh razredih 81, "ob tem pa je veliko krajev, ki imajo za tako število le trirazrednico". Nemško časopisje je za to pomanjkanje učencev krivilo "novega gospoda župnika, ki odpira prebivalstvu oči". Slovenski Branik dodaja "Čast mu!" in zaključuje, da nemški listi "prosijo bratske pomoči na ta način, da bi Vojnik naseljevali z Nemci oziroma pošiljali tja nemške otroke v rejo".⁹⁹

Slovenski Branik leta 1909 navaja, da bo v Gaberju pri Celju po sklepu celjske schulvereinske podružnice Schulverein 13. marca ustanovil nemško šolo in z njo združen otroški vrtec. Za šolo je Schuleverin obljubil 90.000 K, za vrtec še 10.000 K, za vzdrževanje pa bo dal 5000 K letno. "Nova ponemčevalnica utegne vzrasti prav tik okoliške meje in bo nevarna slovenski deci".¹⁰⁰ Teh 100.000 K naj bi bil Schulverein v začetku leta 1910 "že štel celjskemu mestu".¹⁰¹ Ob 31. letni skupščini Schulvereina leta 1911 se je znesek za šolo in vrtec dvignil že na 150.000 K.¹⁰² Maja 1912 so v kraju ustanovili Schulvereinovo podružnico.¹⁰³ Tega leta je štela že nad 100 članov, predvsem nemških uslužbencev, "ki v zavednosti in požrtvovalnosti prekašajo Slovence", ker ima podružnica CMD "jedva četrtno" članstva.¹⁰⁴ V resnici je imela podružnica v Gaberju, ustanovljena 4. 7. 1909, leta 1912 22 članov, v ustanovnem letu 1909 40 članov, leta 1910 61, leta 1911 35, leta 1913 13, 1914 pa spet 61.¹⁰⁵ Od leta 1909 do 1918 je zbrala 2943,60 krone prispevkov.¹⁰⁶

⁹⁷ Nemštvo v trgu Vojniku pri Celju.-S. B. III/1910, št. 2, str. 54-55.

⁹⁸ Ivan Prekoršek, Nov udarec.-S. B. IV/1911, št. 10, str. 233.

⁹⁹ Zopet schulvereinska šola v stiskah.-S. B. V/1912, št. 12, str. 303.

¹⁰⁰ Blizu Gaberja.-S. B. II/1909, št. 3, str. 99.

¹⁰¹ Tridesetletnica nemškega Schulvereina.-S. B. III/1910, št. 6, str. 168.

¹⁰² Delovanje nemškega Schulvereina.-S. B. IV/1911, št. 11, str. 279.

¹⁰³ Schulverein raste!.-S. B. V/1912, št. 7, str. 171.

¹⁰⁴ V Gaberju poleg Celja.-S. B. V/1912, št. 12, str. 310.

¹⁰⁵ Andrej Vovko, Podružnice "Družbe sv. Cirila in Metoda" na Štajerskem, ustanovljene v obdobju 1907-1918. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52/17/1981, št. 1, str. 68.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 89.

Slovenski Branik je v začetku leta 1909 poročal o proslavi 25-letnice Schulvereinovne šole v Štorah pri Celju, "kjer poučuje renegat Cmerek, ki ni znal z doma niti besedice nemško". Ta se je ob tej priliki, da ima podružnica 122 članov, večinoma tovarniških delavcev, ki so rodom Kranjci. "Lahko si mislimo, kolik je terorizem ravnateljstva, da iztiska kronice iz bednih delavcev v izdajalske namene."¹⁰⁷ Še bolj udaren je članek v Slovenskem Braniku, podpisan s psevdonimom Hrabroslav, o istem kraju iz leta 1910. Pisec v uvodu ugotavlja, da v tej šoli otroke slovenskih delavcev "menda več kot karkoli kaj drugega učijo hajlati", ti šolarji pa da vsakega človeka, ki gre po cesti, "nahruljajo s hajlanjem, da se že tudi poštenim Nemcem gnusi". Dalje pisec poroča, da je v letu 1909 šola priredila veselico. Udeležili so se je tudi delavci, "ki so iz lepih slovenskih vasi doma, nekateri po 1 uro proč, pripeljali so s seboj žene in znance". Nemčurji naj bi bili tako predrzni, da so šli ali pošiljali po slovenskih vaseh nabirat dobitke za srečolov in "hkratu tudi agitirali za veselico". Ti Slovenci so potem na veselici "hajlati in poslušali Slovincem souvažne govore in ščuvanje proti vsemu, kar je slovenskega". Veselica je bila ob železnici in "so tisti čudni Nemci šli k vsakemu vlaku hajlat in kazat svojo blatno izdajalsko kri". Posebno so se odlikovale "zapeljane frajle in nezavedna hmečka dekleta". Ko je neki Slovenec z vlaka zaklical znanemu slovenskemu dekletu, kaj bo hajlala, saj ni Nemka, mu je po slovensko, ker nemško ni znala, zabrusila: "Pr' moj duš, da sem Nemka." Pisec prispevek zaključuje s trditvijo, da si človek v Štorah še življenja ni več varen in priporoča, naj slovenski starši varujejo svoje otroke, da jih ne dobijo v roke "tisti hudobni ljudje, ki hočejo Vas in Vaše otroke požreti".¹⁰⁸

Slovenski Branik je v letu 1910 pozornost prvič posvetil Polzeli, kjer naj bi bil nemški Schulverein začel uredničevati zamisel o ustanovitvi nemškega vrtca, nemške šole in šolske kuhinje na Polzeli. Oporo je imel v tamkajšnji tovarni, ki je bila v nemških rokah, in "utegne stakniti nekaj takih slovenskih delavcev, ki naj bi pod pritiskom odzgoraj pošiljali svojo deco v novo ponemčevalnico". V nedeljo, 22. maja. 1910, je bil na Polzeli dobro obiskan protestni shod prebivalcev te in zastopnikov sosednjih občin Savinjske doline, ki so protestirali "proti temu, da ni nekaj privandranih tujecev tukajšnjih tovaren v zvezi z vsenemškim Schulvereinom kalilo mir med slovenskimi prebivalci Savinjske doline", in se zavezali z vsemi "postavno dovoljenimi sredstvi preprečiti ustanovitev nameravane Schulvereinske šole", tistih staršev, ki bi "prodali svoje otroke v potujčevanje", pa ne štejejo "za svoje domačine".¹⁰⁹

Kot prvi korak za pripravo te šole je bila na Polzeli ustanovljena schulvereinska podružnica ob navzočnosti "znanega štajerskega Malika...brez članov seveda, če odštejemo par inženirjev in višjih uslužbencev tovarniških". Kot protiutež temu je polzelska podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda 5. marca 1910 sklicala zborovanje, ki je bilo kljub slabemu vremenu zadovoljivo obiskano, izkazali pa so se slovenski fantje in dekleta. Pisec prispevka v Slovenskem Braniku zelo optimistično (in, kot bomo videli, prezgodaj) ugotavlja, da bodo vsi nemški pohlepni načrti na Polzeli zaman, dokler bo v tem kraju vztrajal "tako zaveden in naroden naraščaj", in poziva na delo, "da ostane naša slovenska Polzela čista, narodno neomadeževana".¹¹⁰ Kljub temu pa S. B. konec leta 1910, poroča da bodo na Polzeli "hmalu" odprli schulvereinsko enorazredno šolo, s poučnim pripisom: "Upa-

¹⁰⁷ Nemško nasilje. S. B. II/1909, št. 8, str. 205.

¹⁰⁸ Hrabroslav, Kaj napravi nemška šola? S. B. III/1910, št. 10, str. 287-288.

¹⁰⁹ Savinjska dolina, biser Slovenije. S. B. III/1910, št. 6, str. 165.

¹¹⁰ Schulvereinska šola na Polzeli. S. B. III/1910, št. 7, str. 193.

mo, da ne bo imela dolgo obstanka".¹¹¹ Po mnenju pisca daljšega članka v Slovenskem Braniku konec leta 1911 o narodnostnih razmerah na Polzeli so za ustanovitev te šole poleg vodstva tamkajšnje tovarne, njen tedanji lastnik je bil William Prym, šle največje zasluge "propalemu štajerčijanskemu deželnozborskemu kandidatu Vodopiwtzu", predsedniku krajevne podružnice Schulvereina.¹¹² V začetku leta 1913 poročča S. B. z neprikritim veseljem, da se šola na Polzeli, opremljena s pravico javnosti, prazni, odkar je Prymova tovarna odpustila 300 delavcev "in utegne poginiti za sušico. Nič je ne bo škoda". No, s sušico očitno ni bilo nič, saj Slovenski Branik v začetku leta 1914 poročča, da Polzeljani svojih otrok ne pošiljajo več v nemško šolo, ker so spoznali njeno "malovrednost", rešujejo pa jo njihovi sosede iz Braslovč, "od koder prihaja toliko slovenskih otrok, da bi brez njih sploh morali zapreti ponemčevalnico". Starši teh otrok "se baje štejejo med narodnjake. Sramota jun, najsi bodo katerekoli politične stranke".¹¹³ Zadnja omemba o delovanju Schulvereina na Polzeli je iz začetka leta 1914, ko Slovenski Branik poročča o Schulvereinovem plesu v tem kraju in ga označi za nemško predrznost.¹¹⁴

Tudi vest o občnem zboru schulvereinske podružnice v Rogaški Slatini leta 1911 naj bi bila po vsej priliki piscu članka v Slovenskem Braniku v posebno zadovoljstvo, saj poročča, da so si "renegati" pošteno skočili v lase. Predsednik podružnice je bil zdravnik dr. Hoisel, katerega oče je bil slovenski učitelj, mati pa naj niti ne bi znala nemško. Ravnatelj zdravilišča se je odločil zamenjati dotodanjega podpredsednika ing. Migliča z Ljubljčanom dr. Treotom in zborovanje je bilo zato "zelo viharo ter so se bratci pošteno obkladali z očitki". Iz odbora so odstranili celo schulvereinskega učitelja Leitgeba. V zaključku prispevka je pisec še navedel, da naj bi nemški listi poročali, da je opozicija zmagala le z glasovi takozvane "slovensko - klerikalne stranke, t. j. z glasovi ljudi, ki sicer delujejo za slovensko duhovniško stvar".¹¹⁵ Tako si je iz nemškega zavetja lahko privoščil strupeno bodico na sicer običajno notranjo slovensko tarčo Slovenskega Branika - Vseslovensko ljudsko stranko.

Leta 1912 je Slovenski Branik ošvrknil okrajno posojilnico v bližnjem Rogatcu, "ki se bogati s slovenskim denarjem", ker je tega leta Schulvereinu namenila 120 K, Südmarki pa 150.¹¹⁶

Največje pozornosti med vsemi obravnavanimi kraji je v Slovenskem Braniku deležno delovanje Schulvereina v Hrastniku. Leta 1910 je bil objavljen kratek pregled delovanja Schulvereina v Hrastniku, kjer po mnenju pisca razen uradnikov pri rudniku nemške trboveljske premogokopne družbe ni bilo pravih Nemcev, delavstvo in drugo prebivalstvo pa je bilo izključno slovensko. Leta 1907 je Schulverein za 35.000 K postavil novo poslopje za svoj vrtec in šolo, Südmark pa ga je opremila s knjižnico. Šolo so kot dvorazrednico odprli 15. oktobra 1907, vanjo se je takrat vpisalo 119 otrok, od tega 52 v prvi in 67 v drugi razred, v otroški vrtec pa 30, od vseh teh je bilo nemških otrok komaj 10. Slovenski Branik navaja graško časopisje, ki toži, da je bil pouk že od vsega začetka težaven zaradi pomanjkljivega znanja nemškega jezika v šolo vključenih otrok. Schulverein je "v svoji predrznosti" celo na trboveljski občinski odbor vložil prošnjo za letno

¹¹¹ Schulverinska šola na Polzeli. S. B. III/1910, št. 10, str. 282.

¹¹² R. Svobodojevski, Polzela v Savinjski dolini - ogrožena. S. B. IV/1911, št. 12, str. 285-286.

¹¹³ Vesela in žalostna vest. S. B. VII/1914, št. 1, str. 18

¹¹⁴ Nemška predrznost. S. B. VII/1914, št. 3, str. 80.

¹¹⁵ Renegati med seboj. S. B. IV/1911, št. 7, str. 178-179.

¹¹⁶ Slovenski denar za nemška bojna društva. S. B. V/1912, št. 8, str. 192.

podporo 600K, ki pa jo je slovenska večina v tem odboru odločno zavrnila. Leta 1908 so odprli še 3. razred. v šolskem letu 1908/09 paje bilo v vrtcu 33, na šoli pa 134 otrok.¹¹⁷

Ko se leta 1908 pisec prispevka v Slovenskem Braniku spravi nad hrastniško šolo, v uvodu zatrdi, da je edini namen Schulvereina "*ponemčiti našo deco, ki uaj jo pogoltno nenasitni uemški Moloh*". Kot dokaz navaja kar pisanje Schulvereinovega glasila Der Getreute Eckart v novembrski številki iz leta 1907, da so za Schulvereinovo šolo v Hrastniku starši priglasili 55 odstotkov otrok, ki so doslej obiskovali slovensko šolo. To dvorazredno šolo je leta 1908 obiskovalo 155 otrok, ker pa so jih morali 80 odkloniti, bodo zanje odprli nov razred.¹¹⁸ Schulverein je leta 1908 za šolo daroval 15.000 K.¹¹⁹ Za šolo, najbrž gradnjo in vzdrževanje, pa naj bi bil Schulverein skupno dal 20.000 K, 20.000 K pa še kemična tovarna in trboveljska premogokopna družba. "*Naj si Slovenci dobro zapomnijo te dve družbi, ki jeinjeta naši domovini podzemeljske in nadzemeljske zaklade, t. j. slovenske otroke.*" "*Nemški bratje*" pa naj bi si bili prišli zaradi šole navzkriž. Schulverein je bil prepričan, da je šola njegova last, izkazalo pa se je, da stoji na zemlji, ki je zasebna lastnina. "*Ogenj se je vnel v uemški strehi, ker ni nobenih letnih računov in se ne ve, kako so obračali denar tisti trije uemški kolovodje, ki so osrečili Hrastnik z nemško šolo*".¹²⁰

Schulverein naj bi "*javno izdal, kakšne otroke ima v svoji hrastniški šoli*" nemško šolo, s tem ko je ob njeni ustanovitvi javno nabiral denar za harmonij, ko je tožil, da "*sloveuski otroci ne znajo niti cesarske pesmi uemško peti*", torej da ima v svoji nemški šoli otroke, ki ne znajo nemško. "*Namen nemškega Schulvereina je tedaj proziren. Ne skrbi za to, da se nemški otrok vzgoji v svojem materinem jeziku, njegovo stremljenje je, da se odtuji otrok slovenskega pokoljenja svoji sloveuski navodnosti, da postane z njegovo pomočjo Nemec - torej odpadnik, renegat*". Članek pisec sklepa z mislijo, da bi morali Slovenci "*ob vsem tem skrbeti, da ne prestopi noben slovenski otrok praga schulvereinske šole*".¹²¹

Slovenski Branik poroča, da se je hrastniška schulvereinska šola leta 1908 razširila v trirazrednico, "*ima pa vkljub strastni agitaciji Nemcev in tudi soc. demokratov letos kakih 20 učencev manj nego lani. Tudi delavci se zavedajo svoje narodnosti*".¹²² Branikov prispevek iz leta 1909 navaja, naj bi nedoločeni učitelj hrastniške schulvereinske šole "*baje*" zapisal, da je sramota siliti otroke v zavod, kjer učitelj ne razume učenca in učenec ne učitelja, sploh pa ni v Hrastniku nobenega pravega Nemca razen njega. "*Tako je vzgojno delo, ki se z njim ponašajo Schulvereinovi patroni na vseh svojih zborovanjih*".¹²³ Hrastniška schulvereinska šola je po kratkem času brez velikih težav dobila pravico javnosti, kar je označeno na pročelju "*Mit Öffentlichkeitsrecht*". Na šoli je tudi Südmarkina šolska knjižnica, ki izposoja knjige vsako nedeljo od 10. do 12. ure dopoldne. "*V Hrastniku je tudi krasna čitalniška ljudska kujižnica, upajmo, da ne bo slovenskega človeka, ki bi zašel v nemško knjižnico. Tudi nemška šola letos nekoliko nazadovala, treba je storiti še več in nuditi ljudem pouka, da ne bodo prodajali sebe in svojih otrok*". Pisec opozarja na tri narodna društva v kraju - na slovensko čitalnico, podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda in na Sokola - in doda vzgojni zaključek

¹¹⁷ J. K. Nemška šola v Hrastniku. S. B. III/1910, št. 6, str. 148.

¹¹⁸ "Schulverein" na delu. S. B. I/1908, št. 1, str. 14.

¹¹⁹ Nemški "Schulverein". S. B. I/1908, št. 5, str. 95.

¹²⁰ Kdo vzdržuje schulvereinsko šolo v Hrastniku? S. B. Ljubljana I/1908, št. 8, str. 158.

¹²¹ Nemški Schulverein in Slovenci. S. B. I/1908, št. 10, str. 183, 184.

¹²² Schulvereinska šola v Hrastniku. S. B. I/1908, št. 10, str. 198.

¹²³ Sami se obsojajo. S. B. II/1909, št. 7, str. 174.

za slovensko javnost: "Krepko narodno društveno življenje bo strlo vse poskuse nasprotnikov nas oslabiti".¹²⁴ Ob napovedi v začetku leta 1910, da se bo schulvereinska šola v Hrastniku kmalu spremenila v deželno, Slovenski Branik zelo plastično opisuje schulvereinski način delovanja. Najprej se Schulverein v kraju "vgnedzi" z otroškim vrtcem, potem ustanovi enorazrednico z učiteljem agitatorjem in vsadi "nemško zel ... v slovensko zemljo", šola se širi in deželni šolski svet jo sprejme za svojo. "Schulverein je storil tu svojo dolžnost in hajdi dalje! Tako se vzgaja v Slovincih nemštvo".¹²⁵ Hrastniška schulvereinska šola je po pravici javnosti 24. februarja 1910 dosegla še, da je dežela prevzela financiranje njenega prvega razreda, "kar se bo gotovo v kratkem zgodilo tudi z ostalimi razredi". V začetku leta 1910 je bilo na šoli 182 učencev. Na slovenski zemlji bo tako v nekaj letih nastal nov nemški jezikovni otok, v 90 % primerov iz "potujčencev našega lastnega naroda", nemško potujčevalnico polnijo s svojimi otroci slovenski delavci, uslužbenci in rudarji, nekaj "vsled nezavednosti, nekaj pa po pritisku nemškonaacionalnega uradništva trboveljske premogokopne družbe". Vodstvo slovenske socialne demokracije pa bi moralo svoje organizirane pristaše v Hrastniku poučiti, da bi ti sprejeli njegovo stališče, naj se vsak posameznik izobrazuje le na podlagi svojega materinega jezika.¹²⁶ Leta 1910 je Hrastnik dobil tudi svojo schulvereinsko podružnico.¹²⁷ Leta 1913 je štela 160 članov, podružnica Südmark pa 63. V njenih odborih so bili zelo "nemški priimki": Vilčnik, Drole, Gregorič, Košir itd.¹²⁸

Ko konec leta 1913 poroča o delovanju Schulvereina v Zidanem Mostu, Slovenski Branik naglašja, da se je tamkajšnje nemštvo, ki ga večinoma vzdržuje Južna železnica, "začelo močno šopiriti". Takrat so ustanovili podružnico Schulvereina, katere vodja je postal ing. Payr, v odboru pa so bili pristav Kofler, preki-mač Hink, pristav Klavora, žena Harbichova in uradnik Hatzon.¹²⁹ Leta 1914 Slovenski Branik poroča, da je Schulevein v tem kraju načrtoval otroški vrtec in osnovno šolo.¹³⁰ Prva svetovna vojna je očitno tudi tu preprečila nemške načrte.

Nemško šolo v Sevnici, ki jo Slovenski Branik v poročilu iz leta 1910 označuje kot eno najstarejših nemških punemčevalnic, je prejšnje leto obiskovalo 165 otrok, v omenjenem letu pa "baje" 135. Mnogi naj bi bili prihajali s kranjske strani, ker naj bi bila po mnenju pisca vesti "narodna nezavednost našega dobrega ljudstva je še jako velika".¹³¹ Leta 1912 je Slovenski Branik poročal, da je Schulvereinova podružnica v Sevnici v 30 letih zbrala 23.000 K. in da njeni člani že 20 let plačujejo prostovoljno dvojno članarino. Pisec S. B. je komentiral, da "Slovenci pač ne premoremo primeroma tako požrtvovalne podružnice".¹³² Tokrat je Slovenski Branik pokazal prehudo samokritičnost, saj je spregledal dejstvo, da je moška podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda v Trstu do leta 1918 zbrala vsaj 169.000 K, ženska podružnica iste organizacije v tem mestu pa do omenjenega leta 86.000 K.¹³³

¹²⁴ Nemška schulvereinska šola v Hrastniku. S. B. II/1909, št. 12, str. 320

¹²⁵ Korak za korakom! S. B. III/1910, št. 4, str. 111.

¹²⁶ J. K. Nemška šola v Hrastniku. S. B. III/1910, št. 6, str. 149.

¹²⁷ Nove schulvereinske podružnice. S. B. III/1910, št. 6, str. 165.

¹²⁸ Nemci v Hrastniku. S. B. VI/1913, št. 5, str. 122.

¹²⁹ Nemštvo v Zidanem Mostu. S. B. VI/1913, št. 12, str. 313.

¹³⁰ "Schulverein" na Štajerskem. S. B. VII/1914, št. 8, str. 224.

¹³¹ Iz najstarejših punemčevalnic. S. B. III/1910, št. 12, str. 332.

¹³² Nemškutarska požrtvovalnost. S. B. V/1912, št. 9, str. 121-122.

¹³³ Andrej Vovko, Tabele podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885-1918, Priloga k doktorskem delu. Tipkopis, Ljubljana 1992, str. 319.

Kot zadnje v omenjenem pregledu predstavimo v luči Slovenskega Branika še schulvereinsko delovanje v Brežicah. Leta 1909 beremo, da se je nemški Schulverein, da bi razbremenili ondotni brežiški živelj in ga hkrati utrdili, zavezal da *"brežiškim Nemcem iz svojih novcev postavi novo šolsko poslopje"*.¹³⁴ Nemška hranilnica v Brežicah je Schulvereinu leta 1909 dala 50K, zato se je pisec v Slovenskem Braniku razhudil, češ, *"tako delajo nemčurji z dobičkom, ki ga naredijo z denarjem slovenskih vlagateljev"*.¹³⁵ Slovenski Branik je v začetku leta 1914 poročal, da je Schulverein za novo nemško šolo v Brežicah prispeval 25.000 K, in po običaju bralstvu dodal svarilni nauk, namenjen najbrž tudi širši slovenski javnosti: *"Krajevni činitelji naj pazijo, da nova ponemčevalnica ne polovi slovenskih otrok"*.¹³⁶

Sklep

Kot smo že poudarili, lahko pa razberemo tudi iz prispevka, so različne slovenske narodnoobrambne organizacije pozorno spremljale delovanje nemških napadalnih konkurentov pri nas in skušale po svojih, praviloma skromnejših možnostih nanj tudi odgovarjati. Iz poročanja in komentiranja v Slovenskem Braniku lahko vsaj deloma razberemo, čemu od delovanja nemške strani je slovenska stran posvečala več in čemu manj pozornosti. Ob tem moramo seveda upoštevati, da sta obe strani druga pred drugo pogosto skrivali svoje karte. Vsekakor se tudi iz teh objavljenih delčkov lahko razberejo izredni organizacijski in drugi naporji za ogromna finančna sredstva, ki jih je nemška stran prek Schulvereina in drugih svojih bojnih organizacij vlagala v naše kraje. Te napore so ta društva formalno sicer prikazovala kot obrambo nemštva in prizadevanja za ohranjanje maternega jezika nemškim otrokom, proti čemur ni bil takrat in tudi danes ne more biti noben demokratično usmerjen človek. V resnici pa nam že tu zbrani skopi podatki kažejo, da je šlo v slovenskih krajih v notranjosti slovenskega etničnega ozemlja, kjer je bilo treba resnične Nemce iskati z lučjo ob belem dnevu, očitno za nekaj povsem drugega. Kakšen namen bi sicer imelo postavljanje šolskih ustanov z nemškim učnim jezikom v povsem slovenske kraje, če ne ponemčevanja slovenskih otrok? Zgodovina sicer ne deluje s "čeji", toda ob vsem tem se lahko upravičeno vprašamo, kakšno bi bilo slovensko etnično ozemlje čez nekaj let, če visokoletečnih načrtov Schulvereina ne bi zaustavila I. svetovna vojna in potem razpad Avstro-Ogrske. Po svojevrstnem zasuku zgodovine je tako vse tisto, kar je Deutscher Schulverein gradil za Nemce, prišlo v naših krajih v roke Slovencem, proti katerim je bilo dejansko naperjeno in jim je potem več ali manj časa služilo ali jim služi še danes, če ni bilo uničeno zaradi tuje okupacije in domače revolucije ter državljanske vojne.

Kot sem že omenil v uvodu, pričujoči pregled ni in ne more biti zgodovina delovanja Deutscher Schulverein na Slovenskem Štajerskem, čeprav po vsej priliki vsebuje nekaj koristnega gradiva zanjo. Je predvsem svojevrsten mozaik izsekov iz nje. Teh izsekov pa si nisem izbral sam, ampak sem upošteval tiste, za katere so se na podlagi svojih strokovnih, političnih in nazorskih meril veliko pred menoj odločili uredniki in pisci prispevkov v Slovenskem Braniku. Te njihove presoje, kaj in kako objaviti ter kakšne zaključke potegniti iz objavljenega, pa nam vseeno nudijo dragocen pogled v način mišljenja in presojanja naših pradedov.

¹³⁴ Za Brežice se boje Nemci.-S. B. II/1909, št. 3, str. 99.

¹³⁵ Nemška hranilnica v Brežicah.-S. B. II/1909, št. 7, str. 180.

¹³⁶ Nemško šolo so otvorili v Brežicah.-S. B. VII/1914, št. 2, str. 54.

Andrej Vovko

DIE TÄTIGKEIT DES DEUTSCHEN SCHULVEREINS IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK IM LICHT DER VERÖFFENTLICHUNGEN IM „SLOVENSKI BRANIK“

Zusammenfassung

Wie wir bereits hervorgehoben haben und es aus der vorliegenden Abhandlung ersichtlich ist, haben verschiedene slowenische nationale Abwehrorganisationen die Tätigkeit der deutschen offensiven Konkurrenten bei uns aufmerksam verfolgt und versucht, nach eigenen, in der Regel bescheideneren Möglichkeiten, darauf zu respondieren. Aus Berichten und Kommentaren im *Slovenski branik* kann zumindest teilweise entnommen werden, welchen Aspekten der Aktivität der deutschen Seite die slowenische Seite größere und welchen sie geringere Aufmerksamkeit schenkte. Dabei muss natürlich berücksichtigt werden, dass beide Seiten ihre Spielkarten oft voneinander versteckt hielten. Nichtsdestotrotz können auch diesen veröffentlichten Bruchstücken außerordentliche organisatorische und andere Bemühungen und gewaltige finanzielle Mittel vermuten lassen, welche die deutsche Seite über den *Schulverein* und ihre anderen Kampforganisationen in Slowenien investierte. Diese Bemühungen haben solche Vereine formal zwar als Verteidigung des Deutschtums und als Bemühungen um die Erhaltung der Muttersprache für deutsche Kinder hingestellt, wogegen damals wie auch heute kein demokratisch gestimmter Mensch Einwände erheben konnte und kann. In Wahrheit zeigen uns jedoch schon die hier gesammelten knappen Angaben, dass es sich im slowenischen Hinterland, im Inneren des slowenischen ethnischen Territoriums, wo man echte Deutsche auch untertags mit einer Lampe suchen mußte, offensichtlich um etwas völlig anderes gehandelt haben muß. Was sonst hatte das Ziel der Errichtung von Schulinstitutionen mit deutscher Unterrichtssprache in zur Gänze slowenischen Ortschaften gewesen sein sollen, als die Germanisierung slowenischer Kinder? Die Geschichte funktioniert zwar nicht in Form von hypothetischen „wenn-Fragen“, jedoch können wir uns in Anbetracht des Angeführten zurecht die Frage stellen, wie das slowenische ethnische Territorium in einigen Jahren ausgesehen hätte, wenn die hochtrabenden Pläne des *Schulvereins* nicht vom 1. Weltkrieg und danach vom Zerfall der K. u. k. Monarchie zum Stillstand gebracht worden wären. Nach der einzigartigen Wende der Geschichte gelangte alles, was *Der deutsche Schulerem* für die Deutschen in Slowenien aufgebaut hatte, in die Hände der Slowenen, gegen die es tatsächlich gerichtet war und denen es danach eine längere oder kürzere Zeit diente oder es bis heute tut, soweit es nicht von fremder Besatzungsmacht und danach von der eigenen Revolution oder dem eigenen Bürgerkrieg vernichtet worden war.

Wie ich einleitend schon erwähnt habe, ist die gegenständliche Übersicht keine Geschichte der Tätigkeit des *deutschen Schulvereins* in der slowenischen Steiermark und kann es auch nicht sein, obschon sie vom Gegenstand her auch für sie etliches verwendbare Material enthält. Es handelt sich vielmehr um ein eigenartiges Mosaik der Ausschnitte daraus. Diese Ausschnitte habe jedoch nicht ich selbst ausgewählt, sondern ich habe nur jene berücksichtigt, für welche sich aufgrund der eigenen fachlichen, politischen und glaubensmäßigen Maßstäbe, lange bevor ich es tat, bereits orientierte Redakteure und Autoren der Beiträge im *Slovenski Branik* entschieden haben. Ihre Urteile über die Art und Weise der Veröffentlichung, des Kommentars, bzw. ihre Schwerpunktsetzung der Aufmerksamkeit, liefern uns auf jeden Fall einen wertvollen Einblick in die Denk- und Beurteilungsweise unserer Urgroßväter.

MARTIN LUTHER IN TEOLOŠKA UTEMELJITEV RABE MATERNEGA JEZIKA PRI SLOVENSKIH PROTESTANTIH

Fanika Krajnc-Vrečko*

UDK 284.1(=163.6)"15":264-01

KRAJNC-VREČKO Fanika: Martin Luther in teološka utemeljitev rabe maternega jezika pri slovenskih protestantih Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999) 3, str. 453-461, 32 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtorica na osnovi Luthrove Poslanice o prevajanju ugotavlja njegov odnos do maternega jezika in njegovo pojmovanje prevodu Biblije v narodni jezik. Kakor je Martin Luther začetnik novoveškega nemškega knjižnega jezika, tako so slovenski protestantski pisci po njegovem zgledu začetniki slovenskega knjižnega jezika. Jezikovni nazor slovenskih protestantov temelji na prepričanju, da je treba preprostemu ljudstvu posredovati božjo besedo v njegovem jeziku, kar je učil in v praksi izvajal tudi Luther.

UDC 284.1(=163.6)"15":264-01

KRAJNC-VREČKO Fanika: Martin Luther and the theological argumentation of use of native language at Slovenian Protestants. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)3, pp. 453-461, 32 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the basis of Luthers Übersetzung the author establishes Luthers attitude to the vernacular and his conception of the translation of the Bible into the vernacular. As Martin Luther was the originator of the modern time German literary language, the Slovene Protestant writers, following his example, were originators of the Slovene literary language. The attitude to language of Slovene Protestants was based on the belief that the common man should have access to the word of God in his own language, the belief which was taught and practiced by Luther himself.

---

* Fanika Krajnc-Vrečko, prof. slov. in nem. jez., vodja Teološke knjižnice Maribor, Slomškov trg 20, SI - 2000 Maribor.

Luther je gradil svoje teze o jeziku na Bibliji in tako skušal dokazati, da je namenjena preprostemu ljudstvu, nikakor pa ne eliti. V tem je mogoče zaslediti njegovo teološko utemeljitev prevoda v domači jezik in njegov vpliv na oblikovanje jezikovnega nazora slovenskih protestantov. Njihov jezikovni nazor je nujno povezan s prehodom iz obdobja pismenstva v obdobje, v katerem se slovenski narod prvič srečuje z evropsko civilizacijo in kulturo, ta pa hkrati s prehodom v novi vek tudi narekuje premik v pogledu na narodni jezik in njegov pomen v življenju naroda. Zato so slovenski protestanti dosledno uresničevali Luthrov jezikovni nazor, da bi dosegli stopnjo tistega razvoja, ki sta ga prinesla v novoveško razumevanje človeka humanizem in renesansa, da bi se v Luthru izoblikovala nova "stvarnost".

Luthrova teološka utemeljitev rabe maternega jezika

V jeziku vidi Luther eno najvišjih vrednot, po kateri se človek razlikuje od vsega, kar je ustvarjeno. Zato tudi postavlja v ospredje rabo maternega jezika. V svojih prevodih Biblije si prizadeva, da bi njegovo ljudstvo poslušalo božjo besedo v svojem jeziku in da bi lahko tudi preprosti ljudje brali Sveto pismo v domačem jeziku. Uspešno se je zavzemal za uveljavitev narodnega, torej nemškega jezika, na različnih področjih, predvsem v liturgiji.

Za razliko od naših protestantov je bila v takratnem nemškem govornem prostoru tradicija prevajanja Svetega pisma že dokaj uveljavljena, saj je do Luthra bilo v rokopisih ali prvih tiskih izdanih že 22 različnih prevodov, ki pa so vsi temeljili na vulgati. Ta je za rimsko katoliško Cerkev predstavljala "kanon" in nihče se v svojem prevodu ni smel oddaljiti od latinske Biblije.

Cerkveni bibličisti so z dovoljenjem rimske kurije za svoj študij smeli uporabljati prevode, za preproste duhovnike pa je bila na voljo le latinska Biblija. Prizadevanja za "laiško biblijo" so bila v zgodovini povezana z verskimi reformatorji, kot sta bila v 14. stoletju Wyclif na Angleškem in v 15. stoletju Hus na Češkem. Oba sta s svojimi prevodi utemeljitelja novega ljudskega jezika.¹ Tako ni naključje, da se je Luther kot verski reformator odločil prevajati Sveto pismo iz grškega in hebrejskega izvirnika. Preden je začel prevajati celotno Sveto pismo, je izdal številne traktate in dispute, med njimi tudi razlago Magnifikata (Marijinega hvalospeva). V njej govori o Mariji kot o ponižni preprosti ženski. Skušajo približati preprostemu človeku, zato se mu tudi z jezikom povsem približa.² Hkrati napoveduje svoje prevode in v latinščini mimogrede zapiše stavek: "Za svoje Nemce sem bil rojen, njim bom služil!"

Prevajanja Nove zaveze se je lotil brez kakršnihkoli slovarjev in komentarjev, delal je po grškem izvirniku, ob tem je znal na pamet latinsko vulgato in najverjetneje je uporabljal kakšen nemški prevod. Delo je dokončal v neverjetno kratkem času, in ko je izšlo, so mu nasprotniki očitali, da je potvarjal vsebino ter jo po svoji prirejal.

¹ Prim. R. Friedenthal, Luther. Njegovo življenje in njegov čas II, Murska Sobota, Pomurska založba 1983, 466 sl.: Wyclif je konec 14. stol. izdal celotno angleško Biblijo. S svojo angleščino je skušal izpodriniti francoščino višjih slojev. Boril se je proti cerkveni hierarhiji. Poudarjal je, da preprosti ljudje zelo dobro razumejo božjo besedo in da je treba oznanjati celotno Sveto pismo v razumljivem jeziku. Njegove ideje so se ohranile v podtalnem delovanju lolarđov. Wyclifove spise je v češčino prevajal Jan Hus, ki se je naslonil na ljudski jezik in postal utemeljitelj češkega knjižnega jezika.

² Gl. n.d., 462: "Zakaj nihče ne more prav razumeti ne Boga ne božje besede, če je nima naravnost od svetega duha. Nihče pa je ne more imeti, če je ne sliši, ne kuši in ne občuti."

V odgovor nasprotnikom je leta 1530 nastala njegova znamenita teološko hermenevtična Poslanica o prevajanju, v kateri s številnimi primeri utemeljuje metodolastnega prevajanja in nakazuje svoj jezikovni nazor: "Ni treba spraševati črk v latinskem jeziku, kako naj se govori nemško, kot to počno ti osli, ampak je treba povprašati mater v hiši, otroke na ulicah, preprostega človeka na trgu in jim gledati v gobec, kako govorijo, in tako prevajati. Tako lahko razumejo in vedo, da govorimo z njimi po nemško".³ S tem, da je "gledal v gobec", veliko pove. Vztrajal je pri svoji "Gemeindeutsch", preprosti nemščini svojega časa. Tudi Jezus je svojim učencem govoril v preprostem aramejskem jeziku, ni poznal hebrejščine ali grščine, še manj latinščino, kar je toliko stoletij veljalo za svete jezike oznanjanja evangelija. Luther se je oprijel tradicije pisane besede po zgledu saške cesarske pisarne. Ko se je branil pred nasprotniki, je zapisal: "Pišem po saški pisarni, po kateri se ravnaajo vsi knezi in kralji na Nemškem, vsa državna mesta... nimam kakega posebnega, svojega jezika."

Posamezni deli Svetega pisma so bili zanj skorajda neprevedljivi.⁴ Vztrajal je pri tem, da bi morale biti posebnosti nekega jezika s prevodom prenesene tudi v drug jezik. Tako je, na primer, razmišljal o angelovem pozdravu iz vulgate: "Ave Maria, Gratia plena!" in se spraševal: "Kje govori Nемец, 'ti si polna milosti'! In kateri Nемец razume, kaj se pravi 'polna milosti'? Misliti mora na sod, poln vina, ali na mošnjo, polno denarja. Zato sem ponemčil ti 'milostljiva' (holdselige), da bi si Nемец lahko predstavljal, kaj je angel hotel reči Mariji."

Svojo ljubezen do materinščine je izrazil na poseben način: "Ne vem, če lahko beseda 'ljuba, ljubljeni' tudi v latinščini ali katerem drugem jeziku zveni tako pristrčno in ljubeče, kot prodre in zveni skozi srce v našem jeziku... Kajti: kdor hoče prevajati, mora imeti bogat besedni zaklad, da lahko izbira med besedami, ki jih ni mogoče vedno uporabiti na vsakem mestu." Sam je imel bogat besedni zaklad. Vedno znova je iskal nove besede, besedne zveze in oblike. Česar ni našel v ljudski govorici, je iskal v besednem zakladu nemške mistike in v jezikovnih stremljenjih humanistov. Njegova Biblija je bila za takratni čas enciklopedično delo, zato je iskal izraze za posamezna orodja pri rokodelcih, v klavnici je povpraševal, kako se imenujejo deli živali in njihovo drobovje, v numizmatični zbirki v Wittenbergu je iskal imena novcev, ki jih je uporabil v biblijskem besedilu, prav tako je za drage kamne povpraševal v kraljevi zakladnici. Vse to je počel, da bi bil prevod Biblije čim bliže človeku, njegovemu dožemanju in sprejemanju božje besede. Z njegovim načelom vesplošne razumljivosti bralcu z rabo jezika, kakršnega govori in razume preprost človek, je tu in tam prihajal navzkriž z načelom zvestobe izvirniku. Tega se je zavedal in v enem od svojih "pomenkov za mizo" (Tischreden) zapisal, naj bo leksika v prevodu "najprimernejša, kar jo premore prevodni jezik". Zaradi tega nekateri sodobni kritiki označujejo Luthrov prevod kot "razlagalen, interpretativen glede na razumevanje biblije kot celote".⁵ Luther je s prevodom Biblije v nemški jezik prispeval svoje jezikovno bogastvo, iz katerega še danes črpa nova visoka nemščina. Njegovi izreki in besedne zveze iz biblijskega besedila so postale krilatice v besednem zakladu nemškega jezika.

Gl. M. Luther, Sendbrief vom Dolmetschen, Tübingen 1965, 17; F. K.-Vrečko, Luthers Sprache. Luthers Wortschatz im Lichte der Bibelübersetzung, (diplomski seminar), Maribor 1998, str. 32.

⁴ Gl. R. Friedenthal, n.d., 474: "O Bog, kako veliko in težavno delo je siliti hebrejske pisce, naj govorijo nemško. Kako se upirajo in nočejo opustiti svojega hebrejskega načina in slediti robati nemščini: Kakor da naj bi slavček opustil svoj sladki spev in posnemal kukavico."

⁵ Prim. M. Stanovnik, Luthrov in Truborjev pogled na prevod, v: Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije, Ljubljona, SAZU 1986, 122, in op. 41.

Luthrova teologija jezika

V začetku našega stoletja je jezikoslovec P. Hankamer temeljito analiziral Luthrov jezik z vidika teologije jezika oziroma filološke teologije. Omeniti je treba termin *Schrift-Sprache*, s katerim Hankamer označuje Luthrovo pojmovanje biblijskega jezika (*Heilige Schrift* = sveto pismo). Medtem pa sodobni nemški jezikoslovci, kot H. Eggers, ločijo termine *Schreibsprache* in *Schriftsprache*, s katerimi označujejo jezik pismenstva in knjižni jezik, v tem primeru novo visoko nemščino.⁶

Kot filozof in teolog je imel Luther jasen jezikovni nazor. Razločeval je med božjo (biblijsko) besedo in človeško (naravno funkcionalna jezikovna raba) govornico. "Bog in resnica sta zanj večna in nespremenljiva. Človeška govornica pa se spreminja, je le zibelka, v kateri je rojena božja govornica. Pravilno razumljena Biblija je večni Logos (Beseda = Jezus Kristus)."⁷ V predgovoru k Psalterju pravi: "Božja dela so njegove besede", medtem ko v knjižni rabi daje prednost gramatiki: "Najprej spoznati slovniške zakonitosti, nato pa njih teološko vsebino!"⁸

V teološki razlagi rabe maternega jezika se je skliceval na citate iz Biblije in na cerkvene očete, kot so Avguštin, Hieronim, Janez Zlatousti in humanist Erazem Rotterdamski. Slednjemu je jezik predstavljal retorični okrascek "elegantia" in njegov vpliv je segel prek meniških pridigarjev vse do Luthra. Ta je v pismu Spalatinu v latinskem tekstu uporabil termine, s katerimi so humanisti označevali svoj jezikovni nazor: "Copia et elegantia" (bogastvo in lepota)⁹, vendar Luthru predstavlja človeška govornica sredstvo, s katerim se mu Bog razodeva. Humanistično vračanje k pisnim virom pa vidi kot čisto božje razodetje, ki človeku približa nepotvrjeno božjo besedo.¹⁰

Jezik je torej človeško sredstvo, v katerem se uteleša duh, in jezikoslovec po njem spoznava božji nauk. "Beseda je tukaj, dana in nedvoumna. Naloga filološke teologije je dati Svetemu pismu jasen, nedvoumen smisel."¹¹ Pri prevodu Svetega pisma je Luther uveljavil metodološko načelo: prevod mora graditi na duhu, ne črki, vendar ne izključno. Kjerkoli bi se pojavil teološki dvom, mora duh prepustiti mesto črki, in lep jezik (*gut deutsch*) ni več toliko pomemben, da bi zaradi njega škodo trpela vsebina besedila.

Protestanti so bili kot oznanjevalci evangelija pridigarji. Vero so razumeli kot človekov odgovor na ponudbo božjega usmiljenja. Vera je iz oznanjevanja, oznanjevanje pa po posredovanju Kristusove besede. Kadar gre za besedo, mora ta biti razumljiva. Bistvo Luthrovega reformacijskega nauka je v "sola fide - sola Scriptura" (samo vera, samo Sveto pismo). Od tod tudi njegova teologija jezika: Voditelj (Luther) ne potrebuje posvečenih, ampak filologijo.¹²

⁶ Prim. H. Eggers, *Deutsche Sprachgeschichte III. Das Frühneuhochdeutsche*, Reinbeck bei Hamburg, Rowohlt 1969, 171.

⁷ Prim. P. Hahnkammer, *Die Sprache. Die Reformation*, Bonn, F. Cohen 1927, 48.

⁸ Oba citata sta v latinščini: "Opera Dei sunt verba eius" in "Primo grammatica videamus, verum ea theologica".

⁹ Prim. P. Hankamer, N. d., 38: "Cum tibi sit data et copia et elegantia linguae Germanicae ac multo nsu exulta etc." = "Ko ti je dano bogastvo in lepota nemškega jezika, ki je v mnogoteri rabi itd."

¹⁰ Prim. N. d., 39.

¹¹ Gl. N. d., 46: "Das wort ist da, abgeschlossen und eindeutig, dem Schrift seine klare Eindeutigkeit zu geben, ist wesentlich Aufgabe philologischer Theologie."

¹² Prim. N. d., 46: "Er braucht als Führer nicht den Geweihten, sondern die Philologie."

Trubarjeva verska fiziognomija

V začetku tega stoletja je I. Prijatelj zapisal: "Kdor hoče govoriti o Trubarju..., mora imeti živ čut za verska vprašanja."¹³ Tudi M. Rupel v svoji monografiji opozarja, da bi teološki raziskovalec v Trubarjevi teologiji "mogel najti marsikaj značilnega za versko fiziognomijo našega reformatorja".¹⁴ Za razumevanje Trubarjevega jezikovnega nazora je torej treba nujno opozoriti tudi na njegovo teološko usmeritev, kar nam bo pokazalo tesno zvezo z njegovim odnosom do maternega jezika.

O teologiji slovenskih protestantov so doslej razpravljali le redki poznavalci slovenskega protestantizma. O. Sakrausky je podal okvirno oceno teološke misli naših reformatorjev,¹⁵ v glavnem pa je Trubarjevo teologijo poleg številnih literarnozgodovinskih razprav in raziskovanja slovenske reformacije najbolj približal J. Rajhman, ki je že v Prvi slovenski knjigi zapisal: "Verska fiziognomija Primoža Trubarja je nedvomno ključ za razumevanje njegovega dela, pa tudi za razumevanje celotne protestantske dohe."¹⁶ V Trubarjevem času še ne moremo govoriti o slovenski teologiji. Pred 16. stoletjem nam o teološkem delovanju na slovenskih tleh pričajo številne samostanske knjižnice, kjer je moč najti knjige v latinščini, predvsem še inkunabule s teološko vsebino, vendar v glavnem vse v latinskem jeziku. Slovenski pridigarji so morali svojemu nepismenemu in neizobraženemu ljudstvu prilagoditi ustrezne teološke izraze, da bi mu lahko približali v glavnem biblijsko vsebino. Posamezniku in njegovi večji ali manjši izobrazbi ter posluhu za ljudski jezik je bilo prepuščeno, da je prilagajal biblijsko izrazje svojemu okolju in sposobnostim vsakokratnih poslušalcev. Pri prevajanju je bilo treba upoštevati to prakso. Trubarju ni šlo najprej za pravilno rabo teoloških izrazov, temveč veliko bolj za razumljivost.

Tudi Trubar je, kakor Luther, vedno hotel biti razumljiv. Njegova teologija je bila bolj življenjska filozofija kot teologija v prvotnem pomenu, bila je kot instinktivno spoznanje, kako je treba živeti v skladu z evangelijskim naukom. Verska terminologija je bila okvir njegove teološke misli, vendar ni uporabljal "visokih, kunštinskih ali neznanih besed", zadovoljil se je s kranjskim besediščem, kar je pojasnil: "... zakaj ta muč svetiga evangelija inu naše izveličanje ne stoji v lepih, ofertnih besedah, temuč v tim duhej, v ti risnici, v ti pravi veri inu v enim svetim krščanskim lebnu".¹⁷ V njegovem teološkem razvoju zaznamo dvoje obdobji, katoliško in protestantsko. Že zelo zgodaj je z javnim nastopanjem izrazil svojo teološko usmeritev, ko je v duhu Erazmovih in humanističnih načel nasploh ter reformacijskih teženj kritiziral cerkvene razmere na Slovenskem. Katoliški

¹³ Prim. I. Prijatelj, O kulturnem pomenu slovenske reformacije. K Trubarjevemu jubileju, V Ljubljani, L. Schwentner 1908, 5: "Oni Trubar, ki je živo veroval, da si bo njegov evangelij pokoril Carigrad in Turke, ... ta ni mogel biti spoznavavec verskoindiferentnega evangelija moderne izvenverske humane ljubezni ... Trubar je bil napram drugovercem mož silnega srda in plodovitega, delavnega sovraštva, ker drugačen v oni dobi biti ni mogel."

¹⁴ Prim. J. Rajhman, Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarnozgodovinskih, jezikovnih in zgodovinskih raziskav, Ljubljana, Partizanska knjiga 1977, 39 in op. 6; M. Rupel, Primož Trubar, 99.

¹⁵ Gl. O. Sakrausky, Theologische Strömungen in der reformatorischen literatur der Slowenen und Kroaten, v: Abhandlungen über die slowenische Reformation, München, R. Trofenik, 1968, 135 sl.

¹⁶ Gl. J. Rajhman, n. d., 39.

¹⁷ Prim. J. Rajhman, Trubarjev svet, Trst, ZTT 1986, 36-37, M. Rupel, Slovenski protestantski pisci, 65.

cerkvi očita zlorabe, predvsem romanja, božje poti, češčenje svetnikov, zidanje cerkva; drugače pojmuje podeljevanje zakramentov in mašo kot "falš malikovane".

Trubar je svojo prvo knjigo 1550 dal Slovencem z željo, da bi jim bila v religiozno oporo. V pregnanstvu se je navadil, da je ob vseh takratnih teoloških prepirih šel srednj pot, in nikoli se ni spuščal v "teološke spekulacije". Njegova teologija je bila teorija, ki je upoštevala prakso, ni bila abstraktna, neuporabna za vsakdanje življenje, temveč vseskozi usmerjena v prakso.¹⁸ Takratnih reformacijskih teoloških disputacij med cvinglijanci (švicarska veja reformacije) in lutrovci (nemška struja) se je v glavnem izogibal, znotraj reformacije je želel ohraniti strpnost in do nekaterih teoloških vprašanj ohranil povsem lastno stališče.¹⁹ Lahko bi rekli, da je Trubar pojmoval teologijo prej v smislu preproste pobožnosti kot filozofsko teološke vede. To mu je v veliki meri pomagalo, da je ohranil pravilno razmerje do preprostega človeka in njegove stiske, pri bogoslužju pa je znal vzpostaviti sožitje med plemstvom in preprostim ljudstvom.

Trubarjeva teološka govorica izhaja iz njegove teologije. Je le nadaljevanje njegove biblijske govorice, ko želi Biblijo približati preprostemu človeku. V nasprotju z Luthrom Trubar ni mogel graditi na kakršnikoli tradiciji domače biblijske govorice. Iz Brižinskih spomenikov bi bil lahko črpal le religiozno govorico, izročilo ustne molitve in cerkvene pesmi, nikakor pa se ni mogel opirati na pisano besedo, ki bi jo lahko imenovali teološka. Trubar je sicer prav gotovo črpal tudi iz ljudskega izročila, toda "narodna preteklost ni bila na ravni evropske kulture in je bila zavrtta v svoj čas in prostor, kar pomeni, da je bila na ravni nezavestnega doživljanja same sebe. Prav to pa je Trubar občutil kot sramoto. Zato je tudi hotel dati Slovencem knjigo v njihovem jeziku, hkrati pa je ob knjižnem programu, ki je bil zgolj verski, hotel izoblikovati nove možnosti za lastno kulturno ustvarjanje. Da bi dosegel enakopravnost slovenščine kot evropskega jezika, je moral ob slovenski biblijski govorici ustvariti tudi teološko."²⁰

Jurij Dalmatin, Trubarjev mlajši sopotnik

Z izdajo celotnega Svetega pisma pomeni J. Dalmatin ob P. Trubarju vrh slovenske reformacije. Bil je Trubarjev učenec in mlajši sopotnik ter vseskozi zagovornik njegovih idej. Spremljal je njegov življenjski nazor v okviru slovenskega in reformacijskega programa. Njegova izobrazba je bila izrazito humanistična in teološka,²¹ v njo pa je vključeval tudi "vaje v maternem jeziku",²² saj

¹⁸ Gl. J. Rajhman, Teologija Primoža Trubarja, v: *Zgodovinski časopis*, 36(1985), 3, 294.

¹⁹ Prim. J. Rajhman, Pisma Primoža Trubarja, Ljubljana, SAZU 1986, 28: "Kaj koristijo pobožnim preprostim kristjanom take visoke disputacije o resnični, telesni bistveni in duhovni navzočnosti Kristusovega telesa, ko pa oboji, cvinglijanski in lutrski priznavajo, da niso le znamenja, ... Kristus da je svoji večerji ... posvetil kruh v svoje telo in vino v svojo kri, njegovim besedam hočemo preprosto verjeti in o tem nič več disputirati. Je pač skrivnost."

²⁰ Prim. J. Rajhman, Teološka govorica Primoža Trubarja, v: *Potokarjev zbornik*, V Ljubljani, Društvo slovenskih književnih prevajalcev 1987, 70.

²¹ Gl. J. Rajhman, Pisma slovenskih protestantov, Ljubljana, SAZU 1997, 57: "... da sem v Krškem, kjer je torej moj dom, od spoštovanega in učenega Adama Bohoriča, mojega nekdanjega učitelja, ... poleg slovničnega znanja prejel (kar je najbolj pomembno) tudi osnove prave (protestantske - op. F.K.-V.) krščanske vere. Tako sem sredi papeškega mračnjštva, še preden je bil evangelijski tukaj kdajkoli javno oznanjen, le-tega z Božjo pomočjo kar dobro dojel in razumel."

²² Gl. Prav tam: "Da bi za vsa ta velika dobra dela izkazal dolžno srčno hvaležnost s svojim delom, sem ob vsakem času delal in vse svoje dejanje in nehanje usmerjal samo v to, da bi slovenski krščanski cerkvi, ker sem za to zakonito poklican, v maternem jeziku koristno služil povsod, kjer se je za to pokazala potreba. Zato sem se potrudil ter tukaj poleg filozofskega in teološkega študija pridno poglobljajl znanje slovenskega jezika, najprej z branjem slovenskih knjig, ki jih je izdal spoštovani in za slovensako cerkev zelo zaslužni gospod Primož Trubar, nato pa po nasvetu in spodbudi mojih učiteljev s pisanjem."

je ob vsej široki izobrazbi čutil vrzel predvsem v znanju materinščine, ki je bila za njegovo življenjsko delo še kako pomembna in potrebna.

Ce je Trubar vztrajal v neki zmerni obliki reformacije, velja za Dalmatina dokaj jasna oznaka lutrovca. Že A. Breznik mu skorajda očita, da se je suženjsko oklepal Luthra, vsaj ko govori o njegovem prevajanju Biblije.²³ O. Sakrausky je temeljiteje proučil Dalmatinovo teološko besedilo "Gmain predgovor čez vso sveto Biblijo", v katerem se Dalmatin dotakne posameznih dogmatičnih vprašanj. Tudi on niti ne podvomi o Dalmatinovem luteranskem prepričanju, ko ugotavlja, po katerem izvodu Luthrove württemberške Biblije je prevajal Dalmatin.²⁴ Dalmatinovo teologijo je v "Gmain predgovori" in v nemškem Predgovoru raziskal M. Peklaj v svoji disertaciji, kjer Dalmatinov (in protestantski) nauk v glavnem primerja s katoliškim bibliциstičnim naukom in se pridružuje mnenju sodobnih literarnih zgodovinarjev, da je Dalmatin za Trubarjem najpomembnejši protestantski pisec.²⁵ Dalmatin v slovenski "Gmain predgovori" bralca uvaja v svet Biblije, tako da mu najprej razloži nauk in nakaže razlike med staro (katoliško) in novo (protestantsko) vero. V odnosu do (katoliških) nasprotnikov je Dalmatin v nasprotju z Luthrom zelo strpen.

J. Rajhman v tej njegovi potezi vidi predvsem Dalmatinov odnos do slovenskega človeka, ki mu izroča svojo Biblijo, in ve, "da je Biblija tako vzvišena nad različnimi nauki, ki vsi naposled izvirajo iz nje, da je mogoče imeti Biblijo za združevalni element, zato jo daje v roke vsem Slovincem in je ne omejuje zgolj na pripadnike svoje veroizpovedi".²⁶ Za Dalmatina Sveto pismo ni le prva med vsemi verskimi avtoritetami, temveč edina avtoriteta, je "vsaki čas ta pravi edini grunt naše karšćanske vere ... mi le tim samim bukvam stariga inu noviga testamenta to čast damo, de mi tudi nje za božje, za nebeške, za svete ino za to pravo žnoro, mero inu grunt naše vere deržimo ino gori vzamemo... zakaj letukaj notri je kratku, zastopnu inu očitu na znanje nam dana vsa božja risnica inu prava božja služba inu nam je pravi pot k nebesom zadosti pokazan, kulikur mi na tem svejti moremo zastopiti inu kuliker je nam k našimu izveličanju potrebna".²⁷ Biblija je torej zanj povsem dovolj, da se človek zveliča - s tem pa seveda zavrača nauk cerkvenega učiteljstva katoliške Cerkve.

Poleg slovenske "Gmain predgovori" je znana Dalmatinova teološka disputacija "De catolica et catholicis disputatio". V njej Dalmatin skuša predvsem odgovoriti na vprašanje o naravi Cerkve in kdo bi se smel imenovati katoličana. Zelo ostro nastopi proti katoliški Cerkvi, ko ji v sklepni tezi odreka pravico, da bi se imenovala katoliška, saj se njen nauk ne ujema s temeljnim naukom prvotne Cerkve in cerkvene tradicije.

V tej disputaciji ne moremo najti posebnih mest, kjer bi se zavzemal za rabo maternega jezika, vendar je zanimiva zaradi tega, ker iz nje zasledimo močan Dalmatinov preobrat v tekstu Gmain predgovor, kjer svoje trditve znatno omili.²⁸

²³ Gl. A. Breznik, N. d., 29 "Trubar je prevajal, kakor je dokazal že Grafenauer, deloma po Lutru, deloma po vulgati, kakor mu je bilo všeč - popoln lutrovščak v življenju in mišljenju nikoli ni bil in takega se kaže tudi v prevodu -, Dalmatin pa se je suženjsko oklepal Luthra."

²⁴ Prim. O. Sakrausky, Die theologische Bedeutung der Bibelübersetzung Jurij Dalmatins, v: Jurij Dalmatin, Biblia 1584. II. Teil. Abhandlungen, München, R. Trofenik, 1976, 42 sl.

²⁵ Prim. M. Peklaj, Sveto pismo, izročilo in Cerkve v predgovorih Jurija Dalmatina v Bibliji 1584, inav. disert., Ljubljana 1984, 204 sl.

²⁶ Gl. J. Rajhman, Jurij Dalmatin in njegova Biblija v luči literarnozgodovinskih in teoloških dognanj, v: Glasilo SDD, 14 (1984), 3, 106.

²⁷ Gl. Gmain predgovor v: Biblia 1584, faks. V Ljubljani, MK 1968; M. Peklaj, N. d., 34 sl.

²⁸ Prim. J. Rajhman, Pomen Kreljevega Christlich bedenken in Dalmatinove De Catholica et de catholicis disputatio za teološki razvoj slovenske reformacije, v: Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije, Ljubljana, SAZU 1986, 41 sl.

Gmain predgovor je nastal deset let po latinski disputaciji in Dalmatin si je v njem prizadeval, da bi Biblija postala del slovenske književne kulture, zato se je tudi v teološki misli približal slovenskemu čutenju in preprostem razumevanju božje besede. Prav gotovo pa se ni mogel ravnati po Luthrovem (in v takratnem nemškem prostoru sploh) grobem izrazju, grobianizmih, ki so bili tuji slovenskemu izraznemu občutju.²⁹

Dalmatin je ostal zvest "čistemu nauku" augsburške veroizpovedi, vendar je s svojim pojmovanjem teologije vnesel v takratni čas ekumenski duh. Biblijo je dal vsem Slovincem, ne glede na njihovo veroizpoved, in njegov prevod so, kljub protireformaciji, uporabljali tudi katoliški duhovniki še dvesto let, vse do prvega katoliškega prevoda, ki ga je pripravil J. Japelj.

Teološka govorica

Jezikovni nazor slovenskih protestantov je tesno povezan z njihovim teološkim nazorom. Izhajali so iz Luthrovega nauka o vračanju k pristnemu evangelijskemu sporočilu, ki ga lahko spoznamo edino preko "sola Scriptura". Ta pa je pogojen že sam v sebi zopet z biblijskim izročilom "Et omnis lingua confitebitur Deo".³⁰ Če torej hočemo spoznati božje razodetje iz Svetega pisma, ga moramo razumeti, razumemo pa ga lahko le v svojem jeziku. Prek Luthra in ob njem so črpali tudi iz humanističnih del Erazma Rotterdamskega, predvsem o potrebi branja Biblije in take pridige, ki naj ljudstvo seznanijo s čisto evangelijsko resnico.

Poznavanje teološke govorice pomaga razločevati med pojmom "slovenski protestantizem" in "slovenska reformacija". Če nam vsaj v slovenskem prostoru pomeni reformacija nasploh "verski (religiozni) pojav, moremo z izrazom 'protestantizem' zajeti širše področje delovanja 'reformacije', ko nam gre že za njene učinke tako religiozne kot manj religiozne narave. Tako naj bi rabili izraz 'protestantizem' predvsem za tista področja, ki so le posredno vezana na religiozno podstat, to pa je kultura v najširšem pomenu, ko nam gre za njeno izraznost."³¹

Sklep

Slovenski protestanti so bili teologi. Oblikovala so jih različna stremljenja in kulturna okolja.³² Njihova idejna širina jim je pomagala, da so v danem trenutku spoznali najmočnejše "orožje", s katerim bodo širili svoj nauk in svojemu "ubogemu ljudstvu" dali neizmerno bogastvo: slovensko knjigo in slovenski knjižni jezik.

Jezikovni nazor slovenskih protestantov je rasel in se oblikoval skupaj z osrednjimi osebnostmi slovenskega protestantizma, ki jim je bil slovenski jezik in z njim slovenstvo poleg njihovega verskega nauka temeljna vrednota in smisel

²⁹ Prim. N. d., 46: "Dalmatinova značajska tenkočutnost in poslušnost za odzivnost slovenskega človeka sta mu narekovala previdnost pri prevzemanju polemičnih jezikovnih izrazov, ki bi jih slovensko uho težje preneslo."

³⁰ "In vsi jeziki bodo slavili Gospoda."

³¹ Gl. J. Rajhman, Slovenski protestantizem kot odločilna razvojna stopnja slovenske narodne biti, v: Zbornik predavanj Seminar SJKL, Ljubljana, Filozofska fakulteta 1988, 111.

³² Gl. M. Orožen, Trubarjev jezikovni nazor in njegov sistem v obrednih besedilih, v: YUS. Jugoslavenski seminar za strane slaviste. 37, Novi Sad, Filozofski fakultet 1987, 14: "Trubarja je za vse življenje zaznamovalo humanistično-vinglijansko vzdušje Trsta, Krelja prvotna, brzokompromisna protestantska ideologija - flacianizem, ki ga je spoznaval v Jeni, Regensburgu ob stikih z učiteljem Flacijem Ilirikom; Dalmatina oficialna, uradna protestantska teologija in humanistična šola Tübingena."

vsega delovanja. Glede na versko prenovitveno usmeritev protestantizma ne moremo mimo pobudnika in ustanovitelja tega gibanja. M. Luther pomeni v evropskem zgodovinskem in kulturnem okviru ključno osebnost, ki je ob koncu srednjega veka posegla v dogajanje znotraj takrat neomajne avtoritete, katoliške Cerkve. S svojim verskim programom je Luther preusmeril tok evropske zgodovine, Nemcem pa je dal skupni sodobni knjižni jezik, preko katerega se je utrdila tudi njihova nacionalna zavest. Temeljno vodilo njegovega jezikovnega programa je bilo približati preprostem človeku božjo besedo v njemu razumljivem jeziku, zato se je zgledoval po preprostem človeku – vzel je torej jezik, ki je bil v široki rabi, jezik ljudstva. Ta Luthrov princip so povzeli tudi slovenski protestanti.

Že Luther je razločeval med "Schreibsprache" in "Schriftsprache". Čeprav je v nemškem prostoru bilo pisno izročilo neprimerno bogatejše kot pri Slovencih, je zavestno govoril o jeziku saške pisarne ("sachsische Cancley"), ki ga je imel na voljo kot iztočnico za svoj "Schriftsprache", torej knjižni jezik. Slovenski protestantje niso imeli izhodišča v svojem pismenstvu, gotovo so poznali ustno izročilo starejših slovenskih rokopisov, težko pa bi bilo trditi, da so poznali kakršnokoli obliko zapisane slovenske besede. Slovenski knjižni jezik je torej nasprotju z nemškim nastal "iz nič", nastal je ob slovenskem pismenstvu, vendar ne iz njega. Kakor pri Luthru je knjižni jezik slovenskih protestantov rasel iz govornice preprostega kmečkega človeka.

Fanika Krajnc-Vrečko

MARTIN LUTHER UND DIE THEOLOGISCHE BEGRÜNDUNG FÜR DIE VERWENDUNG DER MUTTERSPRACHE BEI DEN SLOWENISCHEN PROTESTANTEN

Zusammenfassung

Martin Luther baute seine Thesen über die Sprache auf der Bibel auf und versuchte somit nachzuweisen, dass die Bibel für das einfache Volk bestimmt war, auf jeden Fall aber nicht ausschließlich für die Auserwählten. Als Philosoph und Theologe hatte er eine klare Vorstellung von der Sprache. Er unterschied zwischen dem Wort Gottes – dem Wort der Bibel und der menschlichen Rede, in deren Dienste der funktionale Sprachgebrauch steht. Gott und die Wahrheit sind für ihn ewig und unveränderlich, die menschliche Sprache verändert sich hingegen und ist ein Mittel, wodurch sich Gott dem Menschen offenbart, und sie ist die Wiege in der die Worte Gottes geboren wurden. Die richtig gedeutete Bibel ist ein ewiges Logos. Damit begründet Luther die Übersetzung in die eigene Sprache und beeinflusst somit die Gestaltung der sprachlichen Gesinnung bei den slowenischen Protestanten. Ihre sprachliche Gesinnung ist mit dem Übergang aus der Sriftumsperiode in eine Periode verbunden, in welcher sich das slowenische Volk zum ersten mal mit der europäischen Zivilisation und Kultur konfrontiert, die ihrerseits durch den Übergang in die Neuzeit eine Wende bezüglich der Nationalsprache und ihrer Bedeutung im Leben eines Volkes als unausbleiblich darstellt. Aus diesen Erwägungen heraus haben die slowenischen protestantischen Autoren die sprachliche Gesinnung Luthers konsequent ausgeübt, um jene Entwicklungsstufe zu erreichen, die von Humanismus und der Renaissance in die neuzeitliche Auffassung gebracht wurden.

PUBLIKACIJE POKRAJINSKEGA MUZEJA PTUJ

France Mihelič (katalog / besedilo: Melita Stele · Možina). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1984	300 SIT
Albin Lugiarič · razstava ob umetnikovi šestdesetletnici: (katalog / besedilo: dr. Sergej Vrišer, Marjeta Ciglencečki). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1987	200 SIT
Pokrajinski muzej Ptuj: (vodnik, nem.). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1988	500 SIT
Stoletja kletarstva na Ptuju. Ptuj: Pokrajinski muzej.	300 SIT
Ptujsko gledališče 1786 · 1958: (katalog / besedilo: Irena Mavrič). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1988	300 SIT
Maska: (katalog / besedilo: Andrej Brence). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1988	200 SIT
Blagaj Jevremov, Vodnik po lapidariju. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1988	500 SIT
Prettiosa sacra documenta historica: Dokumenti iz zgodovine ptujskih minoritov; Sakralno zlatarstvo Ptuja in Ormoža: (katalog / besedilo: Dr. Jože Mlinarič, Kristina Šamperl-Purg, Marjetica Simoniti, Stanka Firbas). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1989	300 SIT
Ptuj na starih vedutah: Ponatis kataloga iz leta 1983 / besedilo: Marjeta Ciglencečki. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1989	250 SIT
J. Šibila · slike: (katalog / besedilo: Breda Ilich · Klančnik). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1990	200 SIT
Dušan Kirbiš · slike 1988-1990: (katalog / besedilo: dr. Jure Mikuž). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1991	300 SIT
Nakit · magična moč oblike: (katalog / besedilo: Marko Crnković, Zoran Kržišnik, Mojca Vomer Gojkovič). Ptuj, Zadar, Ljubljana, 1992	1200 SIT
Zakrijmo si lica, odkrijmo obraz; Maska, izziv otroški ustvarjalnosti: katalog / besedilo: Andrej Brence, Aleš Gačnik, Robert Klančnik, Majda Grah Fridl). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1992	200 SIT
Srečanje z jutrovim na ptujskem gradu. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1992	1500 SIT
Zbiram, torej sem. O fenomenu zbirateljstva in privatnih zbiralcih: (katalog / besedilo: Aleš Gačnik, Stanka Gačnik). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1992	600 SIT
France Mihelič v ptujskem času 1936 · 1941: (katalog / besedilo: Lojze Gostiša). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1993	300 SIT
Dušan Filipčić · slike: (katalog / besedilo: Stanka Gačnik, Janez Balazic). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1994	200 SIT
Mitologija Žoharjevega kurenta: (katalog razstave / besedilo: Stanka Gačnik in Aleš Gačnik). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1995	1200 SIT
Iz take smo snovi kot sanje. Grafena umetnost Franceta Miheliča: (avtorica besedila Stanka Gačnik). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1995	1200 SIT
Slike Dušan Fišer: (katalog / besedilo: Stanka Gačnik). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1996	300 SIT
Irena Mavrič, Domovina naša je svobodna... Ptujski okraj med narodnoosvobodilnim bojem 1941 · 1945. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1995	500 SIT
Albin Lugiarič · razstava ob umetnikovi sedemdesetletnici / (besedilo Milček Komej in Marjeta Ciglencečki). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1997	1200 SIT
Društva kmetijskih fantov in deklet na ptujsko-ormoškem območju: (katalog k razstavi / besedilo: Irena Mavrič in Nevenka Korpič). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1997	250 SIT
France Mihelič · Riba Fronika: (katalog / besedilo: Stanka Gačnik, Aleš Gačnik). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1997	1200 SIT
Štukatura na ptujskem gradu / (avtorica kataloga: Marjeta Ciglencečki). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1997	1000 SIT
Retorika kurentove maske: (katalog / fotografije Stojana Kerblerja; avtorja besedila: Aleš Gačnik, Stanka Gačnik). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1998	1000 SIT
Zgodbe o tradicionalnih pustnih maskah: (katalog / besedilo: Aleš Gačnik in Andrej Brence). Ptuj: Pokrajinski muzej, Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 1998	2700 SIT

Vse navedene publikacije lahko naročite na naslov:

Pokrajinski muzej Ptuj, Muzejski trg 1, 2250 Ptuj
tel. 062/771-308, 062/778-878, 062/778-879, fax 62/771-618,
e-pošta: irena.kosec@siol.net

O (PRED)ZGODOVINI ETNOLOŠKEGA ENCIKLOPEDIRANJA IN SEDANJEM STANJU SLOVENSKE ETNOLOŠKE ENCIKLOPEDISTIKE¹

Mojca Ramšak*

UDK 39:001.4:030 (497.4)

RAMŠAK Mojca: O (pred)zgodovini etnološkega enciklopediranja in sedanjem stanju slovenske etnološke enciklopedistike. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999) 3, str. 463-484, 65 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Besedilo je nadaljevanje teksta, objavljenega v prvi številki ČZN leta 1997 (Pregled zgodovine etnološkega enciklopediranja, kritična (izbrana) bibliografija in analiza evropskih etnoloških enciklopedičnih del), le da se avtorica tokrat osredotoča na razloge za trenutno situacijo pri pripravi prvega etnološkega enciklopedičnega dela in različne poskuse sintetiziranja etnološke discipline ali njenih delov v enciklopedično celoto. Celotna obravnava te tematike je dostopna v magistrski nalogi avtorice Enciklopedija etnologije Slovencev - teoretični model (Ljubljana, 1997).

UDC 39:001.4:030 (497.4)

RAMŠAK Mojca: On the (pre)history of Ethnological Encyclopedia production activities and on the present state of Slovenian Ethnological Encyclopedia science. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999) 3, pp. 463-484, 65 cit.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The text is a continuation of the text published in issue 1 of Časopis za zgodovino in narodopisje in the year of 1997 (Review of the history of ethnological encyclopedia production activity, critical <chosen> bibliography and analysis of European ethnological encyclopedic works), but this time the authoress focuses on the reasons for the present situation, as to the prepara-

---

* Mag. Mojca Ramšak, asistentka, mlada raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Zavetiška 5, SI - 1000 Ljubljana.

¹ Razprava je nadaljevanje teksta iz prve številke ČZN 1997. Leta 1998 se je prvi slov. etnološki enciklopedistični projekt preimenoval iz *Slovarja etnologije Slovencev v Leksikon etnologije Slovencev*.

tion of the first ethnological cyclopedic works and various attempts at synthesizing ethnological disciplines and the parts into an encyclopedic entirety. The entire elaboration of these problems is available in the MA thesis of the authoress "Encyclopedia of ethnology of Slovenians - a theoretical model" (Ljubljana, 1997).

1. V UVODU NA KRATKO O OPREDELITVI POJMOV ENCIKLOPEDIJA IN LEKSIKON - SODOBNA DEFINICIJA, OBSEG IN PREDMET; O ABECEDNI IN TEMATSKI RAZVRSTITVI GRADIVA

Splošne, strokovne in narodne *enciklopedije* sodijo med najpomembnejša strokovna in didaktična pomagala, ne glede na to, ali so urejene po abecednem zaporedju stvarnih gesel ali po sistematski obdelavi in razporeditvi snovi.

Obseg mednarodnih splošnih enciklopedij je pogosto ogromen, saj so največkrat izdane v več (desetinah) debelih knjig(ah), največkrat velikega formata in bogato ilustrirane. Tudi evropske etnološke enciklopedije so obsežne, sodobnejše pa so dostopne tudi v elektronski obliki na zgoščenki (CD-ROM = compact disc-read only memory; npr. slovaška *Encyklopédia l'udovej kultúry Slovenska*, Bratislava 1995 = Enciklopedija slovaške ljudske kulture) in so večpredstavne (besedilo, vizualno gradivo in zvok).

Medtem ko splošne enciklopedije zajemajo gradivo z vseh področij znanja, so specialne omejene na izbrana znanstvena področja, na več strokovnih disciplin ali na neko temo. Narodne enciklopedije imajo zbrano gradivo o eni državi ali narodu, lahko tudi o skupini sorodnih narodov; prav tako so splošne in specialne.² Za razliko od enciklopedij je *leksikon* ali enciklopedični slovar informativni priročnik, ki v abecednem zaporedju in skrženo definira ali opiše celotno znanje, kulturne in tehnične dosežke, družbene in politične dogodke in kratke biografije znamenitih ljudi. Od enciklopedij se loči po metodi obdelave gradiva: enciklopedično gradivo je obdelano obširneje, v večjih celotah, sintetično, tako da vsako geslo zaobseže širok pojem z več podpojmi, v leksikonu pa je gradivo obdelano krajše in analitično, gesla so sestavljena iz številnih ožjih pojmov z najosnovnejšimi podatki. Po vsebini so leksikoni splošni in specialni: splošni obsegajo gradivo z vseh področij znanja, specialni le z določenih področij znanosti ali pa se omejujejo na izbrano temo. Mednje spadajo tudi biografski leksikoni, ki v abecednem zaporedju nizajo biografske in bibliografske podatke o življenju in delu pomembnih oseb. Narodni leksikoni zajemajo gradivo ene države ali naroda oz. skupine sorodnih narodov.³

Enciklopedična dela so po navadi urejena tako, da uporabnik do kateregakoli podatka pride po najkrajši in najzanesljivejši poti. To lahko dosežemo na več načinov. Za katerega se odločimo, je odvisno od namena, oblike in vrste enciklopedičnega dela, največkrat pa o ureditvi odloča osebna presoja urednika in uredniškega odbora. Le redko namreč značaj enciklopedičnega dela neogibno zahteva prav določen način ureditve in povsem izključuje drugačno možnost. Pri odločitvi se moramo zavedati, da nobena ureditev nima vsestranske prednosti pred drugimi. Vsaka ima tudi svoje pomanjkljivosti, ki jih lahko odpravimo z dopolnjujočimi kazali, imenskimi, krajevnimi in stvarnimi indeksi.

² Prim.: Ivo Horvat, Enciklopedije in leksikoni. Enciklopedija Jugoslavije 4. Zagreb, 1989, str. 28-29.

³ Prim.: Ivo Horvat, N. d., str. 32-33.

Najbolj znana in razširjena je abecedna ureditev enciklopedičnega gradiva, ki se na prvi pogled zdi tudi najlažja. Toda tudi tu se mora enciklopedist spopasti s številnimi težavami: npr. razvrstitev imenskih delov pri geselskih člankih z dvodelnimi ali večdelnimi iztočnicami, spreminjanje naslovov in imen ustanov in oseb. Enciklopedist to razreši s kazalkami. Abecedno urejene enciklopedije so najbližje geselnikom, v etnologiji so take največkrat narodne oziroma nacionalne enciklopedije, leksikoni in slovarji.

Naslednja ureditev enciklopedičnih del je *ureditev po vsebini*, ki temelji na analizi vsebinskih enot. Označene so bodisi z vsebinskim klasifikatorjem ali pa s stvarnim geslom, na osnovi katerega potem lahko uvrstimo enoto v abecedni red. Izbiranje in oblikovanje vsebinskega sistema je za enciklopedista - etnologa odgovorna naloga. Sistemov je lahko namreč mnogo in že njihovo število kaže, da nobeden od njih ni popoln in vsestransko ustrezen. Upoštevati bi veljalo tiste, ki ponujajo racionalizacijo in praktičnost. Vsebinski sistemi se radi spremenijo v svetovne nazore, enciklopedista pa mora v prvi vrsti zanimati le ustrežna dokumentiranost. Znanstveni sistemi upoštevajo delitev etnologije na discipline in poddiscipline in so v vsebinsko urejenih enciklopedičnih delih urejeni tako, da razlagajo snov od splošnega proti posamičnemu. Največkrat so v etnologiji tako urejena enciklopedična dela, ki obravnavajo ljudstva sveta, poznamo pa tudi nekaj nacionalnih.⁴

V etnoloških in antropoloških slovarjih, leksikonih in enciklopedijah najdemo obe obliki ureditve; abecedno in področno.

Področni ureditvi so naklonjena predvsem tista leksikografska dela, ki obravnavajo ljudsko kulturo na ožjem geografskem področju in v izbranem časovnem obdobju, in pa dela temeljnih etnoloških pojmov, šol, metod..., skratka taka, ki sodijo v splošno etnologijo. Specializirana etnološka leksikografska dela imajo abecedno razporeditev geselskih člankov, ki tudi sicer prevladuje.

Pri pomenu in vsebini posamičnih pojmov je treba upoštevati tako povezave z analizami etnoloških teorij kot njihove različne pomene v različnih obdobjih, regijah in okoljih. Že pred pripravo etnološkega enciklopedičnega dela bi se morali neogibno odločiti za abecedno ali tematsko ureditev. Mogoča je tudi kombinacija obeh različic. To bi zahtevalo historično oceno različnih interpretacij ene iztočnice. Če bi se pripravljavci odločili za tematsko ureditev, potem je prvo vprašanje, kakšna tematska ureditev in s katerimi sklopi bi bila najustreznejša. Tu vidim več možnosti:

1) ureditev, ki sledi vprašalnicam ETSEO,⁵ z dodatkom splošnih in zgodovinskih pojmov slovenske etnologije in gesel za meščansko, delavsko in plemiško kulturo, oz. ureditev na tematske sklope, kakršne ponuja *Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev*,⁶

2) ureditev na štiri sklope: splošni pojmi in zgodovina slovenske etnologije, materialna, socialna in duhovna kultura,

⁴ Ko v prispevku uporabljam izraz etnološka enciklopedična dela, pri tem mislim na enciklopedije, leksikone, slovarje in tudi (poljudne) priročnike, ki pokrivajo bodisi neko geografsko in politično območje bodisi en ali več izsekov iz kulture ne glede na njihovo abecedno ali tematsko ureditev.

⁵ Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Vprašalnice, 12 zvezkov. Ljubljana, 1975-78. ETSEO so teoretična podlaga in priročnik za terensko raziskovanje, z literaturo, viri in metodologijo in podrobno razporejenim predmetom v obliki vprašanj, razvrščenih po etnološki sistematiki. Prim.: Mojca Ravnik, Način življenja Slovencev v 20. stoletju. Traditiones 25/1996, str. 404.

⁶ Interna objava. Ljubljana 1993.

3) abecedna ureditev sestavljenih enot, ki bi združevala dva ali več člankov pod enim geslom; pri vsakem takšnem geslu bi bil nujen uvodni zapissek, ki bi razložil organizacijo gesla oziroma pojasnil razloge za njegovo delitev.

Ne glede na izbrano ureditev je na koncu obvezen register vseh geselskih člankov in kazalk s seznamom avtorjev.

1.1 Pregled zgodovine enciklopediranja v Evropi

Enciklopedije nikakor niso posebnost moderne dobe in samo evropskega in ameriškega sveta. Poznali so jih že antični Grki in zlasti Rimljani; poznane so npr. obsežne kitajske enciklopedije, katerih primerek iz 15. stoletja šteje 22.877 zvezkov, druga iz leta 1726 pa 5020 zvezkov.

Prve splošne enciklopedije segajo v čas 3000 l. pr. n. št., ko imamo podatke o sumersko-babilonskem leksikonu na glinenih ploščicah. Za sistematično urejene enciklopedije imamo lahko tudi *Disciplinae*, ki jih je v 9 knjigah spisal rimski pisec Varro (u. 27. pr. n. št.) in delo *Historia naturalis* v 37 knjigah Plinija st. (u. 79 n. št.). Med srednjeveškimi omenimo Izidorja iz Sevilje (u. 636) *Origines* in *De universo* Hrabana Maura (u. 856). Hrvat Pavel Skalić (Paulus Scalichius) je sredi 16. stoletja prvi uporabil izraz enciklopedija v današnjem pomenu. Njegovo delo *Encyclopaediae seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam profanarum episticon* (Basel 1559) imajo mnogi za prvo novodobno enciklopedijo; drugim pa je začetnik Francis Bacon Verulamski (1561-1628) z *Novum organon scientiarum* (Novi organon znanosti, 1620) in *De dignitate et augmentis scientiarum* (O dostojanstvu in povečevanju znanosti, 1623), s katerima je v renesančnem duhu klical k novemu spoznanju. Enciklopedije sodobnega tipa so se posebno razvile v 17. in 18. stoletju. Francoski enciklopedisti Jean Lerond d'Alembert, Denis Diderot, Dietrich von Holbach, Melchior Grimm, Jean Jacques Rousseau, Montesquieu, Voltaire, Quesnay, Turgot idr. so izdali 28 zvezkov Enciklopedije znanosti, umetnosti in obrti (*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Pariz 1751-72), ki je postala stvarni leksikon razsvetljenstva in je daleč prek francoskih meja širila poleg množice koristnih spoznanj tudi svobodomiselni svetovni nazor. Ker je enciklopedija znala previdno povedati tudi najdrznejše stvari, je učinkovito pokopala stare, predvsem cerkvene avtoritete. Postala je vzor konverzacijskim leksikonom, ki pa vendarle nikoli niso mogli doseči tako vseobsegajočega učinka celote.

Do konca prve svetovne vojne so bile pri nas v uporabi predvsem nemške enciklopedije, ki so jih od začetka 18. stoletja pogosto imenovali Konversationslexikon, t. j. konverzacijski slovar, ki s podatki in tolmačenji tujih besed omogoča in pospešuje v olikani družbi pogovor - konverzacijo - o najrazličnejših rečeh in vprašanjih. Pri pripravi modernih enciklopedij sodelujejo številni pisci in le redke so delo enega samega avtorja; pogosto so poimenovane po založnikih (Zedler, Brockhaus, Otto...).

V novejšem času so v naših knjižnicah v rabi tudi francoske (npr. *Encyclopédie française* 1953-59; *Encyclopédie de la Pléiade* 1955-; *Larousse* 1960-64), italijanske (*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* 1929-39, z dodatki od 1938; *Enciclopedia cattolica* 1948-54), sovjetske (*Malaja sovjetskaja enciklopedija* 1928-31, 1933-47; *Bol'shaja sovjetskaja enciklopedija* 1949-57), angleške in ameriške (*The Encyclopaedia Britannica* 1768-71, 1924-29 in številni ponatisi z delnimi popravki in dopolnitvami; *The Encyclopedia Americana* 1918-20; *The New international encyclopaedia* 1922-30; *Chambers' Encyclopaedia. A dictionary of*

universal knowledge 1957; *Collier's Encyclopedia with bibliography and index* 1962 itn.) in druge enciklopedije.⁷

Pobude za prve južnoslovanske enciklopedije segajo v 19. stoletje, ko so bile načrtovane poljudna hrvaška enciklopedija, znanstveni slovar v srbohrvaškem, slovenskem in bolgarskem jeziku in enciklopedija za južne Slovence. Prva ureničena je bila *Hrvatska enciklopedija, Priručni rječnik sveobčega znanja* in od šestih predvidenih zvezkov sta bila v Osijeku objavljena dva, leta 1887 in 1890. Prizadevno delo na tem področju so nadaljevali v 20. stoletju.⁸

Prve sodobne jugoslovanske enciklopedije so: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* (Zagreb 1925-29), *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* (Zagreb 1955-64), *Enciklopedija Jugoslavije* (Zagreb 1955-70) in številne strokovne enciklopedije, ki jih je izdajal Jugoslovanski leksikografski zavod v Zagrebu. Te so mednarodnega značaja, a posvečajo posebno pozornost dosežkom jugoslovanskih umetnikov in znanstvenikov, npr.: *Pomorska e.* (1954-64), *Medicinska e.* (1957-65), *Muzička e.* (1958-63), *Šumarska e.* (1959-63), *Enciklopedija likovnih umjetnosti* (1959-66), *Tehnička e.* (1963-), *Poljoprivredna e.* (1967-); *Suvrcmeni pisci Jugoslavije* (1966), *Velika Epohina enciklopedija aforizama* (1968), *Zadružni leksikon FNRJ* (1956-57) idr.

Jugoslovanski leksikografski zavod v Beogradu je izdal bibliografska pomagala v enciklopedični obliki: *Ko je ko u Jugoslaviji. Bibliografski podaci o jugoslovenskim savremenicima* (1957), *Vojna enciklopedija* (1958).⁹

Iz navedenega lahko razberemo, da je enciklopedično delo pri nas posledica potrebe po domačih enciklopedičnih izdajah, ko takšna tuja dela niso zmogla odtehtati domačih potreb po zgoščenih informacijah, ker so bila pač pisana za potrebe države, v kateri so nastala. Narodni prerod 19. stoletja je spodbudil ohranjanje lastnega kulturnega življenja in s tem tudi nastanek južnoslovanskih enciklopedičnih del.

Etnološka enciklopedična dela so sprva izhajala iz želje po spoznavanju (in obvladovanju) različnih tujih narodov in njihovih političnih sistemov, ob tem pa je opazna vse večja potreba po spoznavanju lastnega naroda in njegovega kulturnega univerzuma. O tem priča izbrana in kritično komentirana bibliografija in analiza evropskih etnoloških enciklopedičnih del s kriteriji in obstoječo tipologijo, o kateri sem pisala v omenjenem objavljenem članku.¹⁰

2 PREDZGODOVINA NASTAJANJA PRVEGA SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA ENCIKLOPEDIČNEGA DELA

Preden je Niko Kuret leta 1947 objavil zamisel o izdaji Slovenskega narodopisnega slovarja, so se s posamičnimi terminološkimi vprašanji na etnološkem področju ukvarjali tudi drugi raziskovalci. Večji interes za terminološka vprašanja se je začel v letih pred drugo svetovno vojno. Vsi teksti obravnavajo le zbirke besedja, ki se nanaša na sestavine ljudske kulture, o znanstvenem izrazju ni pisal nihče.

⁷ Prim.: Janez Logar, Uvod v bibliografijo. Ljubljana, 1970, str. 101; Karl Vörländer, Zgodovina filozofije 2. Ljubljana 1970, str. 82-84, 197-198; Ivo Horvat, N. d., str. 29.

⁸ Prim.: Ivo Horvat, N. d., str. 29.

⁹ Prim.: Janez Logar, N. d., str. 169-170, 177; Jože Munda, Enciklopedija. Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana 1989, str. 39-40.

¹⁰ Prim.: Mojca Ramšak, Pregled zgodovine etnološkega enciklopediranja, kritična (izbrana) bibliografija in analiza evropskih etnoloških enciklopedičnih del. Časopis za zgodovino in narodopisje 1/1997, str. 111-116.

Po retrospektivnem pregledu oblikovanja zamisli o Slovenskem etnološkem slovarju in po pregledu etnoloških revij in literature sem ugotovila, da je iz vsega napisanega o terminologiji oziroma izrazju v slovenski etnologiji potrebno ločiti:

- pisce, ki samo pojasnjujejo določene izraze iz ljudskega izrazoslovja (npr. krajevna in osebna imena, botanično, geografsko in glasbeno izraze, smučarske, vinarske, mlekarske idr. izraze),
- terminološko obdelavo gradbeno-spomeniškovarstvenega področja in področja urejanja prostora (pojmi v zvezi s tematiko majhnih zgodovinskih središč na podeželju),
- teoretične razprave o etnološkem izrazju,
- etnološke besednjake, geselnike in kazala,
- ocene slovenskih etnologov o izrazoslovju pri nas in drugod in
- načrtno etnološko slovaropisje.¹¹

France Kotnik¹² v *Pregledu slovenskega narodopisja* omenja nekatere pisce takih zbirk besedja. Tako so nam v Trubarjevem Slovenskem koledarju¹³ iz leta 1557 ohranjena tudi slovenska imena mesecev, v registru k Dalmatinovi Bibliji¹⁴ pa narodopisno zanimive besede, kakor na primer vrač, likar = lekar in arcat, kar nam pove, da smo Slovenci rabili za zdravnika vse tri izraze.

Razsvetljenec Franc Anton Breckerfeld¹⁵ je v 18. stoletju zbiral slovensko nomenklaturu za razne trtne in vinske vrste, leksikalno gradivo: Slovenska imena rastlin, ptičev in rib, poimenovanja za razne vrste zemlje. Zbiral je slovenske pregovore, izraze za tkanje, za dele pluga, za ostrešje, stiskalnice, orodja in podobno.

Med romantiki se je Urban Jarnik¹⁶ poleg zbiranja narodnega blaga, pesmi, pravljic, pripovedk, šeg in verovanj posebno zanimal še za zbiranje krajevnih imen kot gradiva za zgodovino. Na poziv iz Ljubljane leta 1811 je nabral za Vodnikov slovar precejšnje število besed iz ziljskega narečja.

Matija Majar¹⁷ je v Slovenski Bčeli dal navodila za zapisovanje narodopisnega blaga. Pravi, da je treba paziti na manj znane besede, na lepe izreke in poslovice. Zbiralcem svetuje, naj vprašajo, kako se imenuje ta ali ona travica ali rožica, čemu služi, kako se imenuje to ali ono drvo, ta ali oni kamen, kako se imenuje rokodelsko orodje, kako se imenujejo vozni deli, mlinski deli, deli statev itd.

Narodopisno tradicijo Slovenske Bčele in Slovenskega Glasnika je nadaljevala mariborska Zora. Poleg materialne kulture je bilo zastopano tudi jezikoslovje kot pomožna veda narodopisja. Davorin Trstenjak¹⁸ je tolmačil s pomočjo jezikoslovja svoje mitološke teorije v razpravi *O imenu slovenske sojenice* (Vestnik 1873), F. Kočevar pa je objavil *Slovenska zvezdna imena. O Vlastnih imenih kmetij in posestnikov v Solčavi* je pisal Fran Stifter (Vestnik 1873).

Izročilo celovških časopisov Slovenske Bčele, Slovenskega Glasnika in deloma Besednika ter mariborske Zore je nadaljeval celovski Kres. V tej dobi je Janko Pajek sestavil knjigo *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev* (1884). O

¹¹ Prim.: Mojca Ramšak, Prolegomena za etnološki slovar ali leksikon. Diplomski naloga. Ljubljana 1992. Nalogo hrani Oddelček za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani; Ista, Prolegomena za etnološki slovar ali leksikon (povzetek diplomske naloge). Glasnik SED 34/1994, št. 1-2, str. 88-89.

¹² Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev 1, str. 21-52.

¹³ N. d., str. 21.

¹⁴ N. d., str. 22.

¹⁵ N. d., str. 26.

¹⁶ N. d., str. 27.

¹⁷ N. d., str. 29.

¹⁸ N. d., str. 31.

njej Kotnik pravi, da je za vsakega narodopisca neobhodno potrebna, saj so v njej sestavki uvrščeni po abecednem redu. Zanj je to narodopisni slovar štajerskih Slovencev in obžaluje, da ni razširjen na vse slovensko ozemlje.¹⁹ R. Perušek je v Kresu (V, 222) izrekel o knjigi tole: "Ena taka knjiga ima več vrednosti nego deset fizik in astronomij, katerih nihče ne čita... Take knjige, kakor je imenovana, so za vsakega zanimive in koristne, ker nas uče spoznavati naš narod in baš spoznavanje narodne individualnosti je temelj in podlaga književnemu delovanju, ako hoče uspešno, koristno in vredno biti."²⁰ Vilko Novak za Črtice pravi, da je to prva knjiga te vrste med Slovenci, a kritično dodaja, da je njen značaj sicer dragocena, opisna ljubiteljska objava gradiva, brez kritičnega poskusa razlage ali sinteze, mehanično razvrščenega po abecednem redu.²¹

Janez Scheinig se je na Koroškem ukvarjal z imenoslovjem in tako objavil članke Slovenska osebna imena v starih listinah, *Die Ortsnamen des Gerichtsbezirkes Ferlach, Krajevno ime Sele na Koroškem...* Krajevna in osebna imena je razlagal v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko, Kresu ter Domačem prijatelju, Mirovi prilogi.²²

Karel Štrekelj je pisal prevsem jezikoslovne spise: *Zur slavischen Lehnwörterkunde, Prispieki k poznavanju slovenskih krajevnih imen po nemškem Štajerju, Slovanski elementi v besednem zakladu štajerskih Nemcev*. Članke te vrste je objavljial v Časopisu za zgodovino in narodopisje.²³

Ivan Koštial je pisal o slovenskih in srbohrvaških ljudskih mlekarških izrazih in pojasnil besede kot mleko, pinjeno mleko, skuta, smetana, surovo maslo ter nekatera orodja, npr. pinja, vratilo...²⁴

Rudolf Badjura je v *Bloškem starosvetnem smučanju in besedju* (1921) obravnaval smučarsko besedje, kakršno je bilo v rabi na Blokah pri smučarskih pripravah in smučanju.²⁵ Verjetno bi etnolog v Badjurovem delu želel najti še marsikaj, na prvem mestu večjo jasnost o izvirnih ljudskih izrazih, vendar se je treba zavedati, da se avtor starega bloškega smučanja loteva kot športnik - pedagog in ne kot etnolog.

Janko Barle se je skoraj polovico svojega življenja ukvarjal z zbiranjem imen slovenskega cvetja.²⁶ Tri leta pred smrtjo je pripravil slovenski imenik rastlin, ki je hkrati tudi slovstveni botanični slovar.²⁷ V obsežnem uvodu je navedel starejše in novejše vire, v katerih so zabeležena ljudska imena za rastlinske vrste. Pri tem je odkril več doslej še nepoznanih rokopisov, ki so lahko zanimivi za sestavljalce geselnika in pisce gesel za ljudsko medicino. Kot etnolog pa ni ostal samo pri naštevanju imen zelišč, pač pa je v njem navedel še pripovedke, vraže, izvorne recepte ljudskih rastlinskih zdravil, vire oziroma kraje, od koder so bile rastline, upošteval pa je tudi imena gob.²⁸

V bran je vzel tudi čast J. V. Valvasorja, za katerega je Scopoli v drugi izdaji "Flore carniolice" (1772) trdil, da je navedel le osem domačih rastlinskih imen,

¹⁹ N. d., str. 33.

²⁰ N. d., str. 34.

²¹ Vilko Novak, Raziskovalci slovenskega življenja. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1996, str. 202.

²² France Kotnik, Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev 1, str. 34.

²³ N. d., str. 37-38.

²⁴ Ivan Koštial, O slovenski in srbohrvaški ljudski mlekarški terminologiji. Etnolog 13/1940, str. 125-128.

²⁵ Rudolf Badjura, Bloško starosvetno smučanje in izrazje. Slovenski etnograf 10/1957, str. 222.

²⁶ Vinko Moderndorfer, In Memoriam: Narodopisec Janko Barle. Etnolog 14/1942, str. 113-114.

²⁷ Prinosi slovenskim nazivima bilja 1936-37.

²⁸ Viktor Petkovšek, Janka Barleta "Prinosi slovenskim nazivima bilja" in naš botanični slovar. Časopis za zgodovino in narodopisje 1938, str. 205-209.

Barle pa je naštel iz Valvasorja stotino slovenskih imen naših zelišč, grmov in dreves.

Barle je v spisu *Iz narodne zakladnice*, objavljenem v Letopisu matice slovenske iz leta 1893, objavil tudi lastna imena za domačo živino, govedo in perutnino.²⁹

O času, nastanku in pomenu domačih imen zdravilnih rož in zelišč je pisal tudi Dušan Ludvik. Pravi, da naše knjige o zdravilnih rožah in zeliščih prinašajo poleg strokovnega izrazoslovja še kar lepo število imenskih vzporednic, dvojnic in različic, ki se zdijo čisto domače in ljudske, v resnici pa je dolga vrsta teh mnogoimenk glede na jezik imenodajalca raznovrstna in večplastna, po kraju izvira večdimenzionalna, po času nastanka raznodobna, po pomenski plati pa nerazumljiva, malo jasna in zastrta, dvomljiva, zabrisana ali pa sploh temna. Še bolj kakor za krajevna, vodna in ledinska imena velja za imena rastlin, da niso vsi do danes evidentirani izrazi nastali že v skupni domovini Slovanov, ampak je drugačna flora nove domovine zahtevala in dobila ustrezno, novo terminologijo. Potemtakem ni nujno, da je neko slovensko ime rastline, ki ima druge slovanske vzporednice, tudi že samo po sebi zelo staro ali da izvira celo iz t.i. "pradomovine Slovanov".³⁰

O bedenceah, imenih, pesniškem in obrednem izročilu o tem cvetju na Slovenskem in pri sosedih v hrvaški Istri je pisal Milko Matičetov.³¹ V članku podaja abecedni pregled in pretres imen, pojasnjuje, kaj naj bi dalo cvetlici ime in navaja lažna ali vsaj neslovenska imena.

Več razprav pa je bilo posvečenih tistim izrazom, ki zadevajo tako etnologijo kot geografijo. P. Skok je v *Študiji o jugoslovenskem slovarju na osnovi folklorne in geografije* preučil etimologijo besed vrag, kača, zmija z vidika tabuja.³²

Niko Županič se je ukvarjal z metodologijo razlaganja starih geografskih in etničnih imen na Balkanskem polotoku. V razpravi opozarja etimologe, da samo lingvistično znanje ne zadošča, pač pa da morajo poznati tudi etnologijo dežele, katero preučujejo, njena ljudstva od najstarejših časov do sodobnosti in po možnosti še bistven pomen, ki ga ima jezik za neko skupnost.³³

Županič je za Narodno enciklopedijo napisal članek o Belokranjcih³⁴, v Etnologu pa je objavil spis *Ime Grk v pomenu velikana pri Belokranjcih*.³⁵

Ob tem je potrebno omeniti Rudolfa Badjuro in njegovo delo *Ljudska geografija, terensko izrazoslovje* (1953), kjer se avtor sreča s stremljenji tedanje etnologije. V delu si je prizadeval zajeti vse bogastvo takratnega časa in preteklosti, ne na zadnjem mestu tudi slovensko ljudsko izrazoslovje. Valter Bohinec, ki je recenziral navedeno delo, pravi: "Znanstvene terminologije nastajajo polagoma, s pisanjem razprav, učbenikov in znanstvenih knjig. Naša geografija in tudi etnografija sta s kovanjem novih izrazov, ki so bili sicer potrebni, zašli mnogokrat na stranpota, ker piscem domači izrazi niso bili znani, saj jih tudi slovarji niso poznali... Badjurovo delo sicer mnogih že ustaljenih terminov ni pregnalo,

²⁹ France Kotnik, Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev 1, str. 42.

³⁰ Dušan Ludvik, Ljudska imena zdravilnih rastlin. Traditiones 2/1973, str. 159.

³¹ Bedence. Imena, pesniško in obredno izročilo o tem cvetju na Slovenskem in pri sosedih v hrvaški Istri. Traditiones 5-6/1976-77, str. 277-300.

³² Etnolog 5-6/1933, str. 46-63.

³³ Značenje nekih starih geografskih l etničkih imena na balkanskem poluostrvu. Etnolog 5-6/1933, str. 98-112.

³⁴ Narodna enciklopedija 1, str. 225; citirano po France Kotnik, Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev 1, str. 42.

³⁵ Etnolog 7/1934, str. 166.

mного pa bi jih na osnovi njegovega dela bilo treba popraviti, druge pa uvesti na novo. S tem delom je bila dana možnost, da se pri bodočem delu uskladi znanstveno izrazoslovje z ljudskim."³⁶

3 ORGANIZIRANO ETNOLOŠKO ENCIKLOPEDIČNO DELO V SLOVENIJI

Organizirano leksikografsko delo za *Slovar etnologije Slovencev*, ki se pripravlja na Inštitutu za slovensko narodopisje in katerega urednik je dr. Angelos Baš, teče od oktobra 1991.

Načrti za izdajo slovarja pa segajo že v leto 1947, ko je tedanji gimnazijski profesor Niko Kuret poslal predsedstvu Slovenske akademije znanosti in umetnosti načrt zamisli za *Slovenski narodopisni slovar oziroma Slovenski narodopisni arhiv*. Kuret je zamisel formuliral takole:³⁷

1) Po abecedi naj se zbere vse narodopisno gradivo iz materialne, socialne in duhovne kulture Slovencev.

2) Vsaka značnica naj bo razložena v leksikalnem slogu, upoštevajoč najnovejše stanje raziskav; dodani naj bodo bibliografija in viri, ki obravnavajo posamezni pojem.

3) Kjer je potrebno in mogoče, naj se objavi ustrezno ilustrativno gradivo.

Kuret je dobro predvidel, da do izdaje slovarja ne more priti takoj, saj je to zelo obsežen načrt, zato je menil, da naj bi bilo do izida slovarja njegovo ogrodje gradivo iz Slovenskega narodopisnega arhiva, ki bi ga stalno dopolnjevali tudi po izidu slovarja. Kuretov načrt je bil še istega leta sprejet in Razred (II) za zgodovinske vede, filozofijo in filologijo je sklenil ustanoviti komisijo za narodopisni slovar, njeno vodstvo pa je zaupal akademiku Ivanu Grafenauerju. Ta je z navdušenjem in mladeniško vnemo izbral sodelavce, izrecno je poudaril, da je treba naloge arhiva in komisije še razširiti. Njegove zamisli so dobile svojo obliko v statutu, po katerem je imela Komisija za slovensko narodopisje pri SAZU naslednje naloge: zbiranje narodopisnega blaga, skrb za ureditev in hrambo nabrane blaga, znanstvene objave gradiva in uporaba gradiva za znanstvene študije, za pripravo in izdelavo standardnih del o slovenskem narodopisju in etnogenezi ter seveda izdelavo enciklopedičnih poljudno-znanstvenih publikacij, med katerimi je tudi *Slovenski narodopisni slovar*.³⁸

Z ustanovitvijo Inštituta za slovensko narodopisje leta 1951 slovar po vsej verjetnosti ni bil več v središču zanimanja ljudi, ki so postali njegovi redni sodelavci (Niko Kuret, Milko Matičetov in Ivan Grafenauer).

Slavko Kremenšek je v Smernicah etnološkega raziskovalnega dela leta 1977³⁹ ocenjeval tedanje stanje in delovni program iz leta 1971 in ugotovil, da sta za etnološko raziskovalno delo na Slovenskem poleg nespodbitnih pozitivnih sestavin značilna tudi razbitost in enostranost raziskovalnega dela. Tako je za Inštitut za slovensko narodopisje (=etnologijo) pri SAZU menil, da opravlja zgolj folkloristične naloge: obravnava nekaterih vprašanj iz duhovne kulture, še posebej ljudske pesmi, je bila na zavidljivi mednarodni ravni, inštitut pa se ni ukvarjal z

³⁶ Valter Bohinec, *Ljudska geografija, terensko izrazoslovje* (Rudolf Badjura). Slovenski etnograf 6-7/1953-54, str. 330-331.

³⁷ Niko Kuret, Komisija (1947-1951) in Institut za slovensko narodopisje SAZU (od 1951). Nastanek, razvoj, delo. *Traditiones 1*, Ljubljana 1972, str. 9-16.

³⁸ N. d.

³⁹ Slavko Kremenšek, *Smernice etnološkega raziskovalnega dela* (Osnutek). Glasnik SED 17/1977, št. 4, str. 45.

največjim delom drugih etnoloških vprašanj. Tudi po drugih ustanovah so takrat imeli zelo razdrobljene programe. Ozki specializaciji folkloristično usmerjenih sodelavcev inštituta je pripisal, da so o nekaterih prepotrebni temeljni delih slovenske etnologije le govorili, tu in tam tudi načrtovali, postorjenega pa ni bilo skoraj nič. Za temeljna dela je Kremenšek navedel slovensko etnološko bibliografijo, etnološki slovar, etnološki atlas, topografijo in bolj ali manj široko zasnovano etnološko podobo načina življenja in kulture Slovencev.

Od leta 1951, ko je bil ustanovljen Inštitut za slovensko narodopisje, do leta 1967 niso širše odpirali teoretičnih vprašanj: izjema je Novakov spis iz leta 1956.⁴⁰ Minilo je torej poldrugo desetletje od slovarskih zametkov: Kuret je pripravljal in spopolnjeval slovarski geselnik,⁴¹ najverjetneje je z delom začel šele na podlagi izdelanega stvarnega, krajevnega in imenskega kazala, ki ga je sestavila Helena Ložar Podlogar za njegovo knjigo *Praznično leto Slovencev*.⁴²

Na Kuretovo pobudo je bil sestavljen temeljni alfabetarij.⁴³ Izražena je bila želja, da se ob finančni podpori Raziskovalne skupnosti Slovenije delo čimprej nadaljuje. Očitno zaradi prezaposlenosti pobudnika z drugimi nalogami ali tudi spričo možnosti povezave tega dela s pripravo slovenske enciklopedije, ki jo je načrtovala založba Mladinska knjiga, se delo za slovar ni nadaljevalo. Pripravljen je bil le geselnik za omenjeno enciklopedijo. Podobno je bilo tudi z etnološkim atlasom, saj je bilo ugotovljeno, da manjkajo sodelavci za to skupno delo.

V letu 1968 je omembe vredno posvetovanje slovenskih etnografov v Kranju, ko je Niko Kuret v zvezi s stanjem slovenskega narodopisja v tem letu in s slovarjem zapisal,⁴⁴ da bi občutne vrzeli v dotedanjem raziskovalnem delu utegnile pokazati priprave za Slovenski narodopisni besednjak. Misel, da bi zbiranje in obdelava gesel zanesljivo pokazali, kaj manjka in kam je treba usmeriti raziskovalno delo, misel, ki je bila že dolgo v zraku, je izrekel Slavko Kremenšek.

In potem?

Kateri objektivni razlogi so hromili dejansko pripravo tako kompleksnega in obsežnega projekta, ki sodi med temeljna dela etnološke vede? Ali za njegovo uresničitev res ni bilo možnosti ali pač ni bilo mogoče uskladiti dela med osrednjimi ustanovami, saj ni bilo povezovalnega telesa, ki bi zahtevalo sodelovanje vseh. Slovenski etnološki slovar je zaradi svoje širine nedvomno zahtevna in obsežna naloga vseh razpoložljivih raziskovalnih moči in tako nikakor ne more biti projekt ene ustanove. Pregled slovarskega dela in druga opravljena kolektivna dela v slovenski etnologiji, npr., *Vprašalnice za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja* in do neke mere tudi *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja - 20. stoletje*, kažejo, da zamuda verjetno ni nastala samo zaradi organizacijskih in usklajevalnih razmer, pač pa tudi zato, ker se je morebiti odpiralo tudi vprašanje sporazumevanja o etnoloških problemih. Pozneje se so podobne težave pokazale pri pripravi vprašalnic, vendar so jih razrešili. Vodje za skupno delo na slovarju ni bilo.

⁴⁰ O bistvu etnografije in njeni metodi. Slovenski etnograf 9/1965, str. 7-16.

⁴¹ Gradivo je shranjeno v kartotečni škatli na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU pod naslovom Slovenski narodopisni slovar. Osmutek alfabetarija. Kuret naj bi iztočnice za slovar začel pisati 13. 9. 1972 (datum z njegovo pisavo!), v škatli pa je 42 abecedno in po etnološki sistematiki (materialna in duhovna kultura) urejenih iztočnic za stavbarstvo, zemljiško razdelitev, notranjo opremo, gospodarska poslopja in orodje ter okrog 250 iztočnic za koledarske, letne in delovne sege, verovanje, otroške igre in igre odraslih in ljudsko gledališče.

⁴² Prva izdaja Prazničnega leta Slovencev v štirih zvezkih je izšla leta 1965, 1967, 1970 in 1971, druga v dveh zvezkih pa leta 1989.

⁴³ Slavko Kremenšek, Smernice raziskovalnega dela (osmutek). Glasnik SED 17/1977, št. 4, str. 45-51.

⁴⁴ Niko Kuret, Posvetovanje slovenskih etnografov v Kranju. Glasnik SED 9/1968, št. 3, str. 3.

Problem poenotenja terminologije, ki je osnova za uspešno delo,⁴⁵ je bil torej med drugimi poudarjen na posvetovanju v Kranju leta 1968.

Etnologi so bili soglasni,⁴⁶ da bi le ustanove lahko spolnjevale obsežne naloge, ki so jih postavili, in to s skupnimi in usklajenimi naporami in s sistematično pritegnitvijo posameznikov. Med temi nalogami je bila, kot že omenjeno, na prvem mestu priprava novega "Narodopisja Slovencev", oziroma podobnega sintetičnega dela; to bi bilo mogoče izpeljati le ob vzporednem nastajanju bibliografije in delovanju informatorske mreže. V načrtu skupnih nalog sta bila tudi slovenski narodopisni besednjak in slovenski narodopisni atlas.

Niko Kuret je glede na število in obširnost nalog, ki so bile pred slovensko etnologijo, predlagal,⁴⁷ da o posamičnih delovnih nalogah razmisli vsaka ustanova in vsak raziskovalec zase; da naj se pomenijo o predlogu ustanovitve delovne skupnosti, o pripravljenosti, da delo uskladijo in navzven nastopijo kot celota, ki jo morajo pristojni upoštevati. Za bližnjo nalogo je postavil organizacijo narodopisne informatorske mreže, kot daljnjšo pa izdajo 'Narodopisja Slovencev'. Prva stopnja zanj in hkrati evidenca raziskovalnih nalog naj bi bila priprava za Slovenski narodopisni besednjak, vzporedno z redakcijo Slovenske narodopisne bibliografije, trdne podlage pa bi ji dal Slovenski narodopisni atlas.

Drugo vprašanje zadeva raznovrstno strokovno terminologijo. Ker je to vprašanje probleme še bolj odpiralo in nikakor ni vodilo do skupnega jezika, se je Niku Kuretu na plenarnem sestanku o smernicah etnološkega raziskovalnega dela leta 1977 zdelo najbolj smiselno, da etnologi najprej rešijo te probleme. Marija Stanonik je to utemeljila z nujnostjo, da za terminologijo stoji najprej teorija in da bi morala biti prva stvar, o kateri se je treba pogovarjati, razmerje med etnologijo in folkloristiko.⁴⁸

Leta 1977 so glavnim nalogam dodali še druga temeljna dela, kot so etnološka topografija, raziskave socialnih ali poklicnih skupin in končno celovita etnološka podoba Slovencev. Delo za etnološki slovar naj bi steklo, čim bi bile za to možnosti. Seveda pa tako obsežni projekti zahtevajo tudi usklajevalno telo, neobremenjeno z organizacijskimi okviri iz preteklosti. Slavko Kremenšek je takrat menil,⁴⁹ da bi edini nosilec takšne dejavnosti, ki je v bistvu naloga vseh slovenskih etnologov, lahko bila le nekakšna neformalna raziskovalna skupnost etnologov.

Skoraj dvajset let pozneje, t. j. v začetku 90. let, se je tudi formalno temu razmerju pridružil še tretji element, namreč kulturna antropologija. Kljub še danes ne povsem ali pa sploh nerazčiščenim razmerjem v trikotniku etnologija-folkloristika-kulturna antropologija pa je delo za slovar le steklo.

4 ENCIKLOPEDIJA SLOVENIJE IN PRVE ZAMISLI O ENCIKLOPEDIJI ETNOLOGIJE SLOVENCEV

Leta 1979 je bila izdelana prva različica geselnika etnološkega prispevka za slovensko enciklopedijo in v tej zvezi je bila izražena pobuda za enciklopedijo

⁴⁵ Popolno poenotenje terminologije je skoraj nemogoče, saj se izrazi v različnih časih rabijo drugače. Vsak nov čas, nov rod raziskovalcev, nova teoretska, metodološka ali metodična naravnost prinašajo nove termine, pri tem gre za pojmovanje širine etnološkega zanimanja. Npr. danes smo v odnosu do folkloristike širši, v odnosu do antropologije pa ožji.

⁴⁶ Delovna skupnost? Glasnik SED 9/1968, št. 4, str. 5.

⁴⁷ N. d., str. 4.

⁴⁸ Plenarni sestanek slovenskih etnologov o smernicah etnološkega raziskovalnega dela (Dvorana SAZU, Ljubljana 23. 11. 1977). Glasnik SED 17/1977, št. 4, str. 53-56.

⁴⁹ Slavko Kremenšek, Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov. Traditiones 2/1973, str. 258-261.

slovenske etnologije.⁵⁰ Tokrat na pobudo od zunaj: zasnovana je bila namreč izdaja *Enciklopedije Slovenije* v več zvezkih in v njej je zastopana seveda tudi etnološka problematika. Skupina, ki so jo sestavljali Angelos Baš, Slavko Kremenšek, Zmaga Kumer, Niko Kuret, Mirko Ramovš, Marija Stanonik, Zmago Šmitek, Valens Vodušek in Marko Terseglav, je pripravila geselnik za etnološki del. V njem je bilo sprva 36 gesel in 5 kazalk splošnega značaja, 56 gesel in 32 kazalk s področja materialne kulture, 18 gesel in 12 kazalk za socialno kulturo in 49 gesel in 82 kazalk za duhovno kulturo, skupaj torej okrog 290 enot. Biografski del je obsegal 55 imen.

Naloga takšnega obsega, kot je bilo sodelovanje pri *Enciklopediji Slovenije*, je ponovno postavila v ospredje vprašanje, ali ne bi hkrati mislili tudi na slovenski etnološki slovar. Omenjena skupina je menila, da se kaže o tem pogovarjati, ko bo pripravljen geselnik za *Enciklopedijo Slovenije*.

Slavko Kremenšek je predlagal,⁵¹ da bi ob enciklopedičnih prispevkih vzporedno in brez velikega napora lahko nastajal geselnik za Enciklopedijo slovenske etnologije. Naslednji korak od enciklopedičnega geselnika bi lahko bil Slovenski etnološki slovar, ki bi bil v marsičem tudi le delovna stopnja do Enciklopedije slovenske etnologije. To bi bil hkrati geselnik in slovar, slovar z minimalno razlago pojmov, pri personalijah pa bi bila navedena le letnica rojstva in smrti ter strokovna oznaka osebnosti v enem stavku. Če bi šlo pri tem res le za nekakšen "stranski proizvod" dela pri *Enciklopediji Slovenije*, le za stopnjo na poti do Enciklopedije slovenske etnologije, v osnovi tudi za geselnik zanjo, bi bilo dovolj, da bi poskrbeli za njegovo razmnožitev, sorodno tisti za vprašalnice za etnološko topografijo, glede na obseg v enem ali tudi v več zvezkih.

Za zasnovo se je Slavku Kremenšku zdelo najbolje, da namesto abecedne ureditve, kakršna je značilna za slovar, raje izberejo drugo pot, t. j. izdajo posamičnih zvezkov po tematskih skupinah, podobno kakor pri vprašalnicah. Šele ko bi bili pripravljene vsi zvezki, bi bilo mogoče izdati skupni register. To bi bila prva stopnja, namenjena le strokovnjakom, ki bi ob posamičnih geslih našli tudi reference in opozorila na pomanjkljivosti v preučeni obravnavanih pojavov. Takšna izdaja bi bila lahko tudi razvid tistih nalog, ki bi jih bilo treba opraviti, da bi lahko pripravili Enciklopedijo slovenske etnologije. Ta bi bila, jasno, spopolnjena, nerazdeljena na posamezne tematske skupine, tehnično drugače opremljena, ilustrišana in podobno.

Priprava gesel oziroma geselskih člankov za *Enciklopedijo Slovenije* je bila organizirana v petih skupinah. V razpravi novembra 1978 so sklenili, da bodo skupine vodili naslednji etnologi: Angelos Baš za področje materialne kulture, Mojca Ravnik za socialno kulturo, Zmaga Kumer za duhovno kulturo, Slavko Kremenšek za občo etnologijo in splošna vprašanja, Duša Krnel-Umek za personalije.

5 NASTAJANJE SLOVENSKEGA ETNOLOŠKEGA SLOVARJA - LEKSIKONA

Leta 1989 sta se na občnem zboru Slovenskega etnološkega društva Mirko Ramovš, tedanji upravnik Inštituta za slovensko narodopisje, in Slavko Kre-

⁵⁰ Slavko Kremenšek, Program dela na etnološkem prispevku v slovenski enciklopediji in na enciklopediji slovenske etnologije. Glasnik SED 1979/2, str. 37-38.

⁵¹ N. d., str. 37-38.

menšek⁵² pogovarjala o nujnosti organizacije dela za slovar. Ramovš je ob tej priložnosti za vodjo načrta Slovenskega etnološkega slovarja predlagal Angelosa Baša, ki je organizacijo sprejel, vendar je že takrat povedal, da se bo tega dela lahko lotil šele po upokojitvi (leta 1991), saj je bil takrat še prezaposlen z drugimi nalogami. Oktobra 1991 se je Baš lotil urednikovanja Slovenskega etnološkega slovarja. Za članstvo v uredniškem odboru je naprosil Slavka Kremenška, Nika Kureta in Zmago Kumrovo, tako da so hile pokrite glavne tematske skupine: Angelos Baš je prevzel materialno kulturo, Slavko Kremenšek zgodovino in teorijo etnološke vede, Niko Kuret družbeno kulturo, Zmaga Kumer pa etnomuzikologijo.

Člani uredniškega odbora so menili, da so lahko tematsko izhodišče za slovarski geselnik vprašalnice za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja. Teme v vprašalnicah naj bi bile dovolj širok okvir za obseg predmeta, ki ga obravnava slovenska etnologija. 1. 9. 1992 so načrt dopolnili še z delavsko in meščansko kulturo v ožjem smislu.

Baš je k delu povabil etnologe, ki so teme že precej ali obsežneje obravnavali, tako da jim o njih ne bi bilo težko pisati, saj so se z njimi že dlje ukvarjali. Bili so naprošeni, da pripravijo gesla do konca junija 1992.

Spomladi 1993 je bil kot interna objava izdan *Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev*, ki ga je sestavilo 26 sodelavcev. V 52 tematskih sklopih najdemo gesla oziroma upoštevanja vredne pojme v etnologiji Slovencev, ki so bila s *Predlogom geselnika* dana v javno obravnavo, dopolnjevanje in izhodišče za nove oz. dodatne predloge.

Načrt za izdajo *Slovarja etnologije Slovencev* je nosilec Angelos Baš jeseni 1993 pojasnil in utemeljil plačniku, Ministrstvu za znanost in tehnologijo, takole: "Slovar etnologije Slovencev bo povzel in dopolnil dosedanje ugotovitve iz etnologije Slovencev, natančneje Slovencev na vsem slovenskem etničnem ozemlju. Pri tem bo izhajal iz današnje teoretične ravni v vedi, t. j. iz aksioma, da se v etnologiji raziskujejo vse skupine prebivalstva pri določenem narodu ali na določenem ozemlju, ne samo kmečka.

Predvidevamo, da bo zato, ker se bo v Slovarju obravnavala tudi etnologija delavstva in meščanstva, v njem vseh gesel blizu 7000. Zato bo to najboljše nacionalni etnološki slovar, kar jih doslej poznamo. V delo bodo vključeni raziskovalci praktično vseh etnoloških in drugih ustanov, katerih delovno področje je etnologija. Posamezna poglavja bodo obdelali najbolj izvedeni raziskovalci, nekatera poglavja pa mlajši etnologi, s katerimi je treba v bližnji prihodnosti najresneje računati. V Slovarju bo dobil vsak upoštevanja vreden pojem iz etnologije Slovencev svoje geslo, v katerem bo razložen; razlagi bo dodana problemska (ne siceršnja) zadevna literatura. Tako bo nastal obsežen mozaik, čigar sestavni deli bodo sestavljali podobo etnologije Slovencev. Mozaična bo ta podoba zato, ker gre tu za slovarsko, ne za leksikonsko ali enciklopedično delo.

Znanstvene metode za obdelavo gesel za Slovar etnologije Slovencev bodo deloma enake kot pri drugih nacionalnih slovarjih etnološke vede."

Baš je pri tem imel za zgled dva nacionalna etnološka slovarja: slovar avstrijske⁵³ in slovar nemške⁵⁴ etnologije.⁵⁵ "Metode, ki so jih uporabljali pri

⁵² Neobjavljen intervju M. R. z dr. Angelesom Bašem 2. 9. 1992 o njegovem konceptu in načinu izvedbe Slovenskega etnološkega slovarja.

⁵³ Arthur Haberlandt, *Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs*. Dunaj 1953, 1959.

⁵⁴ *Wörterbuch der Deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1974 in prvi izdaji iz let 1936 in 1955.

⁵⁵ Več o tem v diplomski nalogi Meje Ramšak, Prolegomena za etnološki slovar ali leksikon, v poglavju Pregled etnoloških in antropoloških slovarjev, leksikonov in enciklopedij, str. 64-79.

teh slovarjih, bomo uporabljali tudi pri našem slovarju, bistveno pa jih bodo spopolnili sprčo višje teoretične ravni v sodobni etnologiji pri Slovencih v primerjavi z navedenima tujima etnološkima slovarjema. Se pravi, da bomo obravnavali vse prebivalstvo na Slovenskem, ne samo kmečkega, zadevne etnološke pojme pa bomo zajeli s kar se da širokim pogledom na njihov gospodarski, družbeni, politični in kulturni okvir, kar je v etnologiji Evrope še zmerom določena novost. In časovni razpon pri obdelavi etnoloških pojmov bo v našem Slovarju kar najbolj celosten: od najstarejših podatkov do najnovejših.⁵⁶

Sorodno delo je leksikon etnologije Madžarov,⁵⁷ toda njegova zasnova je že nadaljnja stopnja v sintezah. Omenjena slovarja pa v teoretičnem in empiričnem pogledu v določenem obsegu zaostajata v primerjavi s Slovarjem etnologije Slovencev, saj obravnavata izključno podeželsko prebivalstvo, in sicer po veliki večini le v dobi pred industrializacijo.⁵⁸

V predstavitvi družbenih posledic je Baš predvidel, da bo Slovar etnologije Slovencev najboljše sinteza etnologije Slovencev, ki bo rabila raziskavam vseh humanističnih in družbenih ved na Slovenskem in drugih slovanskih državah, za raziskovalce pa, ki jim slovenščina ni pretrda jezikovna ovira, tudi drugod v Srednji Evropi. Slovar etnologije Slovencev bo tudi najboljša podlaga in izhodišče za načrtovani deli *Leksikon etnologije Slovencev* in *Enciklopedijo etnologije Slovencev*. Če načrta ne bi uresničili, bi se s tem odrekli predvsem:

- kompetentni in sodobni strnjeni predstavitvi slovenske identitete in njene kulturne dediščine;
- metodološkemu pluralizmu, značilnemu za zasnovo slovarja, ki prinaša nov dialog ne le v vodi sami, temveč tudi z drugimi vedami;
- že začetemu intenzivnemu sodelovanju vseh slovenskih etnoloških ustanov, ki bo v dialoškem procesu prispevalo k strokovnemu napredku.

Slovar etnologije Slovencev ima tudi širše uporabne razsežnosti: v šolstvu, za kulturno-prosvetno delo, gledališče, radio, film in TV.⁵⁹

Obdelava in pisanje geselskih člankov za slovar sta bili sprva predvideni za leti 1993 in 1994. V naslednjih dveh letih bi poskrbeli za čistopis gesel, z letom 1997 pa naj hi *Slovar etnologije Slovencev* izšel pri Državni založbi Slovenije.

V četrti prilogi dopisa Ministrstvu za znanost in tehnologijo (Projekti na področju ohranjanja naravne in kulturne dediščine ter razvoja narodne identitete) so stopnje dela za Slovar slovenske etnologije določene z načrtovanim številom gesel:

- v letu 1994 naj bi sodelavci napisali 1400 gesel,
- v letu 1995 3000 gesel in
- v letu 1996 2600 gesel

Gesla naj bi najprej redigiral urednik tematskega sklopa, nato pa še glavni urednik. Pri zahtevnejših bi po potrebi sodelovali uredniški odbor ali drugi sodelavci. Nekatera gesla bi opremili tudi z ilustrativnim gradivom, skicami, črno-belimi fotografijami itn.

V letu 1997 naj bi bil slovar dokončno pripravljen za tisk, tiskali pa bi ga v letu 1998.

V projekt bi bilo vključenih 30 urednikov tematskih sklopov, ki bi pritegnili dodatne sodelavce. Sodelovali naj hi vsi strokovni in raziskovalni potenciali

⁵⁶ Angelos Baš, Dopis Ministrstvu za znanost in tehnologijo. Projekti na področju ohranjanja naravne in kulturne dediščine ter razvoja narodne identitete, priloga 3. Ljubljana 1993.

⁵⁷ Magyar néprajzi lexikon. Budimpešta 1977, 1979, 1980, 1981, 1982.

⁵⁸ Angelos Baš, Dopis Ministrstvu za znanost in tehnologijo. Projekti na področju ohranjanja naravne in kulturne dediščine ter razvoja narodne identitete, priloga 3. Ljubljana 1993.

⁵⁹ N. d.

slovenske etnologije. Inštitut za slovensko narodopisje bi intenzivno sodeloval z drugimi raziskovalnimi ustanovami: Oddelkom za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Slovenskim etnografskim muzejem, pokrajinskimi in mestnimi muzeji, muzejskimi zbirkami, z raziskovalci na drugih fakultetah, npr. na Pravni fakulteti v Ljubljani, in s samostojnimi kulturnimi delavci.

Po potrebi bodo opravljene zadevne konzultacije z nekaterimi najpomembnejšimi srednjeevropskimi etnološkimi ustanovami, npr. z Inštitutom za nemško in primerjalno etnologijo pri Univerzi v Münchnu, Inštitutom za etnologijo pri Univerzi v Gradcu, Inštitutom za etnologijo pri Univerzi na Dunaju, Etnološkim inštitutom Madžarske akademije znanosti in umetnosti itn...

Na sestanku uredniškega odbora in sodelavcev slovarja 20. 5. 1997 je bilo ugotovljeno, da delo zastaja, saj je bilo do tedaj napisanih in sprejetih le 2257 gesel, napisati pa bi jih bilo treba še 5340 in zato je bil izid preložen na leto 2000. Urednik dr. Angelos Baš je tudi predlagal, da naj se projekt iz Slovarja preimenuje v Priročnik, in da se bo nekaterim geslom potrebno odpovedati, npr. tistim, ki jih je predlagal dr. Niko Kuret, saj po njegovi smrti ostajajo nerazložljiva.⁶⁰ Mag. Jurij Fikfak je ob tem prikazal, kakšen princip večpredstavnosti je možen za Slovar oz. Priročnik in povedal, da pisci vsa sprejeta gesla lahko pogledajo na internetu. Zaenkrat sifra se ni dostopna širšemu krogu uporabnikov, saj še ni znano, kaj bo z avtorskimi pravicami posameznih gesel. Predlog za preimenovanje ni bil sprejet. Februarja 1. 1998 se je Slovar preimenoval v Leksikon etnologije Slovencev.

6 ETNOLOŠKI GESLOVNICI V SLOVENIJI

Kaj pravzaprav je geslovník?

Geslovník je po svoji naravi indeks, to je seznam, spisek, kazalo, pregled gesel, v katerem so ta urejena po določenem sistemu, največkrat po abecednem zaporedju. Geslovník je torej urejena zbirka naravnih besed, ki imajo vlogo strokovnih gesel ali strokovnih značnic za obravnavo določene bibliografske enote (knjiga, elaborat, članek) ali dokumenta.⁶¹ Pot do geslovníka je torej induktivna, saj so v njem zbrani empirični izrazi, na katerih temelji etnološka veda. Pri njegovi pripravi uporabljamo tudi deduktivno pot, in sicer pri oblikovanju splošne tematske sheme. Geslovník ni tezaver, pa tudi slovar deskriptorjev ne.

Najboljšo predstavo o tem, kaj je geslovník, je mogoče dobiti ob pregledu stvarnih gesel v nekaterih slovenskih etnoloških delih.

Npr.:

Narodopisje Slovencev - geslovník je pripravil Milko Matičetov, kazala k 1. in 2. delu pa vsebujejo: 1. kazalo slik, 2. stvarno kazalo, 3. krajevno kazalo, 4. osebno kazalo; *Praznično leto Slovencev* - geslovník je pripravila Helena Ložar-Podlogar, vsebuje: 1. stvarno kazalo, 2. krajevno kazalo, 3. imensko kazalo; *Slovensko ljudsko izročilo* - stvarno kazalo - ki je hkrati tudi imensko - je pripravila Sinja Zemljič Goloh. Zelo dober "mikrogeslovník" najdemo tudi v tretji knjigi *Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879, Trezne in vinske pravoverne... zapisal Janez Dermavov*. Zbirko sta uredila Snežana Štabi in Igor Kramberger, pri izdelavi tematskih kazal pa so sodelovali Ingrid Slavec, Tone Petek in Maja Godina. Kazala vsebujejo: 1. pregled subjektov po skupinah, 2.

⁶⁰ Poročila sestanka sodelavcev za Priročnik etnologije Slovencev 20. 5. 1997. Tipkopis.

⁶¹ Franc Pediček, *Prispevki za teorijo terminologije v znanosti - tudi pedagoški*. Ljubljana 1990, str. 160.

abecedni pregled realij (dejavnosti, dogodki, predmeti, značilnosti), 3. pregled realij po skupinah, 4. pregled gesel za literarne zvrsti, 5. skupno tematsko kazalo (ki je tudi krajevno).

Mikrogeslovnike najdemo tudi v drugih etnoloških knjigah, npr. v knjigi Zmage Kumer *Ljudska glasbila in godci na Slovenskem*, kjer najdemo seznam imen za glasbila in poseben seznam glasbil po sistematiki Sachsa-Hornbostla; v knjižni zbirki Mirka Ramovša *Polka je ukazana*, kjer sta abecedno kazalo plesov in kazalo plesov po pokrajinah; v knjigi *Ljudska umetnost in obrt v Sloveniji* Janeza Bogataja je abecedno kazalo obrti, obrtniških izdelkov in del; v knjigi Monike Kropej *Pravljica in stvarnost; Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljičah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine* je kazalo pripovednih tipov in motivov ter imensko in stvarno kazalo; v knjigi *Center za dehumanizacijo - etnološki oris rock skupine* Rajka Muršiča je obširen indeks, ki ga je sestavil Gorazd Beranič, razdeljen pa je po naslednjih razdelkih stvarno-imenskega kazala: 1. skupine (bendi) in posamezniki; to so izvajalci, kantavtorji, člani skupin, skladatelji, ljudski godci, 2. diskografski, video in ostali izdelki skupin ter posameznikov (pesmi, grafiti, slogani, glasbeni tisk, založbe, koncerti), 3. ostala imena, 4. stvarno kazalo...

V teh primerih lahko govorimo o "mikrogeslovniku", ker gre le za seznam gesel iz izbrane knjige.

Imensko kazalo (geslovník) v knjigi kaže razvrstitve in ponavljanja različnih skupin lastnih imen. Vključevalo naj bi glavno besedilo, besedilo opomb in citatov oz. motov (ki uvajajo posamezna poglavja). Kazala praviloma ne upoštevajo dodatkov in seznamov literature, imajo pa dve nalogi: kazalno in razlagalno. S tem je preglednost večja, hkrati pa kazalo kaže tudi razčlenjenost imen po vsebinski pomembnosti.⁶² Stvarno kazalo razvršča in ponavlja temeljne pojme, ki nosijo, izražajo in oblikujejo vsebino knjige. Pri najboljšežnje členjenih pojmihi so upoštevane le tiste podenote (prilastki), ki se pojavijo več kot enkrat. Enkratne so vključene pod osnovno obliko.⁶³

Ko govorimo o geslovníku, ki pokriva snov celotnega področja etnologije (ali kake druge vede), gre za "makrogeslovník". Prvi slovenski etnološki "makrogeslovník" je *Predlog za geselnik slovarja etnologije Slovencev*, ki vsebuje okoli 6000 gesel; pripravilo jih je 26 etnologov, po abecedi so razvrščena v 52 tematskih sklopov. Po pregledu *Predloga* so ga uredniki posamičnih tematskih razdelkov s pomočjo sodelavcev dopolnili in razširili, tako da zdaj vsebuje okrog 7000 gesel.

Leksikografska praksa je takšna, da je splošni geslovník konceptualno obvezujoč, čeprav z njim konceptualni sistem ni zaključen ali popoln. Glede na okoliščine, ki vplivajo na realizacijo dela, je geslovník po potrebi mogoče dopolnjevati z novimi gesli in nekatera tudi izločiti. *Predloge* za dopolnila geslovníka vedno sprejemajo področni in glavni urednik EES.

Poleg tematsko - abecedne ureditve, ki jo prinaša geslovník, je neizogiben še tematski hierarhični geslovník. Zanj je vsekakor potreben konsenz o tem, v kolikšni meri bo izdelava hierarhije lahko prepuščena avtorskemu klasificiranju oziroma v kolikšni meri naj bo normativna. Hierarhizacija mora namreč biti logična in dosledna: uporabnika vodi in ne speljuje na stranske poti. Pri takšnem klasifikatorskem delu je koristna in neogibna primerjava s sorodnimi vedami in s tistimi tujimi etnološkimi izkušnjami, ki imajo tako delo že za seboj. Z dokumentarnega vidika sta izjemno pomembni še vzporedna priprava slovenske etnološke bibliografije in poenotenje sistemiziranja v pokrajinskih muzejih in zavodih

⁶² Prim.: Rajko Muršič, *Center za dehumanizacijo. Etnološki oris rock skupine. Pesnica 1995*, str. 219.

⁶³ N. d., str. 233.

za varovanje naravne in kulturne dediščine.

V zvezi z geslovniki ne gre spregledati dasedanjega dela za *Slovenski etnološki slovar* in etnološki geslovník za *Enciklopedijo Slovenije* in *Enciklopedijo Jugoslavije*.

Pri izdelavi makrogeslovníka je potrebno upoštevati vsaj dvoje:

1) *Splošni pomen za slovensko etnologijo* (t. i. železni repertoar etnološke vede): pojmi iz metodike in metodologije in drugi splošni etnološki pojmi (splošni fond v slovenski etnologiji, kulturni antropologiji in folkloristiki uporabljanih tujk), etnologi in tisti, ki jih mednje prištevamo glede na pomen njihovega dela za etnologijo, ustanove, tuji raziskovalci, ki so pisali o Slovencih ali raziskovali na slovenskem terenu in v današnjem zamejstvu, raziskovalci, ki so pisali o Slovencih drugod po svetu, slovenski popotniki, dela, poimenovanje predmetov in pojavov iz materialne, socialne in duhovne kulture, geografski, zgodovinski in sociološki pojmi, ki jih uporablja tudi etnologija, realije, ki izvirajo od drugod in so postale del naše kulture.

2) *Specialna namembnost*: temeljna terminologija različnih etnoloških poddisciplin (etnološka muzeologija, etnološko konservatorstvo, mitologija, etnomuzikologija, etnokoreologija...), glavni nosilci specifičnih teženj in dosežkov na teh področjih, aktualnosti, ki so že presegle stopnjo popolne novosti in trenutne made.

7 ETNOLOŠKO ENCIKLOPEDIČNO DELO V ZAMEJSTVU

Teritorialno-etnično načelo in vezanost na ozemlje Republike Slovenije in slovensko etnično pripadnost, na tuje in zamejske slovenske skupnosti in etnične skupine, živeče na ozemlju Slovenije, je eno od meril pri sestavljanju geselnika za etnološko enciklopedično delo. Takšno izhodišče omogoča podroben pogled na večplastno etnično strukturo in osvetljuje zgodovinske okoliščine njenega nastanka in razvoja, kaže na njene etnično-družbene in etnično-kulturne prvine, pojasnjuje najrazličnejše vidike integracijskih procesov Slovencev. Informacije o zamejskih Slovencih prispevajo k celovitejši podobi skupnih dimenzij razvojnih gibanj slovenske etnične skupnosti, zgodovinskih in geografskih okoliščin življenja slovenskih izseljencev in zamejcev, njihovega etnično-kulturnega razvoja in medetničnih povezav.

Etnološko enciklopedično delo mora pri tem zaobseči kulturne razlike med posamičnimi etničnimi skupinami, zmanjševanje ali morebitno večanje teh razlik po časovnih obdobjih in vzroke kulturnih razlik in njihovega spreminjanja. Opis interetničnih odnosov na slovenskem etničnem ozemlju zajema območja, na katerih prebivajo tudi druge etnične skupine (npr. Madžari, Italijani, v preteklosti Nemci). Enako velja za kraje onstran državne meje, kjer so naseljeni Slovenci (npr. Rezija, Tržaško, Koroška, Porabje), in za stike med Slavenci in priseljenci (stalnimi in občasnimi) iz drugih republik bivše Jugoslavije. Pri zdomstvu mora etnološko enciklopedično delo zajemati zveze med zdomci, njihovim domom in domačim krajem ter kulturnimi nasledki njihovih življenjskih okoliščin.

Teritorialno-etnično načelo pa ob prednostih prinaša tudi težave. Zlasti te pomikajo koncept etnološkega enciklopedičnega dela v položaj eklekticizma, ki pomeni tudi metodično raznorodnost. V leksikografskem priročniku o predstavljenih realijah ni mogoče razpravljati večplastno. Ta konceptualni in metodični problem je možno rešiti tako, da informacije o etničnih skupinah v Sloveniji in skupinah zamejskih Slovencev povzamemo v obsežnejših gnezdih in glavnih geslih (npr. Madžari, Judje, Romi itn., Slovenci v Italiji, Slovenci na Madžarskem, Slavenci v Avstriji, Slovenci v Argentini itn.), v katerih so obdelane značilnosti njihovega etnično-kulturnega razvoja. Sem so uvrščene tudi informacije o oseb-

nostih, ustanovah, periodiki in realijah, povezanih s temi skupinami, pri čemer so realije lahko vključene bodisi kot napotilna ali samostojna stvarna gesla. Značilnosti kulturnega sveta tujih etničnih skupin v Sloveniji so vključene v gesla, ki obravnavajo realije in pojave v vseslovenskem okviru, v njih pa bo opozorjeno na etnične posebnosti.

S teritorialno-etničnega izhodišča mora etnološko enciklopedično delo po natančno določenih merilih, blizu slovenističnim, izbrati in obdelati biograme, osebnosti. To pomeni, predstavitev osebnosti, ki so nastopale v javnosti v Sloveniji ali v tujini, pa tudi pripadnike drugih narodov, ki so v Sloveniji živeli in se uveljavili s svojim delom.

Časovno naj kulturni univerzum etnološkega enciklopedičnega dela ne bo omejen, čeprav, najverjetneje zaradi pogostosti obdelave gradiva iz druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja pri evropskih etnoloških enciklopedičnih delih prevladujejo prav informacije iz tega obdobja. Realije, ki so neposredno povezane s procesi etnogeneze in z najstarejšimi obdobji slovenske etnične zgodovine, so obravnavane tudi zunaj tega časa. Vse etnološke raziskave zgodnejših obdobj, sodobnosti in različnih družbenih plasti naj bodo enakopravno vključene v enciklopedijo - kolikor so pojavi in procesi dozdej že obdelani. Ne kaže pa tudi zanemariti dejstva, da je čas od konca 19. stoletja naprej predstavljal kulminacijsko razvojno točko za vrsto realij iz tako imenovane ljudske kulture in da torej okvirna časovna izhodiščna točka ni izbrana naključno. O tem se lahko prepričamo že iz bežnega sprehoda po slovenskih etnografskih in etnoloških zbirkah v muzejih, kjer obiskovalec najde večino muzealij prav iz tega časa in od časa prebujajoče se narodne zavesti naprej.

Ekstremno nasprotje, ki poudarja samo kulturne ali zgodovinske procese, je znano tudi v evropski etnologiji. Vendar: če preveč poudarjamo enkratnost, ostane gola faktografija, zatajitev zgodovinskih zakonitosti pa pripelje k socio-loškemu shematizmu, zgubi se konkretna zgodba v abstraktni in spekulativni zgodovinski konstrukciji.

7.1 Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem

Etnološka prizadevanja za izdaje etnoloških enciklopedičnih del se niso ustavila pri Leksikonu, ki bi obravnaval način življenja in ljudsko kulturo Slovencev v Sloveniji, temveč segajo tudi čez njene (politične) meje.

Na Madžarskem je leksikonska predstavitev ljudske kulture Slovencev povezana z dolgoročnim raziskovalnim projektom Način življenja Slovencev v 20. stoletju.⁶¹ Najprej je bila napisana dvojezična publikacija *Slovensko Porabje - Szlovénvidék*, ki je izšla leta 1984 kot zvezek v seriji Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja - 20. stoletje. Na podlagi te študije je bil za monografsko obdelavo izbran Gornji Senik. Knjiga *Felsőszőlők - Gornji Senik* - v madžarščini in slovenščini - je bila objavljena leta 1988. Kot tretji člen raziskovalnega projekta Način življenja Slovencev v 20. stoletju je Marija Kozar Mukič, avtorica obeh navedenih del, začela sestavljati slovar z bibliografijo o ljudski kulturi Slovencev na Madžarskem, ki je izšel leta 1996. Namen slovarja je seznanitev strokovnjakov in nestrokovnjakov z ljudsko kulturo Slovencev na Ma-

⁶¹ Prim., Etnološki leksikon Slovencev na Madžarskem (12 koncepta). Pismo Marije Kozar Mukič Slavku Kremenški 1. 12. 1995. (Iz arhiva Slavka Kremenška.)

džarskem - s posebnim ozirom na sožitje Slovencev in Madžarov. Slovar naj bi s pridom uporabljali tudi kot priročnik pri pouku na porabskih šolah, navedeni deli namreč že opravljata to funkcijo. Avtorica slovarja je nameravala obdelati predvsem lastne terenske podatke, ki jih je zbirala od 70. let naprej, ter strniti podatke iz literature. Gradivo se nanaša predvsem na način življenja porabskih Slovencev v 20. stoletju, ki po letu 1920 ohranjajo in soustvarjajo svojo kulturo izolirano od drugih Slovencev v Prekmurju in matični domovini. Marija Kozar Mukič želi raziskati tudi arhivske vire in objaviti drugo dopolnjeno izdajo leksikona z arhivskimi podatki za 18. in 19. stoletje.

Gesla in tematski sklopi se v glavnem ujemajo z geselnikom Slovarja etnologije Slovencev, izbrana gesla pa niso splošna, temveč vsebujejo porabske značilnosti, dodanih je še nekaj specialnih gesel.

7.2 Etnološka enciklopedija koroških Slovencev

Pobuda za pripravo etnološke enciklopedije koroških Slovencev je prišla konec leta 1995 iz Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik v Celovcu oziroma od njegove tedanje idejne in znanstvene voditeljice dr. Marije Makarovič. Inštitut, ki je začel s sistematično etnološko dejavnostjo leta 1983, je zbiral, obdeloval in objavljajl gradivo, hkrati pa je omogočil terensko raziskovanje mladim, še nediplomiranim etnologom. Poleg petnajstih raziskovalnih dejavnosti je nameraval na Ministrstvu za znanost in tehnologijo v Ljubljani prijaviti pripravo etnološke enciklopedije koroških Slovencev. Koncept zanjo je pripravila Mojca Ramšak, z dr. Makarovičevo pa sta določili tudi merila za izbor sodelavcev: ti naj bi opravljali ali že zaključili terensko delo na področju Roža, Podjune ali Zilje in imeli tudi nekaj objav o zamejski tematiki.

Prvi informativni sestanek na Slovenskem raziskovalnem inštitutu Urban Jarnik v Celovcu o projektu Etnološka enciklopedija koroških Slovencev je bil 26. aprila 1996: takrat je Marija Makarovič predstavila okvirni koncept. Nekateri sodelavci inštituta projekta niso bili pripravljani podpreti, ker so menili, da hi ga bilo treba zastaviti interdisciplinarno (kar bi pomenilo, da enciklopedija ne bi bila več etnološka), in zaradi strahu pred ponianjkanjem denarja.⁶⁵ Dogovori za pripravo enciklopedije in prijavo projekta so bili odloženi na prihodnost. Konec l. 1999 je Mojca Ramšak začela pripravljati geslovník na podlagi knjižne zbirke *Tako smo živeli, Življenjepisi koroških Slovencev*. (Celovec 1993). Geslovník obsega stvarno, imensko, krajevno kazalo in kazalo hišnih imen. V zbirki TSŽ je do l. 2000 izšlo sedem knjig življenjepisov, tri pa izidejo do konca l. 2002. Sistematsko urejena gesla iz stvarnega kazala bodo podlaga za pripravo Koroškega enciklopedističnega dela.

8 ZA KONEC ŠE NEKAJ O TRŽNIH MOŽNOSTIH ETNOLOŠKEGA ENCIKLOPEDIČNEGA DELA

Ob dokončanju etnološkega enciklopedičnega dela bi kazalo razmišljati tudi o izdaji podobnega *enciklopedičnega dela za otroke in mladino*. Mladinske in otroške enciklopedije so namreč specialna enciklopedična dela, v katerih sta vse-

⁶⁵ Iz pisma predsednice Herte Maurer Lausegger, predsednice Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, njegovim sodelavcem (29. 4. 1996) in zapisnika seje, ki ga je sestavila Marija Makarovič (26. 4. 1996).

bina in metoda obdelave gradiva prilagojeni mladinski in otroški starostni dobi.

Slovenska otroška etnološka enciklopedija (ali slovar ali leksikon, odvisno od koncepta) bi tako sodila v kategorije mladinskih, narodnih in specialnih enciklopedij hkrati.

Delo bi lahko bilo primeren didaktični pripomoček v šoli, pri tistih predmetih, ki v različnih kontekstih interpretirajo kulturna dejstva in procese iz materialnega, družbenega, gospodarskega, političnega in duhovnega življenja, ki so torej blizu etnologiji in slovenskemu prostoru (geografija, slovenski jezik, zgodovina, glasbena in likovna vzgoja, spoznavanje narave in družbe itn.). Mladinsko etnološko enciklopedično delo take vrste naj po abecednem redu pojasni in privede do tistega razumevanja kulture, njenih elementov in procesov, kakršno je uveljavljeno v današnji slovenski etnologiji, folkloristiki in kulturni antropologiji.

Velika priložnost pri izvedbi se ponuja z računalniško postavitvijo in povezavo podatkovnih zbirk in povezovanjem v mednarodno komunikacijsko mrežo. Ustrezen *informacijski sistem* mora biti v jedru projekta. Nujna je ena podatkovna zbirka, v katero bi se stekali in bili shranjeni vsi zapisi; teksti, zvočno, slikovno, kartografsko idr. ilustrativno gradivo. To bi seveda zahtevalo zaposlitev "mreže ljudi", ki bi v polnem delovnem času urejali, vnašali in dopolnjevali gradivo na eni od primerno opremljenih znanstveno-raziskovalnih ustanov.

Uporaba večpredstavnostne tehnologije bi omogočila mdr. različno strukturiranost podatkov, t. j. večravninsko podobo kulturne dediščine in hkratno predstavitev različnih časov, prostorov in glasov. Ob klasični knjižni izdaji EES bi torej morali predvideti izdajo na zgoščenki. Zgoščenska namreč izrablja številne programe na enem mestu, tako za večpredstavne predstavitve (besedne, zvočne in vizualne informacije), različno strukturiranost gradiva in možnosti iskanja. Informacijsko poenoteno zbrano in razpoložljivo gradivo je seveda potem moč različno uporabiti, odvisno od namembnosti oz. uporabnika. Tako bi npr. za poljudne izdaje pripravili izbor kvalitetnega in vzorčnega gradiva, pri znanstvenih izdajah bi moral biti izbor razširjen in opremljen z znanstvenim aparatom (opombe, literatura). Za prve in druge uporabnike bi kratkoročno časovno načrtovanje temeljilo na razpoložljivih virih, dolgoročno pa bi podatkovno zbirko spopolnjevali z novimi podatki, ki bi jih izbiral ožji krog strokovnjakov. Za javne predstavitve oz. promocijo bi morda mislili na večpredstavnostno (multimedijsko) središče. Glavna skrb hi bila tu namenjena profesionalni (strukovno neoporečni) in privlačni predstavitvi informacij.

Nezanemarljiv vidik tako pripravljene zbirke je, da odpira prostor za poznejše (tudi interdisciplinarne) raziskave, sam informacijski sistem pa bi bilo moč povezati in uskladiti s podobnimi sistemi drugih humanističnih, družboslovnih in še katerih ved.

Večpredstavnostni koncept etnološkega enciklopedičnega dela odgovarja tudi na metodološka vprašanja, saj uporabniku omogoča skoraj hkraten doseg virov o lokaciji, času in družbi. Tako pri večini geselskih člankov (razen pri nekaterih iz splošne etnologije in teorije) večpredstavnost omogoča izkušnjo, čim bližjo realnemu življenju, kar je metodološko idealni cilj sodohne etnologije. Njegova uresničitev enciklopedija vsekakor približuje tudi uporabnikom neetnologom. Pri teoretično-metodoloških geslih bi s pomočjo večpredstavnosti lahko predstavili "gibljive" modele in strukture, ki bi z določitvijo strukturnih relacij, hierarhičnih in nehierarhičnih razmerij ipd. služili kot didaktični pripomoček raziskovalcem. Večpredstavnostna podoba slovenske etnološke kulturne dediščine pa omogoča tudi primerjavo preteklih in današnjih razmer.

Dejstvo, da obstoječa etnološka literatura ne more dovolj učinkovito zadovoljiti stalno naraščajoče potrebe po hitrih in zgoščenih informacijah, je pre-

pričljivi razlog za aktualnost enciklopedično zasnovanega dela, ki bi povzelo vsa najpomembnejša etnološka spoznanja, skladno s sodobnimi in mednarodno primerljivimi disciplinarnimi usmeritvami.

Uspeh uresničitve etnološkega enciklopedičnega dela je odvisen od infrastrukturnih pogojev in možnosti, od vnaprej določenega koncepta dela, od teoretično-metodoloških izhodišč in metodičnih smernic.

Glavna zahteva je vsekakor zagotovitev vsebinske dovršenosti. Predmetno naj bi etnološko enciklopedično delo namreč povezovalo več področij etnologije, folkloristike, spomeniškega varstva in etnološke muzeologije, kulturne antropologije ipd., od katerih je pričakovati celosten pregled vseh sestavin ljudske kulture in načina življenja, njihovih različnih oblik razvoja, temeljnih konceptov in kategorij, metod in trendov v sodobni etnološki praksi in osebnosti, ustanov, objavljenih del... Za preverjanje vsebinske ustreznosti in izčrpnosti in medsebojnih povezav med posamičnimi polji je mogoče iztočnice povezati v več polj, kakor je to pri Predlogu za geselnik Slovarja etnologije Slovencev in pri drugih podobnih tujih etnoloških enciklopedičnih ali slovarskih delih.

Mojca Ramšak

ÜBER DIE (VOR)GESCHICHTE DER ETHNOLOGISCHEN ENZYKLOPÄDISTIK UND ÜBER DEN GEGENWÄRTIGEN ZUSTAND DER SLOWENISCHEN ETHNOLOGISCHEN ENZYKLOPÄDISTIK

Zusammenfassung

Der Aufsatz definiert die Begriffe der Enzyklopädie und des Lexikons und ihre geschichtliche Rolle in der Welt. Die eingangs präsentierte detaillierte Unterteilung von Enzyklopädien nach inhaltlichem Umfang, d. h. hinsichtlich der Tatsache, ob sie allgemein, national oder kombiniert sind, sowie nach der Art und Weise der Anordnung (alphabetisch oder thematisch) führt den Leser zu jenen Verhältnissen, die für die Enzyklopädistik in Slowenien Geltung hatten.

Die bekannteste und am meisten verbreitete war die *alphabetische Anordnung* des enzyklopädischen Materials, die auf den ersten Blick auch die einfachste zu sein scheint. Jedoch warten auch hier zahlreiche Schwierigkeiten auf den Enzyklopädisten: z. B. die Anordnung von Namen bei Stichwortartikeln mit zwei- oder mehrteiligen Stichwörtern, bei Veränderung von Adressen und Namen von Institutionen und Personen. Der Enzyklopädist löst dieses Problem mit Anzeigen. Die alphabetisch geordneten Enzyklopädien stehen den Stichwortregistern am nächsten, in der Ethnologie wird diese Verfahrensweise zumeist von nationalen Enzyklopädien, Lexikons und Wörterbüchern angewendet.

Die nächste in enzyklopädischen Werken verwendete Methode ist die *Anordnung nach Inhalt*, die in der Analyse von Inhaltseinheiten beruht. Sie sind entweder mit einem Inhaltsklassifikator oder mit einem Stichwort gekennzeichnet, auf dessen Grundlage man die Einheit alphabetisch anordnen kann. Die Auswahl und Gestaltung des inhaltlichen Systems ist für einen Enzyklopädisten - Ethnologen - eine verantwortungsvolle Aufgabe. Es gibt nämlich viele Systeme und schon ihre Anzahl verweist auf die Tatsache, dass keines von ihnen vollkommen oder in jeder Hinsicht entsprechend ist. Empfehlenswert waren jene Systeme, die Rationalisierung und Handlichkeit anbieten.

Nach der retrospektiven Übersicht der Entwicklung der Ideen über die slowenische ethnologische enzyklopädische Arbeit oder ihre engeren bereichsbezogenen Elemente und nach der Sichtung der ethnologischen Zeitschriften und der einschlägigen Literatur stellen wir fest, dass man auf Grund der Aufzeichnungen über die Terminologie in der slowenischen Ethnologie unter Autoren, die lediglich spezifische Ausdrücke aus der Volksethymologie erklären (z. B.: Orts- und Personennamen, hitaische, geographische und musikalische Terminologie, Ausdrücke vom Bereich des Sklafs, des Wembaus und der Milchproduktion und andere), zwischen der terminologischen Behandlung des Baugesetzes und des Denkmalschutzes sowie der Raumordnung (Begriffe im Zusammenhang mit der Thematik kleiner historischer Zentren auf dem Lande), den theoretischen Abhandlungen über die ethnologische Terminologie; den ethnologischen Wörterbüchern, Stichwortregistern und Inhaltsverzeichnissen; zwischen Stellungnahmen der slowenischen Ethnologen zur Terminologie bei uns und im Ausland und der planmäßigen ethnologischen Lexikographie, unterscheiden muß.

Bei der Sichtung der modernen slowenischen planmäßigen ethnologischen Lexikographie erfahren wir, dass Dr. Niku Kuret, ihr 1947 dem Präsidium der Akademie der Wissenschaften und Künste den Plan seiner Idee über die Erstellung des Slowenischen ethnologischen Wörterbuchs vorlegte, ihr Initiator ist.

Im Jahre 1968 schrieb Niko Kuret zum Anlaß der Tagung slowenischer Ethnologen und Ethnologen in Kranj bezüglich des Zustandes, in dem sich die slowenische Ethnologie und das Wörterbuch befanden, dass die Vorbereitungen für das slowenische ethnologische Wörterbuch beträchtliche Lücken in der bis dahin erfolgten Forschungsarbeit aufzeigen konnten. Das Sammeln und die Bearbeitung der Stichwörter wurden nach damaliger Auffassung von Slavko Kremenšek ein zuverlässiges Bild darüber liefern, was fehlt und wofür die Forschungsarbeit zu richten ist.

Kuret begann mit der Vorbereitung des Stichwortregisters für das Wörterbuch im Jahre 1972, höchstwahrscheinlich erst auf der Grundlage des bereits fertiggestellten Sach-, Orts- und Namenregisters, zusammengestellt von Helena Ložar Podlogar für sein Buch *Das Festjahr der Slowenen* im Jahre 1971.

Die Anregung zur Enzyklopädie der slowenischen Ethnologie wurde 1979 mit der ersten Variante des Stichwortregisters des ethnologischen Beitrags für die *Enzyklopädie Sloweniens* in mehreren Hefen erntet ins Leben gerufen. Das Stichwortregister wurde von Angelas Baš, Slavko Kremenšek, Zmaga Kumer, Niko Kuret, Mirko Ramuš, Marija Stanonič, Zmago Smitek, Valens Vidušek und Marko Terseglav vorbereitet.

Die Vorbereitung von Stichwörtern bzw. Stichwortartikeln für die *Enzyklopädie Sloweniens* wurde in vier Gruppen durchgeführt. Im Rahmen einer im November 1978 erfolgten Beratung wurde beschlossen, dass diese Gruppen von folgenden Ethnologen geleitet werden sollten: Angelas Baš für den Bereich der materiellen Kultur, Mijca Ravnik für die Sozialkultur, Zmaga Kumer für die geistige Kultur, Slavko Kremenšek für die allgemeine Ethnologie und generelle Fragen und Duša Krnel Umek für die Personalien. Über Anregung des Redaktionskomitees der *Enzyklopädie Sloweniens* wurde das Redaktionskomitee für den Bereich der Ethnologie auf drei Mitglieder reduziert: Angelas Baš, Zmaga Kumer und Slavko Kremenšek, der der auswärtige Redakteur für den ethnologischen Bereich war.

Slavko Kremenšek schlug im Zusammenhang mit der *Enzyklopädie Sloweniens* vor, dass gleichzeitig zu den Beiträgen enzyklopädischen Charakters, parallel und ohne große Anstrengungen, auch ein Stichwortregister für die Enzyklopädie der slowenischen Ethnologie entstehen konnte. Darin konnte sich später das slowenische ethnologische Wörterbuch entwickeln, das in mancherlei Hinsicht lediglich eine Arbeitsphase auf dem Weg zur Enzyklopädie der slowenischen Ethnologie darstellen sollte.

Eine organisierte Arbeit mit dem Titel *Wörterbuch der Ethnologie der Slowenen* läuft seit 1991 beim Institut für slowenische Ethnologie bei der Akademie der Wissenschaften und Künste und unter Mitwirkung aller slowenischen Ethnologen. Die Arbeit wird geleitet von Dr. Angelas Baš.

Im Jahre 1993 erschien als interne Veröffentlichung der *Vorschlag für das Stichwortregister des Wörterbuches der Ethnologie der Slowenen*. Auf dieser Grundlage wurde auch die Arbeit für das *Wörterbuch* in die Wege geleitet (das zum *Handbuch* und zuletzt zum *Lexikon* umbenannt wurde). Man begann also Stichwörter zu schreiben, aber auch das bestehende Stichwortverzeichnis zu ergänzen. Das Lexikon wird um die 7000 Stichwörter enthalten.

Im Jahre 1996 erschien die erste slowenische ethnologische enzyklopädische Arbeit, *Das Ethnologische Wörterbuch der Slowenen in Ungarn*, der Autorin Marija Kozar-Mukič.

Anlässlich der Fertigstellung des ethnologischen enzyklopädischen Werkes sollte man auch die Ausgabe eines ähnlichen *enzyklopädischen Werkes für Kinder und Jugendliche* erwägen. Die Jugend- und Kinderenzyklopädien sind nämlich spezielle enzyklopädische Werke, in welchen der Inhalt und die Methode der Materialbearbeitung dem Jugend- und Kindesalter angepasst sind.

Die slowenische ethnologische Kinderenzyklopädie (oder Wörterbuch oder Lexikon, abhängig vom Konzept) könnten gleichzeitig zu den Kategorien von Jugend-, National- oder Spezialenzyklopädien gezählt werden.

Die Verwendung der mehrbegrifflichen Technologie wurde unter anderem unterschiedliche Datenstrukturiertheit ermöglichen, d.h. ein mehrschichtiges Bild des kulturellen Erbguts und eine gleichzeitige Vorstellung verschiedener Zeiten, Räume und Stimmen. Neben der klassischen Ausgabe der ethnologischen Enzyklopädie mußte man demnach auch eine CD-Ausgabe in Betracht ziehen. Eine CD bietet nämlich verschiedene Programme auf einer Stelle an, d.h. sowohl für mehrbegriffliche Vorstellungen (Wort-, Laut- und Bildinformationen), unterschiedliche Materialstrukturierung und Suchmöglichkeiten.

Die Hauptanforderung bleibt zweifellos das Erreichen der inhaltlichen Vollendung. Was die Bereiche anbelangt, sollte eine ethnologische Enzyklopädie mehrere Gebiete der Ethnologie, der Folkloristik, des Denkmalschutzes mit der ethnologischen Museologie, der kulturellen Anthropologie usw. verbinden, von denen man eine ganzheitliche Übersicht über alle Elemente der Volkskultur und der Lebensweise, der verschiedenen Entwicklungsfarmen, der grundlegenden Konzepte und Kategorien, Methoden und Trends in der modernen ethnologischen Praxis erwarten kann. Auch Persönlichkeiten, Institutionen, veröffentlichte Werke... sollten berücksichtigt sein.

ZAPISI - NOTES

OB STOLETNICI ROJSTVA FRANJA BAŠA

Osebni nagibi za znanstveno in muzejsko delo Franja Baša¹

Angelos Baš*

Gospo in gospodje!

Najprej naj se zahvalim akademiku prof. Jožetu Mlinariču, da se je v imenu Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru spomnil stoletnice rojstva

* Dr. Angelos Baš, redni profesor in znanstveni svetnik v pokojju, Smolctova ul. 18, SI - 1000 Ljubljana.

¹ Skrajšani magnetofonski zapis predavanja, ki je bilo 14. aprila 1999 v Zgodovinskem društvu dr. Franca Kovačiča v Mariboru.

mojega očeta in me pozimi povabil na to predavanje. Pokrajinski muzej v Mariboru je imel januarja podoben načrt, tam je višji kustos Tone Petek ob stoletnici rojstva mojega očeta pripravljajl spominsko razstavo, zavoljo težke avtorjeve bolezni pa je bilo treba razstavo prestaviti na jesen. V Univerzitetni knjižnici v Mariboru je bibliotekarka Jerneja Ferlež ob stoletnici rojstva mojega očeta oblikovala manjšo razstavo pisnih dokumentov in fotografij o njegovem življenju in delu. Še pred današnjim dnem sta bili storjeni dve dejanji v spomin na stoletnico rojstva mojega očeta. Kot sin ju jemljem na znanje s hvaležnostjo.

Ko me je akademik prof. Mlinarič povabil na današnje predavanje, je sprejel moj predlog o datumu in predmetu tega predavanja. Dejal sem mu, da je potem, ko je Ivanka Žmave – Baranova objavila bibliografijo mojega očeta v ČZN, 1969, njegovo delo, kolikor je natisnjeno, dosegljivo vsakomur, ki ga zanima. Niso pa iz omenjene bibliografije razvidni osebni nagibi za očetovo delo, ki so ga vodili do določenih znanstvenih usmeritev in v muzejstvu. Šele ti nagibi, če so dovolj znani, do kraja razložijo očetovo življenjsko delo. Akademik prof. Mlinarič se je strinjal s predlaganim naslovom in vsebino predavanja. Tako bom v naslednjem govoril zlasti o osebnih nagibih za očetovo znanstveno in muzejsko delo, razmeroma manj o samih raziskavah in sami muzejski dejavnosti, čeprav se seveda nikakor ne bo mogoče izogniti sestavinam te vrste v njegovih prizadevanjih.

Gre za naslednje osebne nagibe. Oče je bil kmečki sin in je to v svojem miselnem in sploh vsem duhovnem svetu ostal vse življenje. Nikoli se ni v resnici dobro in domače počutil, če ni bil v kmečkem okolju ali na podeželju. To je bilo razumljivo. Izviral je iz družine, v kateri je bil njegov oče Jurij Baš, po rodu iz Spodnjih Gorč pri Braslovčah, čevljar slabega zdravja (nekaj bližnjih sorodnikov njegove generacije je pobrala jetika) in je kmalu ugotovil, da mu čevljarsko delo škoduje; sklenil je prej ali slej opustiti svoj poklic. Z varčevanjem, dediščinami in poroko (o posojilih ni nikoli hotel ničesar vedeti) se mu je proti koncu 19. stoletja posrečilo pridobiti posestvo v bližnjih Kamenčah. To je bila resda srednja kmetija, toda v slabem stanju, tako da jo je bilo treba skoraj popolnoma prenoviti. Jurij Baš je bil pobožen in delaven mož, za njegovo življenje in v določenem obdobju za življenje njegove rodbine je mogoče reči, da je ustrezalo vodilu sv. Benedikta: *Ora et labora*. Moj oče in njegova brata in sestra so morali od najmlajših nog pomagati pri delih na kmetiji. Moj oče je malone vsa mlada leta, ko ni bil v šoli, pri vojaki in na univerzi, preživel kot kmečki delavec. Ko so se še pred začetkom 1. svetovne vojne nazorno pokazali uspehi teh, zares velikih naporov in velikih odrekaj vse rodbine, so bili člani ponosni na nasledke, do katerih je pripomogel vsak po svoje. Dotlej so postavili npr. nov dvojni kozolec, "toplar", velikih razsežnosti in za tisti čas mogočen marof. (Poučen podatek: slednji je bil sezidan leta 1912 od praznika sv. Petra in Pavla do velikega šmarna, t.j. od 29. junija do 15. avgusta.)

Mladost, kakršno je moj oče preživel na svojem domu, je v veliki meri določila njegovo življenjsko pot. V opisani mladosti je vzrastla njegova globoka navezanost in ljubezen do kmečkega življenja in dela in pa ponos človeka, ki izhaja iz uspešne hmeljarske kmetije. Ko se je leta 1920 vpisal na dunajsko univerzo, je bilo jasno, da bosta dva od predmetov, ki jih bo študiral, vedi, v katerih se bo izobrazil za raziskave agrarnega prebivalstva in njegovega gospodarstva: etnologija in geografija.

Drugi poglobitni nagib, ki je odločil o očetovi znanstveni usmeritvi, je bil ta. Pred 1. svetovno vojno je Jurij Baš neko nedeljo vzel mojega očeta s seboj na Goro Oljko, tam je imel shod dr. Anton Korošec. Stari oče je bil vnet privrženec tedanje Slovenske kmečke zveze za Štajersko in je hotel slišati dr. Korošca, pa tudi najstarejši sin naj bi slišal takratnega voditelja štajerskih Slovencev. Odlični

govornik je mojega očeta očaral in ga kot Slovenca zaznamoval za zmerom. Po Prešernu: "... v srce mi padla iskra je ognjena, /ki ugasnit se ne dá z močjo nobeno." Oče mi je pripovedoval, kako ga je dr. Korošec neprekosljivo navdušil za slovenstvo in zoper nemško nadvlado. Pozneje je bil oče izključen iz celjske gimnazije zavoľjo pretepa na nogometni tekmi, ko je poškođoval nemškega sošolca. Tedaj se je njegova slovenska zavest zaokrožila in dobila trajno podlago. Slovensko narodno vprašanje, zlasti na Slovenskem Štajerskem, je postalo pretežni del druge poglavitne prvine (zgodovine) v njegovem znanstvenem delu; tudi ta del je izviral iz osebnega doživljanja sveta, v katerega je bil oče rojen.

V šolskem letu 1920/21 je na Dunaju poslušal predavanja iz etnologije, geografije in zgodovine. Etnologijo je predaval Michael Haberlandt, vendar mi je oče redkokdaj govoril o Haberlandtovih predavanjih, zdi se, da je profesor nanj komajda vplival. Leta 1921 so v Kraljevini SHS sprejeli zakon, po katerem je moral gimnazijski profesor, to pa je bil takrat za očeta edini poklic, ki je zanj prihajal v poštev, t.i. nacionalnih predmetov, med te sta sodili geografija in zgodovina, imeti diplomu ene od univerz v tej državi. Zato se je oče jeseni 1921 vpisal na univerzo v Ljubljani, tu pa ni mogel nadaljevati študija etnologije, ker takrat tega predmeta ni bilo v učnem načrtu. Poslušal je predavanja iz geografije in zgodovine; leta 1925 je diplomiral.

Naj ob tem ne manjka neko znamenje tistoga časa. Na univerzi v Ljubljani je bil od leta 1919 do 1926 profesor geografije Hrvat Artur Gavazzi. Predaval je samo v hrvaščini. Na univerzi v Ljubljani je bil od leta 1920 do 1941 profesor srbske in hrvaške zgodovine Srb Nikola Radojčić. Vseh enainvajset let je predaval samo v srbsčini. Ne v letih, ko je oče študiral, ne pozneje ni, kolikor mi je znano, nihče javno nasprotoval rabi neslovenskega jezika na geografskem in zgodovinskem oddelku Filozofske fakultete.

Artur Gavazzi po vsebini svojih predavanj ni bil dorastel poklicu profesorja geografije. Na univerzi v Ljubljani je deloval sedem let, predaval pa je skoraj izključno le klimatologijo. Popolnoma drugače se je moj oče spominjal profesorja zgodovine Ljudmila Hauptmanna, malone mariborskega rojaka, saj je bil njegov oče Franc Hauptmann, gimnazijski profesor v Gradcu, rojen pri Križu nad Mariborom. Ljudmil Hauptmann je bil bleščeč profesor in zgodovinar, eden največjih medievistov svojega časa; v predavanjih je že v prvi polovici 20. let namenjal poseben poudarek družbeni in gospodarski zgodovini.

Ko je oče pri univerzitetnem študiju v Ljubljani ostal praznih rok v etnologiji in povečini tudi v geografiji, sta imeli omenjeni veđi v Beogradu močan svetilnik, v znanstvenem svetu znan pod imenom Cvijićeva šola. Tedanja beograjska etnologija in antropogeografija, pri slednji pogosto ni bilo mej med antropogeografijo in etnologijo, obe je usmerjal mednarodno uveljavljeni Jovan Cvijić, je mojemu očetu v določenem obsegu nadomestila to, česar v tistih letih ni našel na univerzi v Ljubljani. Potem ko je v dosegljivem slovstvu spoznal nekatera temeljna dela Cvijićeve šole, je ob potovanjih v Beograd, bil je predsednik študentskega društva Triglav in študentske podružnice Jugoslovanske maticе, navezal stike predvsem z vrstniki iz Cvijićeve šole; ti stiki so prerasli v trdne strokovne vezi. Če je Sergij Vilfan zapisal, da je bil moj oče v etnološkem pogledu samorastnik, velja to seveda v relativnem pomenu, res pa je, da je med svetovnimi vojnama le izjemoma le črpal etnološke pobude od drugod, samo tuintam iz Cvijićeve šole. Ob tem je treba podčrtati, da očetovi etnološko – antropogeografski stiki v Beogradu niso bili nikakršne strokovne vzporednice takratnih slovenskih podpor političnemu centralizmu. Na univerzi v Zagrebu med očetovim študijem še niso predavali etnologije (pozneje etnologija, kakršna se je gojila na tej univerzi, očetu ni bila prav blizu).

Na podlagi nakazane strokovne izobrazbe je oče začel svoje znanstveno delo.

Naj bo najprej beseda o njegovih etnoloških raziskavah, in sicer o njihovi najpomembnejši beri. - Njegov prvenec je bil spis *Hmeljarstvo v Savinjski dolini* (*Geografski vestnik*, 1925). Pretežni del spisa je etnološke narave in ga v bistvu lahko štejem za zgodovino njegove rodbine od konca 19. stoletja, seveda postavljeno v potrebni širši okvir: še v očetovi mladosti je hmeljarstvo preobraževalo spodnjo Savinjsko dolino v slovensko agrarno območje z najvišjo življenjsko ravni. Spis *Gospodarsko posloplje v Savinjski dolini* (podnaslov: *Vpliv hmeljske kulture na njegov razvoj*) (*ČZN*, 1929) razlaga širše, kakor je razvidno iz naslova in podnaslova, vpliv hmeljarstva na kulturo prebivalstva v spodnji Savinjski dolini. Na Dobrovlje, so blizu Kamenč, je oče zahajal, dokler je mogel. Pri njem tudi takrat ni šlo brez strokovnih razgledov: skozi leta so ga privlačevala m. dr. vprašanja iz tamkajšnjega stavbarstva. Natisnil je spis o dobroveljskih kaščah (*Slovenski etnograf*, 1952). Našteti spisi obravnavajo etnološka poglavja iz očetovih domačih krajev in objavljajo izsledke večletnih, največ terenskih preučevanj in njegove udeležbe v določenih dejavnostih. Spis *Zadrecški lončarji* (*ČZN*, 1938) je nastal nekoliko drugače. Po prvi omembi leta 1340 je lončarje v Zadretju raziskal po pisnih virih za 18. in 19. stoletje, po terenskih proučevanjih za leta po 1. svetovni vojni, do leta 1931, ko je nehal delovati zadnji zadrecški lončar.

Očeta so v njegovem marihorskem obdobju (1925 do 1950) pritegovala seveda tudi etnološka vprašanja na širšem mariborskem območju. Od teh se je najprej lotil dimnice, kmečke hiše, ki je njena poglobitna značilnost, da se peč in ognjišče kurita v stanovanjskem prostoru. Po 1. svetovni vojni so bile na Slovenskem dimnice prav redke, ohranile so se predvsem na Kobanskem. Te je obdelal spis *Kobanski hram* (*ČZN*, 1928). Sergij Vilfan je spis ocenil: "V lokalni analizi o kobanski dimnici je (Baš) prvi izmed slovenskih avtorjev združil arheološko, etnografsko in geografsko obravnavo z iskanjem historične razvojne podobe in s to sintetično metodo podal pozneje tudi svojo zelo izvirno in domiselno interpretacijo slovenske hiše nasploh..." V spisu je oče raziskal razvoj kohanske dimnice od 18. stoletja in zlasti njeno funkcijo, t.j. življenje in delo v njej, poleg tega pa je ugotovil, da so tločrti ilirske ali keltske hiše na Pošteli podobni prvotnim prvinam v nekaterih kobanskih vaseh, in sklepal, da se je pri tamkajšnjih hišah ohranil ilirski tločrt in se od 18. stoletja dopolnjeval z nadaljnjimi prostori. V ljubljanskem obdobju (1950 do 1962) je nadrobno obdelal Dravčarjevo dimnico na severnem Pohorju (*Varstvo spomenikov*, 1951-52).

Sicer je oče na širšem mariborskem področju preučeval etnološka vprašanja, ki so bila dotlej malone popolnoma neraziskana. Prvo od teh je bila Prlekija, ozemlje Murskega polja in vzhodnih Slovenskih goric (*Geografski vestnik*, 1928). Sledila sta spisa o mlinih na veter in o štajerski tiskalnici (*Glasnik Etnografskega muzeja u Beogradu*, 1928 in 1930). Oče je spisa objavil v Beogradu zato, da bi spoznanja navedenih preučevanj posredoval tudi zunaj Slovenije, saj se je ob stikih s srbskimi kolegi zmerom znova prepričal, da niso praviloma ničesar vedeli o etnologiji Slovencev. V spisu *Protestanti v Prekmurju* (*Geografski vestnik*, 1929-1930) je o tem prebivalstvu spregovoril iz etnološkega zornega kota. Izsledke svojih dotedanjih etnoloških raziskav v Prekmurju je strnil v spisu *Narodopisni položaj Slovenske krajine* (*Slovenska krajina*, 1935).

V ljubljanskem obdobju so bile očetove etnološke raziskave povečini povezane z njegovim delom za tehniške muzejske zbirke, ki so se oblikovale v okviru Tehniškega muzeja Slovenije. Pri tem je bilo očetovo vodilo, da je "vzoren muzej..., ki ima v svojih zbirkah čim manj starin, pa na terenu čim več spomenikov, ki so v dobrem stanju, se pravi tam, kjer so nastali in za kateri kraj so nastali". Ob

takšnih prizadevanjih v Tehniškem muzeju Slovenije se je oče srečeval z drugačnim podeželskim prebivalstvom, kakršno je dotlej poznal: s kovači, železarji in rudarji. Porajale so se raziskave, od katerih so najtehtnejše natisnjene v spisih: Iz zgodovine hiše v Kropi (Zgodovinski časopis, 1952-53), Slovenska peč (1954), Eine historische Schmiedesiedlung in Kropa (Jugoslavien) (Stahl und Eisen, 1955), Karta motik na Slovenskem (Slovenski etnograf, 1955), Rudarska hiša v Idriji (Slovenski etnograf, 1957) in Željarstvo na Gorenjskem (Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bledu 1959). To so bili prvi spisi v slovenski etnologiji, ki so obravnavali delavsko kulturo. Te raziskave so prispevale spoznanja o podeželskem delavskem prebivalstvu, to je kmalu postalo očetu nemara podohno blizu, kakor podeželsko kmečko prebivalstvo. Tudi zasebno: leta 1953 je v kovaški Kropi kupil hišico in v njej preživel počitnice in pisal.

Pa tudi v ljubljanskem obdobju ni opuščal izdelave etnoloških vprašanj na širšem mariborskem območju. Raziskal je izdelke pohorskih steklarn (Likovni svet, 1951), Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini, torej primer cehov na podeželju (Slovenski etnograf, 1951), Ženitovanje v vzhodnem Zasavju (Zbornik Etnografskega muzeja u Beogradu 1901-1951), Kmečko pohištvo v Podravju in Pomurju (Slovenski etnograf, 1959) in karakterologijo prebivalstva v štajerskem Podravju (ČZN, 1965). Slednji spis je v naši etnologiji doslej edina objava o karakterologiji.

In oče je prispeval štiri delne sinteze v slovenski etnologiji. Prvo je napisal pred 2. svetovno vojno, povzema njegove dotedanje raziskave kmečke prehrane (I. Pirc - F. Baš, Socialni problemi slovenske vasi, 1938). Spis pomeni novost v tem, da preučuje izbrani predmet v vsem časovnem razponu, za katerega so ohranjeni viri vsch vrst, poleg terenskih tudi pisni, v tem primeru od visokega srednjega veka do 30. let 20. stoletja. Takšno stališče je oče uresničeval v vseh svojih raziskavah, seveda ustrezno dosegljivim virom. Spričo tega je po 2. svetovni vojni nasprotoval sodbi, zapisani leta 1955 oz. 1956, da naj hi bila etnologija ve-da o t. i. sedanosti.

Naslednji očetov sintetični spis etnološke narave ima naslov Ljudje in ljudske kulture v spodnji severovzhodni Sloveniji (Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957). To je povzetek dotedanjih raziskav o etnologiji Slovenskega Štajerskega in Prekmurja.

Spis Gospodarska poslopja na Slovenskem (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 1970) je hil natisnjen še preden ga je oče dokončno oblikoval, prej je umrl. Sergij Vilfan je pripomnil: "...če bi bilo Bašu usojeno, bi bila" iz spisa "nastala obsežnejša sinteza. Že tak, kakršen je, daje Bašev članek dober pregled..." Obravnave poglavij za Gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev I so pisali od 2. polovice 50. let; oče je ta spis napisal v 2. polovici 50. let, nato bi ga bil nedvomno razširil, kakor vsi drugi sodelavci navedene knjige, ki so svoje prispevke razširjali in dopolnjevali daleč v 60. leta. Vsekakor je bil oče primeren pisec tega poglavja, saj je kot izurjen kmečki delavec lahko dodobra presojal gradnjo in kot kmečki sin oz. kmet vse funkcije gospodarskih poslopj.

Zadnja očetova etnološka sinteza je Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem (F. Baš, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, 1984). Tudi ta spis je bil napisan za prej navedeno knjigo, oddan je bil leta 1958. Dokončno oblikovanje besedila očetu ni bil usojeno zavoljo bolezni in smrti. Njegovo nalogo je potem prevzel Sergij Vilfan. Očetov spis je bil prvič objavljen leta 1968 v zborniku Svet med Muro in Dravo. Toda urednik ga je predelal daleč čez mero tudi v vsebinskem pogledu, tako da je v izvorni obliki spis izšel šele v omenjeni knjigi očetovih izbranih etnoloških spisov. Spis je očetova sinteza o stanovanjski hiši na Slovenskem. Kako je to sintezo na kratko ocenil Sergij Vilfan, je bilo povedano. K temu naj bo dodano naslednje. V 50. letih je oče poleg kmečke kulture

raziskoval delavsko kulturo na podeželju. Podobna usmeritev se je uveljavila v tej sintezi, ki zajema kmečko, delavsko in, kolikor so omogočile dotedanje očetove raziskave, meščansko stanovanjsko hišo. Te vrste sinteza o stanovanjski hiši na Slovenskem je bila ob natisu nekaj izrecno novega v slovenski etnologiji. Da je njen časovni razpon obsegal vsa stoletja slovenske preteklosti, je bilo pri očetovi raziskovalni usmeritvi samoumevno.

O očetovem delu v zgodovinski vedi kot etnolog ne morem govoriti enako nadrobno kakor o njegovem delu v etnologiji.

Razložil sem osebne nagibe, zavoljo katerih je bil namenjen narodnemu vprašanju pretežni del očetovih zgodovinskih raziskav. Od teh so zvečine najpomembnejše prav tiste, ki se ukvarjajo z narodnim vprašanjem. Prvi spis s to vsehino je K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem (ČZN, 1931), nanaša se na 60. in 70. leta 19. stoletja in spopolnjuje preučevanja Ivana Prijatelja in Dragotina Lončarja. Tudi knjiga o posojilnici v Mariboru (1933) sodi povečini v slednjo vrsto očetovih objav, prav tako spisa o Pavlu Turnerju (ČZN, 1933) in Franu Kovačiču (ČZN, 1939). V spisu Slovenska narodnostna meja na severovzhodu (Naši obmejni problemi, 1936) je že iz naslova neposredneje razvidna poglobitvena vsebina. Spis Doba Ivana Dečka (Dr. Ivan Dečko in njegova doba, 1938) obdeluje narodno vprašanje v obravnavanem času v Mariboru in Celju, spis O stikih Maribora z Ljubljano v 19. stoletju (Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 1939) narodno vprašanje v obravnavanem času v Mariboru. V veliki meri se ukvarja z narodnim vprašanjem v Mariboru spis Leto 1848 in Maribor (Nova obzorja, 1948). Do neke meje načenja narodno vprašanje v Mariboru spis Razvoj Maribora v l. 1918-1938 (Kronika slovenskih mest, 1939). Spisi Koroški plebiscit (Nova obzorja, 1950), Iz narodnostnih bojev v brežiškem Posavju (Posavje, 1957) in Ob prvem slovenskem taboru (Svet ob Muri, 1958) se lotevajo narodnega vprašanja na navedenih ohmočjih v omenjenem času. Spis Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi (Prekmurški Slovenci v zgodovini, 1961) raziskuje m. dr. narodno vprašanje pri Prekmurcih pred letom 1918.

Z znanstvenimi in publicističnimi besedili je oče marsikdaj spremljal politična dogajanja med svetovnima vojnama na Slovenskem, zlasti na Slovenskem Štajerskem, če so ta bila povezana z narodnim vprašanjem. Našteti naj bodo samo poglobitveni spisi od mnogih: Martin Wutte, Miesstal und Unterdrauburg (ČZN, 1935), Nemški iredentizem in Podravje (Misel in delo, 1935), Podravje v luči nemške iredente (Misel in delo, 1936), Nemštvo včeraj in danes (Misel in delo, 1938), Hitlerjevstvo v Sloveniji (Dejanje, 1938).

Oče je veljal kot najboljši izvedenec za narodne razmere na Slovenskem Štajerskem med 2. svetovno vojno in pred njo, tako da je od konca pomladi 1945 do 1947 sodeloval v Komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov. Za to komisijo je napisal vrsto elaboratov, ki pa povečini niso natisnjeni in v Beogradu niso dosegljivi. Potem ko je oče po kapi leta 1963 neozdravljivo zbolel, se mi je posrečilo objaviti tri od teh elaboratov: Kulturbund v Celju med dvema vojnama (ČZN, 1966), Okupatorska uprava na Slovenskem Štajerskem in Gorenjskem (ČZN, 1970) in K problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941-1945 (F. Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, 1989).

Seveda je oče raziskoval tudi drugačna zgodovinska vprašanja. Temeljni izbor: Maribor I. Historično-geografski razvoj (Geografski vestnik, 1926), v svojem razmeroma obsežnem Vodniku po Mariboru (1932) je orisal prenekatero sestavino mariborske zgodovine, napisal je Historično-geografski razvoj Ptuja (ČZN, 1933), Zadrečko in gornjo Savinjsko dolino je obravnaval v spisih Gornjegrajsko na prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje (ČZN, 1938) in Trg Ljubno (ČZN, 1938). Pisal je o celjskih grofih in njihovi dobi (Celjski zbornik, 1951). V socialno in politično zgodovino in etnologijo sodi spis Delavske razmere v Mariboru začetkom ustavne

dobe (Koledar Cankarjeve družbe, 1937), v gospodarsko zgodovino in etnologijo spis Pripombe k požigalništvu (Slovenski etnograf, 1953-1954).

Oče si je kmalu po prihodu v Maribor zastavil načrt, napisati zgodovino Maribora. "Zaradi prezaposlenosti z drugim delom in zaradi vojne" (Janko Glazer) je ni napisal. V Ljubljani ni opustil tega načrta, izjalovil se je zavoljo očetove kapi, ko je bilo s 64 leti konec vsake njegove dejavnosti. Predstopnja očetove sinteze o zgodovini Maribora od leta 1848 do 1. svetovne vojne je natisnjena v spisu Maribor v avstrijski ustavni dobi (ČZN, 1967).

Očetovo muzejsko delo so navdihovali osebni nagibi, ki so bili par z osebnimi nagibi, ki so navdihovali pretežni del njegovega zgodovinarskega dela. Če sprejemamo definicijo, da pomeni narodno vprašanje dokončanje procesa "popolne narodne osamosvojitve bodisi v obliki...narodne države bodisi v" federaciji z drugimi narodi, istimo s "popolno narodno osamosvojitvijo" ne samo kar največje politične, temveč tudi kar največjo kulturno in znanstveno uveljavitev Slovencev. Če je skušal oče s svojimi zgodovinskimi raziskavami prispevati spoznanja, ki naj podpirajo posamezne različice v politični uveljavitvi Slovencev zlasti v prvi jugoslovanski državi, je skušal s svojim muzejskim delom v Mariboru doseči kar največjo kulturno in znanstveno uveljavitev ustanove, ki jo je vodil od leta 1932. Takrat je prevzel vodstvo mariborskega Mestnega muzeja.

Ko je leta 1933 mestna občina v Mariboru kupila tamkajšnji grad, se je oče odločil napeti vse sile, da se mariborski grad pridobi za muzej. Boj za doseg tega cilja je trajal do oktobra 1937, ko je bilo na občini odločeno, da bosta dobila prostore v gradu muzej (od leta 1935 Pokrajinski muzej) in Banovinski arhiv. Poglavitna zasluga za to odločitev gre očetu. V ta namen se ni samo zmerom znova neposredno in posredno trudil na občini in drugod, temveč je bil tudi pisec številnih objav, ki so utemeljevale potrebo, da dobi muzej prostore v gradu (gl. o tem za zavedna leta navedeno bibliografijo Ivanke Žmave - Baranove).

Z omenjeno odločitvijo mariborske občine leta 1937 je bila ustvarjena možnost za oblikovanje Pokrajinskega muzeja v Mariboru, kakršno je imel oče pred očmi tista leta in pozneje, ko je zaokrožil podobo te ustanove. Hkrati s prizadevanji, da se mariborski grad pridobi za muzej, je obsežno dopolnjeval muzejsko gradivo, se poglobljal v muzeološko slovstvo in si ogledal zlasti tiste avstrijske, nemške, češke in madžarske muzeje, ki so bili urejeni po vodilih sodobne muzeologije. Sredi decembra 1938 so v gradu odprli prvi del novih razstavnih zbirk Pokrajinskega muzeja, saj dotlej še ni bilo mogoče preurediti vse grajske stavbe in v njej pripraviti vseh razstavnih zbirk. To naj bi se zgodilo maja 1941 ob zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru.

O Pokrajinskem muzeju v Mariboru, kakršen je bil od decembra 1938 do aprila 1941, sodi Sergij Vrišer, da se je "dvignil na raven najpomembnejših tovrstnih ustanov v Kraljevini Jugoslaviji... Muzej se je razvijal v osrednjo kulturno institucijo za Podravje in Pomurje..."

Med okupacijo je ostalo gradivo Pokrajinskega muzeja v Mariboru neokrnjeno. Bombna napada 16. novembra 1944 in zlasti 6. decembra 1944 sta poškodovala grajsko oz. muzejsko stavbo, ne pa predmetov v njej. Večino teh je dal oče prepeljati v grad Hrastovec, ki mu ga je grof Herberstein delno prepustil za takratne muzejske potrebe. Potem ko je bila po 2. svetovni vojni obnovljena grajska oz. muzejska stavba in so bili v njej vnovič vsi predmeti, so Pokrajinski muzej v Mariboru odprli 28. septembra 1947 ob zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru.

Nekoč mi je oče dejal, da je s tem, kar je naredil v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, dosegel največji uspeh v življenju. Slovenska kulturna in znanstvena obzorja v Mariboru so se po zlomu avstro-ogrske monarhije razjasnjevala. Oče je pri tem sodeloval po najboljših močeh v znanosti in muzejstvu. Leta 1947 je s

Pokrajinskim muzejem v Mariboru dosegel vrh v tedanjem slovenskem muzejstvu. Odprl je tedaj največji muzej v Sloveniji, ureditev razstavnih zbirk v njem ni v tistem času zaostajala za nobenim muzejem te vrste v bližnji Srednji Evropi.

Oče mi je marsikdaj tožil, da je bil Maribor pred 1. svetovno vojno v kulturnem in znanstvenem pogledu "predmestje Gradca". Hotel je, da se takšne razmere v osnovi spremenijo, da se začne Maribor med svetovnima vojnama razvijati v samostojno kulturno in znanstveno središče. V Pokrajinskem muzeju je oče to dosegel v muzejski smeri delno leta 1938, v celoti leta 1947. Vendar je zavoľjo natančnosti treba pripomniti, da je bil takrat Pokrajinski muzej v Mariboru predvsem kulturna ustanova, saj je bil oče v muzeju edini, ki je imel univerzitetno izobrazbo in bil znanstveni delavec.

Osebni nagibi, o katerih je bila ob koncu beseda, so uravnavali očetovo muzejsko delo v Mariboru. Njegovo delo v Tehniškem muzeju Slovenije in predavateljstvo muzeologije in spomeniškega varstva na univerzi v Ljubljani so usmerjali drugi, manj osebni nagibi, zato o tem očetovem delu tu ne bom govoril.

Gospa in gospodje!

Opravičujem se, če sem bil predolg. Ko sem razčlenjeval očetovo znanstveno in muzejsko delo, sem iz spomina nekoliko podoživel tista leta in se razgovoril. Uporabljam besedi, ki jih je ob podobnih priložnostih izrekal Fran Šuklje: Prosim zamere!

ARHITEKTURA NARODNEGA DOMA V MARIBORU

Ob njeni stoletnici

Sergej Vrišer¹

Monumentalna, kar bahavorazgibana arhitektura Narodnega doma v Mariboru je ob izteku 19. stoletja vnesla v provincialno podobo obdravskega mesta kar precej nemira. Od vsega začetka je bila Nemcem trn v peti: na glavo jim je postavila urbanistične zasnove in ni je bilo mestne vedute, na kateri ne bi ambiciozna čebulasta konica nove stavbe tekmovala s stolpoma stolnice in rotovža. V publikaciji Arthurja Mallyja o ulicah in trgih Maribora iz leta 1906 Narodni dom ni omenjen in tudi na načrtu mesta iz leta 1913, na katerem so s številkami označene pomembnejše mestne stavbe, tudi kopališče in sirotišnica, ga zaman iščemo.

V tem času pa je mariborska tiskarna sv. Cirila zavzeto tiskala dopisnice s podobo te imenitne stavbe in pripisom Pozdrav iz Maribora. Tudi Vilko Weixl je izdal nekaj razglednic, kjer je v domoljubne motive vključena silbuet Narodnega doma. Dopisnice so potovale daleč naokoli in naznanjale, da ima Maribor tudi svojo slovensko trdnjavo.

V vseh omembah Narodnega doma beremo, da ga je zasnoval češki arhitekt Jan Veyrich, in to po vzoru mestne hiše v Pardubicah. O tem arhitektu pri nas do nedavnega nismo mnogo vedeli, prav tako ne vem, da bi kdo nadrobneje vzporejal mariborski Narodni dom s pardubiškim rotovžem. S češko arhitekturo 19. stoletja in njenimi vezmi s Slovenijo se je v novejšem času intenzivneje ukvarjal le umetnostni zgodovinar in sedanji slovenski veleposlanik v Pragi dr. Damjan Prelovšek. Prav on bo, kot napoveduje, določneje razčlenil te stike v eni svojih razprav.

Zdi se razumljivo, da si mariborski Slovenci za osnutek svojega doma niso izbrali nemškega arhitekta, marveč so se ozrli za mojstrom, ki se je že uveljavil na Češkem, kjer smo se tudi sicer pogosto zgledovali pri narodnostnih vprašanjih. Kar vrsta čeških arhitektov je že pred Mariborom s svojimi stvaritvami zaznamovala narodnostne graditeljske pobude na Slovenskem: J. V. Hrasky in A. J. Hruby sta postavila Deželno gledališče v Ljubljani (1890/92), ljubljanski Narodni dom, zdaj Narodna galerija, je delo F. E. Škabrouta (1894/96), celjski Narodni dom pa je zasnoval J. V. Hrasky (1893/97).

Jan Veyrich (1856-1926) je študiral na visoki tehniški šoli v Pragi, kjer se je posvečal vodnim in cestnim gradnjam. Od leta 1881 je delal v biroju arhitekta A. Wolfa, v letih 1886/87 pa je študijsko potoval po Italiji. V Pragi je bil imenovan za gradbenega svetnika in leta 1912 celo za častnega doktorja tehniških ved. V

---

¹ Dr. Sergej Vrišer, redni profesor FF in muzejski svetnik v pokoju, Cankarjeva 25a, SI · 2000 Maribor.

češki enciklopediji piše, da je bil pristaš dekorativnega historizma in posebej tako imenovane wiehlovske češke neorenesanse.

Za barokom, o katerem pravimo, da je bil zadnji veliki in izvirni slog v zahodnoevropski umetnosti, nastopa v 19. stoletju obdobje historizma, ki se je pod vplivom romantike in zanimanja za narodnostno preteklost vračal k oživljanju starih umetnostnih vzorcev – romanike, gotike, renesanse in tudi baroka. Pri nekaterih arhitekturah so stare sloge upoštevali zelo dosledno, drugod pa je prihajalo do prepletanja različnih slogov v nove arhitekturne združbe. Posebej so ti historični kompromisi zaznavni pri reprezentančnih arhitekturah. Znani in značilni so primeri palač na dunajskem Ringu. V Mariboru je bilo reprezentančnih stavb precej manj, vendar so upoštevanja vredne kadetnica (1852/56), višja realka, zdaj prva gimnazija (1873), mestna hranilnica, zdaj rektorat univerze (1881/86), klasična gimnazija, zdaj pravna fakulteta (1892), pošta (1894), sodišče (1898) in prav Narodni dom (1898/99).

Narodni dom v Mariboru, okrog leta 1900 (Pokrajinski arhiv Maribor).

Na Češkem je renesansa v 16. stoletju združevala italijanske in severne, nemške arhitekturne napotke in jim dodajala različice, ki jo opredeljujejo za "češko renesanso". V času oživljanja starih slogov v 19. stoletju so se na Češkem s posebno vnemo oklepali lastne, torej češke renesanse in izoblikovali tudi "češko neorenesanso".

Tej smeri je pripadal tudi Jan Veyrich, ki so mu zaupali gradnjo nekaterih mestnih hiš, rekonstrukcijo magistrata v Kolinu, pa načrte za rotovže v Kladnu in Pardubicah, poleg tega seveda še druge projekte, npr. hotel Pariz v Pragi,

dvorca v Zručih in Holousich, nadalje industrijski muzej v Chrudimu, pa spet občinsko hišo v Semilech in druge objekte. Bil je aktivna in zelo iskana osebnost, ki je zlasti svoje zgodnje stavbe rad krasil s sgrafiti, slikarijo in nasploh z dekoracijami po zgledu češke renesanse.

Če primerjamo mariborski Narodni dom s pardubiškim rotovžem, ugotovimo, da si nista tako zelo sorodna: razlikujeta se v tlorisu, izoblikovanju fasad, pardubiška stavba ima dva stolpa s piramidastima strehama, mariborska enega s čebulasto konico itd. Nemara ju še najbolj povezujejo trikotna čela, okrašena z ogredji in vazami, nadalje reliefno podana ornamentika in figuralika, ki je bila v Pardubicah uresničena v skulpturah, pri Narodnem domu pa je ostalo samo pri zamislih. Sgrafite naj bi izdelali po Veyrichovih načrtih, šlo pa naj bi tudi za freske v Chiaroscuro. Simbolične figure – Literaturo, Dramo, Ples in Glasbo je zasnoval slikar Ladislav Novak, o njih pa nam pričajo samo risbe, objavljene v 34. številki češkega glasila Svetozor leta 1898.

Prav tam tudi piše, kakšna naj bo nastajajoča notranjščina Narodnega doma: razsežna veža, prostori posojilnice, restavracija, mala in velika dvorana itd. Velika dvorana naj bo namenjena plesom, koncertom in gledališkim prireditvam, zato ho imela tudi galerijo. Slog dvorane naj bi bil "umirjeni barok", torej neobarok. Res se nad dvorano boči baročni banjasti obok, ki ob straneh ustvarja izseke, v katerih so simboli, ki nakazujejo namembnost dvorane: lire, tamburini in trobila. Ohok pa navidezno pridržujejo figure mišičastih atlantov, v parih ponavljajočih se likov, ki spominjajo na Herakleja in Anteja. Kipi razodevajo spretnega kiparja, najhrž iz štukatorske delavnice Riedl, ki mu ni bila tuja govorica plastik v baročnih dvoranah.

V Svetozoru so omenjeni še Veyrichovi sodelavci, ki so opravili stavbarska in vodovodna dela, uredili ventilacijo in izdelali lestence. Vsi so bili s Češkega.

Ko omenjamo Pardubice, se velja ustaviti pri Maksu Dvořaku, ob svojem času vodilnem umetnostnem zgodovinarju dunajske šole in pionirju avstrijskega spomeniškega varstva, po katerem se je gledovala tudi slovenska konservatorska stroka. Leta 1916 je Dvořak izdal za tedanje razmere pomembno knjigo z naslovom Katekizem spomeniškega varstva: v njej je na preprostih primerih opozoril na zmote v ravnanju z zgodovinskimi arhitekturami in urbanimi prostori. In prav Veyrichov pardubiški rotovž si je poleg drugih izbral za primer, kako ne bi smeli ravnati. Zgodilo se je namreč, da so za to mestno hišo žrtvovali dve dragoceni in posliskani baročni stavbi in si zato prislužili očitke o nezanimivi, šablonski arhitekturi, ki da je brezobzirno razdrila odlična umetnino in skazila okolje.

Tako v Pardubicah. Veyrichov Narodni dom v Mariboru pa ni povzročil podobne škode. Nasprotno, ambiciozna stavba je celo poživila precej nepomemben del mesta. Čez leto dni ji je pričela delati družbo druga historistična arhitektura – neoromanska Irančičkanska bazilika, ki se je z mogočno dvostolpno stavbno gmoto, čeprav precej tujega videza, sugestivno vključila v podobo mesta. In spet je šlo za spomenik, ki se ga je prijelo ime "slovenska cerkev"!

Naj se povrnem na začetek razmišljanj. Narodni dom je bil ob vsej monumentalnosti kot nalašč primeren, da bi ob njem patekala nova mestna komunikacija. Vodila naj hi k bodočemu mostu, kot omenja to tudi Svetozor. Zaradi slovenske namembnosti Narodnega doma pa se je nemško mestno vodstvo raje odločilo za drugačno rešitev. Razdrlo je srednjeveško urbani in sklenjeni Glavni trg, žrtvovalo pri tem še nekaj zgodovinskih stavb in začrtalo traso novega državnega mostu z Glavnega trga v magdalensko predmestje tako, da je nova pot precej ovinkasto ujela Tržaško cesto, ki bi jo, če hi most stal ob Narodnem domu, dosegli v ravni črti in brez problemov.

V poznejših letih je bil Narodni dom deležen tudi nekaterih obnovitvenih del in adaptacij. Leta 1926 je vihar odlomil konico stolpa z jabolkom in vetrnico; odlomljeni del je poškodoval stopniščni prizidek, a so domači stavbarji in kleparji škodo hitro popravili. Ohranjeni načrti pričajo tudi, da so stopnišče preurejali po zamislih inženirjev J. Jelenca in V. Šlajmerja. Narodni dom so obnavljali tudi še pozneje, ko je bil v lasti Jugoslovanske armade.

Narodni dom je dočakal stoletnico, ne da bi mu poznejši arhitekturni okus prišel do živga. Povsod namreč s starimi arhitekturami niso ravnali posebno obzirno in v času pretirane funkcionalnosti, pomanjkanja denarja in posluha za zamudno restavriranje starin po drugi vojni so historističnim stavbam radi odstranjevali bistvene elemente, denimo okrasne stolpiče in fasadno ornamentiko, in jih spreminjali v neprepoznavne slogovne splačke. Samo mimogrede, bili so časi, ko so bile nekaterim v napoto kovane železne ograje pred stanovanjskimi hišami in za stari Maribor značilni kostanjevi drevoredi, češ, tudi to simbolizira neko zavrženo purgarsko miselnost. Na sreča se je ta nestrpnost pozneje unesla, a nekaj mariborskih ulic je bilo ob svojo slogovno značilnost.

Narodni dom ni le pomnik, okoli katerega so se sto let spletala slovenska hotenja in upanja. Je tudi svojstvena vez s češko kulturo, ki nam je bila v časih skupne države še posebej blizu. In ne nazadnje je še danes imeniten spomenik obdobja historičnih slogov. Prav z njegovo monumentalnostjo in reprezentativnostjo so mariborski Slovenci zavestno hoteli izpričati svojo narodnostno veljavo in obstoj v Mariboru in na slovenskem Štajerskem.

Sestavek je bil prebran kot referat pri okrogli mizi o Narodnem domu v Univerzitetni knjižnici v Mariboru dne 20. 11. 1998.

Literatura:

- Narodni dom v Mariboru, Svetozor, XXXII, št. 34 (1619), Praga 1898, p. 401
A. Mally, Gassen -, Strassen - und Plätze Buch der Stadt Marburg, Marburg 1906
M. Dvořák, Katechismus der Denkmalpflege, Wien 1916
D. Prelovšek, Arhitektura (v geslu Historizem), Enciklopedija Slovenije 4, 1990, pp. 26/27
P. Toman, Novy slovník československých výtvarích umelců, II, Ostrava 1993
Nova Encyklopedie českého výtvarného umění, N-Ž, Praha 1995, p. 899

IZSELITEV NEMCEV S SLOVENSKEGA ŠTAJERSKEGA V LETIH 1945 IN 1946

[Franjo Baš] in Angelos Baš*

Pričujoče besedilo je bilo napisano za predavanje na kongresu folkloristov Jugoslavije v Ohridu septembra 1991. Po osamosvojitvi Slovenije junija 1991 ni bilo prebrano na tem kongresu ali objavljeno na drugem mestu.

Na podlagi odloka, ki ga je sprejelo Predsedstvo Slovenskega narodno-osvobodilnega sveta 29. novembra 1944, so bili Nemci, ki so med drugo svetovno vojno živeli v Sloveniji, po koncu druge svetovne vojne izseljeni iz Jugoslavije, razen tistih, ki so sodelovali v partizanskem boju. Na podlagi tega odloka se je tudi zaplenilo premoženje Nemcev, ki so med drugo svetovno vojno živeli v Sloveniji, razen tistih, ki so sodelovali v partizanskem boju. Tako so bili v drugi polovici 1945 in v januarju 1946 izseljeni s Slovenskega Štajerskega, t. j. iz tistega dela Slovenije, v katerem je živelo daleč največ slovenskih Nemcev, praviloma Nemci, ki so dotlej živeli na tem ozemlju in ki jim je bilo hkrati zaplenjeno premoženje.

Ob tem je treba razločevati dve skupini Nemcev. Prvi so živeli na Slovenskem Štajerskem pred drugo svetovno vojno, drugo skupino pa je pozimi 1941/42 ustvarila nemška germanizacijska politika v Posavju, kjer je okupator izselil območje na jugu od Save, na severu od Save pa območje do Bistrice ob Sotli. Ti območji je okupator tedaj naselil s Kočevarji, Tirolci in Nemci iz Besarabije in Dobružde.

Po jugoslovanski statistiki 1931 je bilo na Slovenskem Štajerskem 12.726 Nemcev, medtem ko so Nemci upoštevali volilne rezultate iz 1928, ko so postavili svojo kandidatno listo in zbrali 36.638 glasov. V to število so bili vključeni slovenještajerski Nemci in nemškutarji, se pravi po definiciji D. Lončarja tisti, "ki so bili po rojstvu slovenske krvi, a so v mišljenju in politično hodili z Nemci. V prvi vrsti so bili to uradniki in meščani". Kolikor se spominjamo narodnostnih razmer na Slovenskem Štajerskem pred drugo svetovno vojno, vemo, da je marsikateri Nemeec imel za oportuno, izreči se za Slovenca, čeprav je bil pravi Nemeec. Z drugimi besedami: sodimo, da je bilo število Nemcev in njim privrženega prebivalstva na Slovenskem Štajerskem iz 1928 bližje dejanskemu stanju kakor navedeno število Nemcev iz jugoslovanske statistike.

Poleti 1941 so Nemci pregnali s Slovenskega Štajerskega izobražence in gospodarsko pomembnejše plasti. Od teh je bilo takrat odpeljanih na Hrvaško in v Srbijo 26 vlakov, vsak s povprečno 600 do 1000 ljudi, kar je znašalo okrog 26.000 ljudi. Iz Posavja je bilo izseljenih okrog 50.000 ljudi. Okrog 2500 ljudi so v domnevi, da se bodo ponemčili, ker je bil član zakonskega para nemškega rodu, izselili v Nemčijo. Približno 14.000 štajerskih Slovencev so poslali na delo v vojno industrijo zunaj Slovenskega Štajerskega. V celoti je moralo med okupacijo zapustiti Slo-

* Dr. Angelos Baš, redni profesor in znanstveni svetnik v pokoju, Smoletova ul. 18, SI - 1000 Ljubljana.

vensko Štajersko okrog 92.000 Slovencev ali 18 odstotkov slovenještajerskega prebivalstva, pri tem pa niso vštet tisti, ki so prišli v koncentracijska taborišča in jih je bilo blizu 8000. S tem je doseglo slovenještajersko prebivalstvo, ki je moralo pod nemško okupacijo zapustiti domovino, okrog 20 odstotkov, saj je imelo 1931 Slovensko Štajersko 496.046 prebivalcev.

Namesto izseljenih Slovencev je okupator na Slovensko Štajersko naselil okrog 67.000 Nemcev, med temi vse višje uradnike in tudi številne kvalificirane delavce. Večina pomembnejših Nemcev je Slovensko Štajersko zapustila pred nemško kapitulacijo, tako da je na tem ozemlju po nekaterih (prisilnih) izselitvah Nemcev poleti 1945 ostalo jeseni tega leta še 9349 Nemcev, od tega 3587 v zaporih in taboriščih, 5762 na svobodi.

Po podatkih nemške obveščevalne službe so Nemci na Slovenskem Štajerskem 1941 obstajali iz 25,9 odstotka obrtnikov, 21,7 odstotka trgovcev, 17,9 odstotka svobodnih poklicev, 14,1 odstotka kmetov (med te so bili vračunani tudi veleposestniki), 13,2 odstotka delavcev, 5,6 odstotka javnih uradnikov in upokojevcev in pa 1,6 odstotka industrijalcev. Zlasti tehtna je bila nemška hišna posest v mestih in vinogradniška posest. V Mariboru je bilo v nemški posesti 41 odstotka hiš in stavbnih parcel, na Ptujju skoraj 60 odstotkov in v Celju okrog 40 odstotkov. Podobno je bila malone polovica vinogradov v mariborski okolici in v okolici Ormoža in Slovenske Bistrice v nemški lasti, medtem ko so imeli Nemci v vzhodnih Halozah in v okolici Gornje Radgone in Gornjega Cmureka nad polovico kvalitetne vinogradniške zemlje.

Večji slovenski delavni zavodi na Slovenskem Štajerskem so bili večinoma do neke mere eksponenti nemškega gospodarstva, tako da so bili v njihovih upravnih in nadzornih odborih zastopani tudi Nemci. Za primer navajamo le najizrazitejšega predstavnika slovenještajerskega nemškega gospodarstva: celjskega industrijalca Adolfa Westna, ki je poleg svoje celjske veleindustrije kontroliral tudi Trboveljsko premogokopno družbo, Kranjsko industrijsko družbo na Jesenicah in Kreditni zavod v Ljubljani. Zavoljo zvez s tovarnami v Avstriji, Nemčiji in v Sudetih in z veletrgovino v teh deželah je bila vsaj polovica slovenještajerske trgovine v nemških rokah.

Nemška industrija na Slovenskem Štajerskem se je kreditirala s slovenskimi hranilnimi in posojilnimi društvi, zlasti z ljubljanskim Kreditnim zavodom in z velikimi denarnimi zavodi v Zagrebu in Beogradu, vse do Narodne banke. Poleg tega so vsa nemška podjetja na Slovenskem Štajerskem vzdrževala denarno-prometne stike manjšega obsega z večino slovenskih denarnih zavodov, kar je bilo zopet povezano s trajno nemško taktiko sodelovanja z vsemi narodnimi skupinami, in sicer tako v gospodarskem kakor političnem pogledu. Kakor so slovenještajerski Nemci vzdrževali zveze z vsemi našimi gospodarskimi institucijami, podobno so bili zvesti privrženci vseh političnih strank, ki so bile na vladi, in bili posebej redni privrženci vsakokratne vladne stranke.

V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno so bili Nemci na Slovenskem Štajerskem že trdno povezani v nacistično falango; ta je po priključitvi Avstrije k Tretjemu rajhu 1938 samo še pričakovala Hitlerjevo okupacijo in v tem pogledu okužila tudi nekatere Slovence. Klasičen primer, kako so nekateri pričakovali Hitlerjev prihod, so bile demonstracije na Tratah pri Gornjem Cmureku v dneh 28., 29. in 30. marca 1938, ko je poleg številnih slovenještajerskih Nemcev s tega ohmočja tudi nekaj sto tamkajšnjih Slovencev pričakovalo Hitlerja, da pride na Slovensko Štajersko. Nemcev, ki bi se bili upirali temu nacističnemu valu, ni bilo. Nasprotno, praviloma so tudi nenacistično usmerjeni Nemci videli v Hitlerju poseebljenje nemškega naroda in programatično uresničitev nemških narodnih teženj, hkrati s tem pa tudi zagotovitev prihodnosti slovenještajerskega nemštva, kakor so si jo želeli. Zato so se tudi redki nenacistično usmerjeni Nemci na Slo-

venskem Štajerskem vključevali v nacistično iredento, marsikdaj celo na vodilnih mestih, in s tem pomagali prikrivati pravo programatično jedro nemških organizacij.

Poglavitna politična organizacija Nemcev na Slovenskem Štajerskem je bil kljub drugačnemu imenu Kulturbund (Kulturna zveza). Najpomembnejše obdobje njegovega delovanja je bilo od 1939 do okupacije. Tedaj je na Slovenskem Štajerskem šteel 10.818 članov, kar je bilo nekaj manjše število kakor število Nemcev, ugotovljeno ob jugoslovanskem štetju 1931 (12. 726), in manj kot tretjina števila Nemcev in nemškutarjev, ugotovljenega ob jugoslovanskih volitvah 1928 (36.638). V posameznih območnih enotah je Kulturbund na Slovenskem Štajerskem imel 1941 naslednje članstvo: Maribor – mesta 4932, Maribor – dežela 1875, Ljutomer z Apaškim poljem 2470, Celje 1017 in Ptuj 542. Da je bilo Kulturbundovo politično delo načrtno iredentistične narave, je jasno razvidno med drugim iz poročila o nemški zasedbi Maribora. V tem poročilu beremo, da je 8. aprila 1941 vodja Kulturbunda v Mariboru, potem ko je prevzel mestno upravo in varnostno službo, podal komandantu nemškega bataljona, ki je vkorakal v Maribor, raport, po katerem je 7. aprila popoldne, ko so se v mestu pojavili prvi strnjeni oddelki nemške vojske, izdal povelje, naj se s hiš izobesijo zastave s kljukastim križem, in je v noči od 6. na 7. april prevzelo na hitro sestavljeno moštvo mariborskih Nemcev policijsko oblast v mestu in razorožilo jugoslovansko žandarmerijo.

Takšna iredentistična dejavnost Kulturbunda je bila tesno povezana z njegovim petokolonaštvom, to pa je neposredno izviralo iz nacističnega narodno-političnega programa, ki je tudi v Slovenskem Štajerskem videl nemška kulturna tla in del nemškega življenjskega prostora. Tako so nekaj pred okupacijo nastali v sodelovanju s Kulturbundom zelo natančno in sistematično izdelani elaborati za vse okraje Slovenskega Štajerskega; od teh elaboratov je vsak obsegal gradivo za knjigo dvajsetih tiskanih pol, in sicer so obsegali gradivo o narodnopolitični usmeritvi slovenještajerskega prebivalstva. Do zadnjih nadrobnosti je bila v teh elaboratih ocenjena vsaka gospodarska, politična, kulturna in prosvetna organizacija, večinoma pa tudi vsaka, vsaj minimalno javno dejavna in izpostavljena oseba. Po podatkih teh elaboratov so začeli nemški policijski organi po okupaciji Slovenskega Štajerskega aretirati in nato izseljevati Slovence. In po podatkih teh elaboratov, posebej podatkov o kmetijstvu in prometu, so Nemci aprila 1941 vkorakali na Slovensko Štajersko.

Poleg sodelovanja pri sestavi omenjenih elaboratov so kulturbundovci imeli pred aprilsko vojno 1941 posehne sestanke, na katerih so že konkretno razpravljali, kdo od štajerskih Slovencev naj se po okupaciji čimprej izseli; na teh sestankih so kulturbundovci dobivali tudi nalogo, da takoj ob okupaciji prijavijo ustreznim policijskim organom vse, ki so Judje in pa sovražni nemški državi. Temu je že v prvih dneh okupacije sledilo divje ovajanje, čez čas pa izseljevanje Slovencev; o tem je odločal pravni oddelek Štajerskega Heimatbunda. Po njegovi končni odločitvi je nato nemška varnostna služba izvedla sklep, izgnala ovađenega Slovence in zaplenila njegovo premoženje v korist štajerske dežele. Tako je bilo 1941 na Slovenskem Štajerskem zaplenjenih Slovcem 1682 posestev s površino 23.012,48 ha, nad 110 industrijskih podjetij in nad 700 trgovin in obrti kakor tudi vse kreditno, nabavljajno in konzumno zadržništvo.

10. maja 1941 je bil na Slovenskem Štajerskem ustanovljen Štajerski Heimatbund (Domovinska zveza). Če primerjamo sama dejavnost Kulturbunda s Heimatbundom, ugotavljamo nedvomno kontinuiteto Kulturbunda v Heimatbundu, kateremu je Kulturbund tudi pripravil pot. Bistveni razloček pa je bil v tem, da je Kulturbund do aprila 1941 organiziral vsega 48 krajevnih enot, medtem ko jih je Heimatbund razvil prav v vsakem kraju in vanje prisilno vključil tudi vse slo-

vensko prebivalstvo na Slovenskem Štajerskem. Če primerjamo personalno vodstvo Heimatbunda in njegovih formacij, ugotovljamo, da so pri Heimatbundu prevladovali funkcionarji iz dotedanega Kulturbunda. Za vse delo v Heimatbundu je Kulturbund izuril svoje članstvo v veliki meri še pred okupacijo.

Določeno spremembo v razmerju Nemcev na Slovenskem Štajerskem do okupacijskega režima je prinesel Stalingrad. S Stalingradom so začeli posamezni treznejši, predvsem premožnejši Nemci dvomiti v nemško zmago in se umikati javnim dejavnostim. Posamezni politično izpostavljeni Nemci, ki so z vojnimi dogodki prihajali do spoznanja, da Nemčija v tej vojni ne more zmagati, so se prijavljali v nemško vojsko in tako zapuščali območje svojega političnega delovanja, da bi zabrisali za seboj sledove. Nemško politično vodstvo na Slovenskem Štajerskem je zoper takšno ravnanje svojih sonarodnjakov ostro ukrepalo in marsikdaj preprosto mobiliziralo ljudi za lajke zoper partizane, za kopanje utrd, za vodilna mesta v Volkssturmu, za policijo, pa tudi za enote SS.

Nemci na Slovenskem Štajerskem, že iz Kulturbunda navajeni na disciplino in pa z avoljo podrobne tehnične izvedbe vse okupatorjeve organizacije, so po veliki večini ostajali zvesti svoji ideologiji. Zato so do kapitulacije Nemčije maja 1945 po veliki večini ostali funkcionarji Heimatbunda, komisarji Slovincem zaplenjenih posestev in podjetij, voditelji Wehrmannschafta in Volkssturma in disciplinirani policisti. Manj aktivno razmerje pa so zavzemali do partizanskega gibanja, kateremu so vsaj na zunaj skušali priznati neko upravičenost z utemeljitvijo, da bi oni v slovenskem položaju ravnali enako. To pa je bil že izraz utrujenosti in neugodnih poročil z bojišč; kakor hitro pa je bilo mogoče zvedeti za ugodna poročila, npr. ob Rundstedtovi ofenzivi v Ardenih decembra 1944, so takoj zopet vzdignili glave.

Naj sklenemo. Nemci na Slovenskem Štajerskem so prek svoje politične organizacije Kulturbund skupaj z nacističnimi ustanovami v Gradcu načrtno pripravljali tla za nemško okupacijo, med aprilsko vojno 1941 so sodelovali z nemško vojsko, nekateri od njih pa so takrat zbežali v Avstrijo in se tako odtegnili jugoslovanski vojaški obveznosti. Med okupacijo so bili vsa štiri leta med idejnimi in dejanskimi nosilci okupacijske oblasti in okupatorjevih političnih formacij. Petoškoonaštvo Nemcev na Slovenskem Štajerskem se je izražalo v iredentističnem delovanju Kulturbunda in sodelovanju pri vodstvu okupatorjevih organizacij za časa okupacije. Po podatkih Ozne iz jeseni 1945 je bilo nasprotnikov nacizma med Nemci na Slovenskem Štajerskem 272, nevtralnih 507, v partizanski vojski jih je bilo 32. To so bili edini predstavniki nemškega življa na Slovenskem Štajerskem, ki niso sodelovali z akupatorjem.

Sodelovanje pri izseljevanju in komisaričnih vodstvih zaplenjenih imetij, boj zoper partizansko gibanje, vodstvo Heimatbunda v nižjih in srednjih organih, najzanesljivejši wehrmannschaftovski oddelki, nižje in srednje vodstvo v Deutsche Jugend, nižje in srednje vodstvo Volkssturma, nižje in srednje vodstvo v organizaciji poljedelske produkcije, nižje in srednje vodstvo v tovarniških zaščitah in nižje in srednje vodstvo pri obrambi zoper zračne napade – to je bila bera politične dejavnosti Nemcev na Slovenskem Štajerskem med okupacijo. Skupaj z vodilnimi prišleki iz Avstrije in v manjši meri iz Nemčije, ki so imeli v rokah vrhovno vodstvo okupacijskega režima, so torej Nemci na Slovenskem Štajerskem vodili in izvajali ta režim. Slovenec je bil lahko edinole delovna sila, katero je vodil domači ali tuji Nemeec.

Najmanj 1575 ustreljenih talcev, nad 30.000 mobilizirancev v nemško vojsko, med njimi najmanj 4000 padlih na frontah zoper zaveznike, zavestno uničena večina slovenskih knjig in številnih slovenskih kulturnih spomenikov, dolga vrsta požganih naselij, tisoči internirancev v Auschwitz, Dachau in Buchenwald, deset-

tisoči pregnancev z rodne zemlje v Ljubljansko pokrajino, na Hrvaško, v Srbijo in Nemčijo, nedolžna kri, solze in duševne muke štirih okupacijskih let, to je nasledek načrtne iredentistične dejavnosti Nemcev na Slovenskem Štajerskem pred okupacijo in med njo.

Iz vsega povedanega je zelo natančno razvidno razmerje, ki so ga Nemci na Slovenskem Štajerskem zavzemali do Slovencev. Pred drugo svetovno vojno je to razmerje najprej označeval izrazit nemški nacionalizem, ki je še nekaj pred priključitvijo Avstrije k Nemškemu Rajhu 1938 prešel v nacistično razmerje do vseh Slovanov in tako tudi do Slovencev. Ob okupaciji Slovenskega Štajerskega in med njo so tamkajšnji Nemci to razmerje uresničevali v takratnem režimu najhujšega zatiranja na navedenem ozemlju. To je bilo pravilo. Zato je bilo ne glede na pravne podlage za izselitev in zaplembo premoženja Nemcev na Slovenskem Štajerskem, oblikovane že 1944, popolnoma nemogoče, da bi ti Nemci po drugi svetovni vojni lahko po vseh množičnih vojnih zločinih, ki so jih zagrešili nad Slovenci, živeli skupaj z njimi na istem ozemlju. Izselitev Nemcev na Slovenskem Štajerskem 1945 in 1946 je bila do njih pravzaprav tudi humano dejanje, saj jih je s tem zavarovala pred morebitnimi slovenskimi izbruhi sovraštva. Slovenci so se z izselitvijo Nemcev praviloma strinjali in jo odobravali kot pravično kazen in so jo po vsem, kar so morali med okupacijo od njih pretrpeti, imeli tudi za dokončno svojega razmerja do Nemcev na Slovenskem Štajerskem.

Ob tem pa je slovenska oblast zagrešila zločine. Poleg kazni, izrečenih na sodiščih, za zločine, ki so jih pred in med okupacijo storili Nemci na Slovenskem Štajerskem, je naša oblast 1945 brez sodnih postopkov usmrtila večje število Nemcev. To se je zgodilo v okviru množičnih pobojev v tistem času, pri katerih so bili Nemci s Slovenskega Štajerskega ena od žrtev, poleg slovenskih in hrvaških domobrancev, ustašev in četnikov, ki so jih Angleži vrnili iz Avstrije. Toda to je že posebno in širše vprašanje, ki ne sodi več v ta prispevek.

Franjo Baš in Angelos Baš

L'EXPULSION DES ALLEMANDS DE LA STYRIE SLOVÈNE DANS LES ANNÉES 1945 ET 1946

Résumé

D'après les statistiques yougoslaves il y avait en 1931 parmi les habitants de la Styrie slovène 12.726 Allemands. Plus réel semble être le chiffre relevé aux élections de 1928 où les Allemands avaient leur propre liste qui obtint 36.638 voix; ce chiffre comprend ainsi les Allemands que les transfuges, c'est-à-dire les Slovènes qui étaient passés dans le camp allemand. (En 1931, la Styrie slovène comptait 496.046 habitants.)

Avant la deuxième guerre mondiale, l'attitude des Allemands de la Styrie slovène envers les Slovènes était marquée par un nationalisme allemand prononcé qui, déjà quelque temps avant l'annexion de l'Autriche à l'Allemagne en 1938, prit la forme de l'attitude nazie envers tous les Slaves et de ce fait aussi envers les Slovènes. Au moment de l'occupation de la Styrie slovène et au cours de celle-ci (1941-1945) les Allemands du pays réalisaient ce rapport par un régime d'oppression extrêmement brutal. Cela était la règle. Il était donc – même sans

tenir compte des fondements juridiques pour l'expulsion des Allemands de la Styrie slovène formulés déjà en 1944 – absolument impossible que les Allemands, après tous les crimes commis à l'égard des Slovenès, continuent à vivre après la guerre sur le même territoire que ceux-ci. L'expulsion des Allemands de la Styrie slovène en 1945 et 1946 peut être considérée même comme un acte d'humanité, puisqu'elle les mettait hors d'atteinte des représailles éventuelles des Slovenès. Les Slovenès étaient en règle d'accord sur l'expulsion qu'ils approuvaient comme un juste châtement. Après tout ce qu'ils avaient eu à souffrir pendant l'occupation, ils voyaient dans cette expulsion une solution définitive de leurs rapports avec les Allemands dans la Styrie slovène.

PROBLEMI IN DISKUSIJE - PROBLEMS AND DISCUSSION

BRIZANTNO ALI BIZARNO?

Na kratko oceno knjige dr. Tamare Pečar-Griesser "Stanislav Lenič – življenjepis iz zapora" (CZN 36/69) se, po pričakovanju, ni oziroma še ni odzvala avtorica knjige, ampak Muzej narodne osvoboditve s svojim direktorjem dr. Marjanom Žnidaričem.

Pri besedah "brizanten" in "bizaren" ne gre zgolj za besedno igro pri uporabi dveh tujk, ampak za določeno blago kritiko uporabe malo znane in uporabljane tuje besede "brizantnost", katero bi kazalo zamenjati z bolj razumljivo domačo besedo. Tudi pri velikih narodih, npr. Francozih, je zelo inočno prizadevanje, da bi tujke v čim večji meri nadomestili z domačimi izrazi, če se jim pač ni mogoče v celoti izogniti. Manjši ali majhni narodi, med katere spadamo tudi Slovenci, bi morali biti glede tega bolj pozorni. Že stari dobri književnik Josip Stritar je zagovarjal to načelo (R. Kolarič, Jezikovno rešeto, Ljubljana 1931, str. 5). V osemdesetih letih se je neki naš vodilni politik izrazil v smislu, da se je proti knjigi treba boriti le s knjigo. Temu načelu lahko brez pomislekov pritrdimo, čeprav drži, da oblast, kateri je ta politik pripadal, tega praviloma ni počela! Na podoben način, pač glede na okoliščine predstavitve, ki to naj ne bi bila. Za kaj pravzaprav gre?

V letu 1998 je Muzej narodne osvoboditve doslej (sept. 1998), če nisem površno pregledal vahil, imel 14 prireditev, od teh je bilo 9 predstavitev (novih) knjig oziroma knjig, ki so bile izšle, in 5 predavanj:

I. Voje, Poslovno-moralni lik dubrovniškega trgovca, Z. Čepič, Konec bojev za staro pravdo!? Agrarna reforma v Sloveniji 1945-1948,

J. Pirjevec, Razmislek o dogodku, ki je uničil komunistično monolitnost (50-letnica spora z Informbirojem),

T. Peršak, Slovenija čez dvajset let?

Pri izbiri tem predavanj, isto velja tudi za predstavitve knjig, so imeli prednost naslovi iz novejšje zgodovine, kakor je pač splošna usmeritev mariborskega Zgodovinskega društva. Pomembnejše pa je dejstvo, da nobeno letošnje predavanje ni bilo povezano z izidom knjige; oh tej priliki je hila pač predstavitev. Edina izjema in prava bela vrana je bila "predstavitve" – ki pa to po Žnidaričevem zagotavljanju ni hila, knjige dr. Pečarjeve, "Stanislav Lenič – življenjepis iz zapora". Ob tej novi knjigi torej ni bilo predstavitev, ampak "razmišljanje"! Karkoli je že bilo, razmišljanje, premišljevanje (meditacija) ali kaj drugega, predavatelj, če seveda smem rabiti ta izraz, je o Leniču govoril stvarno, objektivno in pošteno,

kakor se spodobi za zgodovinarja. Vsekakor ni izpolnil pričakovanj dela poslušalstva, da bi obračunal s svojim stanovskim kolegom, "belogardistom Leničem". S to poceni, prosojno zvijačico, predstavivijo, ki to naj ne bi bila, je Muzej narodne osvoboditve skušal izločiti avtorico knjige o Leniču, vendar se je prireditelj uštel. Pečarjeva se ni dala kar tako ugnati: na predstavitev ali kakor se je reklo, razmišljanje o svoji knjigi, je prišla tako rekoč skozi zadnja vrata... To pa je bilo res bizarno.

Ta pripetljaj ni naključen niti slučajen. Pred več leti sem bil ob predstavitvi zgodovinskega zbornika Maribor skozi stoletja I, pri katerem sem sodeloval, deležen enake ali še slabše obravnave; prireditelj oziroma prireditelja sta bila seveda ista, Zgodovinsko društvo Maribor in Muzej narodne osvoboditve, ki se je imenoval Muzej Revolucije. Pod isto streho so takrat zdrave sile skrbno ugotavljale "moralno-politične kvalitete" mariborskih kulturnih ustanov. Gre seveda za iste ljudi, ki še vedno mislijo isto, kolikor se da delajo isto; to je lahko konec koncev razumljivo, ni pa brez priokusa bizarnosti.

Anton Ožinger

K POROČILU O KNJIGI "DR. IVAN ŠUŠTERŠIČ 1863-1925"

Za vse je dobro, če knjiga doživi hitro objavo poročila o njej v strokovnem tisku. To velja tudi za poročilo mag. Andreja Rahtena o monografiji "Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925", ki je prvo te vrste. Upam, da bo že ob tistih vprašanjih, ki se jih dotika, zbudilo med bralci ČZN zanimanje za problemsko celoto knjige. K nekaterim kritičnim pripombam poročevalca, brez kakršnih si poročila ne bi niti želel, pa moram seveda sam kaj pripomniti ali kaj razjasniti.

Najprej o načinu pisanja priimka osebnosti, ki je osrednja tema knjige. Šušteršič ali Šušteršič, z eno ali dvema strešicama na prvih dveh zlogih. Ne nameravam odpirati nove črkarske pravde, moram pa g. Rahtena popraviti. V zvezi s tem vprašanjem sem se le zase odločil, da hom skozi vso knjigo način pisanja tega priimka pocnotil, in sicer z dvema strešicama. Zato sem tudi preprosto zapisal: "V knjigi ga pišem tako tudi za nazaj: Šušteršič." Nisem napisal tistega, kar je prebral g. Rahten: "... zato je treba // to obliko pisati tudi 'za nazaj'". Ničesar nisem nikomur predpisal. Zaradi mene se lahko vsak sam odloči, kakor je to storil že g. Rahten sam. K stvari bi tukaj še pripomnil, da je edina samostojna avtorska publikacija tega politika, znameniti "Moj odgovor" iz leta 1922, podpisana s 'Šušteršič', z dvema strešicama, in kdor jo išče pod imenom avtorja, jo bo našel le pod tako pisanim priimkom. Dr. Šušteršič, kolikor vem, svojega stališča o načinu pisanja ni nikoli pojasnil in se je podpisoval kakor kdaj: brez druge strešice (to je g. Rahten pravilno opazil) ali pa z njo (n.pr. pod volilnim razglasom svoje Narodne ljudske stranke 1. februarja 1923). Ker je fotografija na str. 485 nekoliko nerazločna, dodajam, da ima pokojnik na nagrobniku napisano: IVANU ŠUŠTERŠIČU ZADNJEMU DEŽELNEMU GLAVARJU VOJVODINE KRANJSKE PRIJATELJI.

Slovenske ljudske stranke (1905) ne označujem kot "populistično orientiranc". Tudi če uporabljamo takšno danes udomačeno izražanje, mislim, da je različnost SLS od poprejšnje konservativne Katoliške narodne stranke ustrezneje opisati kot usmeritev h katoliški ljudski, krščanski demokraciji. Populizem razumem kot način političnega nastopanja, ne kot politično doktrino. Način sam Šušteršiču ni bil tuj, zastopal pa je vendarle jasno razpoznavno doktrino njemu sodobnega političnega katolicizma. - Vasilij Melik je prav gotovo izvrsten poznavalec volilne problematike, kot opozarja g. Rahten. Vendar je zelo tehtno specialno razpravo o državnozborski volilni reformi in politiki slovenskih strank 1905-1907 objavil Dušan Kermavner že v letu 1952. Jaz sem k stvari dodal tisto, kar je Šušteršič sam povedal še v kritičnem času. Za SLS je v strankarskem pogledu dosegel skrčenje mandatov NNS na Kranjskem na enega samega (mesto Ljubljana), dopustil pa v narodnem pogledu enega nemškega, pristal na kompromis z Italijani v Primorju in s tem dosegel sedmi slovenski mandat na Štajerskem; neuspešen je bil na Koroškem, kjer so nemške stranke pri razmejevanju volilnih okrajev Slovence uničujoče razkosale in jim dopustile le en mandat na skrajnem

jugovzhodu deželc, južno od Drave. Nakopal si je nasprotje "pokrajinskih Slovencev", vendar se sam tudi ni nekritično hvalil. Na "veliko vprašanje" g. Rahtena, ali bi bil na Koroškem mogel doseči kaj več, sem menda dovolj nedvoumno odgovoril v zanikajočem smislu. Za Slovence senzacionalno okrepitev položaja je pomenilo že uveljavljenje načela o splošni, enaki in neposredni volilni pravici, kar seveda ni bila zgolj Šušteršičeva zasluga, sta pa že dolgoletna politika stranke, ki jo je vodil, in njegov osebni parlamentarni nastop v kritičnem času nedvomno pripomogla k uveljavitvi načela in tudi k izboljšanju konkretnega slovenskega dosežka v primerjavi s tistim, kar bi jim zgolj zaradi načela samega morda padlo v naročje. Saj tisto, kar je bil prvotni predlog vlade, še daleč ni bilo tudi nekaj samoumevno dosegljivega. In še nekaj. Pri merjenju Šušteršičeve uspešnosti s preprosto računsko primerjavo med celotnima delčema slovenskih mandatov v državnem zboru, najprej po vladnem predlogu in nato po sprejetem zakonu, ni vključeno vprašanje, kolikšen vpliv je imela dejavnost Šušteršiča in njegove Slovanske zveze na številke še v tisti zgodnejši fazi, ko je vlada svoj predlog šele pripravljala in ko je bilo - po opozorilu Dušana Kermavnerja - še mogoče vplivati celo na vsebino vladnega predloga samega. Tega vprašanja v knjigi, ki ni monografija o volilni reformi, nisem skušal dognati, sem pa opozoril na pravočasno načelno izjavo kluba pod Šušteršičevim vodstvom glede delitve mandatov v deželah, "v kojih bivajo Slovenci ali Hrvati" (185).

Pod črto (zakaj na tem podrejenem mestu?) zavrača g. Rahten kot malo verjetno mojo razlago nekih za Šušteršiča zelo nenavadnih besed. Imenuje jo celo tezo. Mislim, da je to razlago prebral premalo pozorno. Gre za razlago dejstva, ki je sicer v zgodovinopisju (tudi v delu, namenjenem tujini, ki ga g. Rahten navaja za primerjavo) ostalo prezrto, namreč da je Šušteršič v svojem nastopu v podporo (nedvoumno "malojugoslovanske") državopolitične izjave kranjskega deželnega zbora dne 16. januarja 1909 opisal "širši trializem" v primerjavi z "ožjim" kot tistega, ki zahteva združitev jugoslovanskih dežel "do Trsta, do Drine ali pa še naprej". G. Rahten mi sicer priznava, da "tudi Pleterski meni", da so takšne besede iz ust Šušteršiča zelo nenavadne, ne more pa verjeti moji razlagi, da jih je Šušteršič izrekel v okviru svojega opozarjanja na dve skrajni pojmovanji izraza trializem, ki v splošni rabi razlik sploh ni izpostavljal. Tudi njemu je gotovo očitno, da Šušteršič ni priporočal prvega ekstremnega pojmovanja trializma kot ožje hrvaške države brez Slovencev, četudi ga je omenil. A povedal je tudi, da obstaja še drug ekstrem pojmovanja, ki sicer računa tudi na Slovence, tako kakor to želi sam Šušteršič ("do Trsta"), a ki vzhodno mejo trialistične države ne potiska samo "do Drine", ampak dopušča, da ta meja eventualno seže "še naprej". Jaz stvari nisem razložil tako, kot da bi bil tudi Šušteršič pripravljen poseči s trializmom čez Drino, ampak sem dopustil možnost, da je pač hotel označiti drugi (tudi zanj nesprejemljivi) ekstrem trializma z besedami, ki jih je kot idcjo bilo mogoče sročiti v Zagrebu. Zakaj bi takšna razlaga bila tako nemogoča? Ali pa g. Rahten morda ne verjame, da so bile besede, zabeležene v "Slovincu", sploh izrečene?

Tu gre za primer, ko obstaja pomembna vsebinska razlika med prvo objavo Šušteršičevega govora v "Slovincu", neposredno potem, ko je te besede izgovoril, in med redakcijo istega govora, objavljeno pozneje v uradnem zapisniku deželnega zbora, kjer so relevantne besede formulirane vsebinsko drugače. Vprašanje, kateri objavi prisoditi večjo avtentičnost, je očitno upravičeno. In postavlja se tudi vprašanje, ali je upravičeno tista pravilo, ki večidel velja med našimi zgodovinarji, da je uporaba le uradnih parlamentarnih zapisnikov kriterij prave znanstvenosti. V našem primeru je izključno upoštevanje uradnega zapisnika avtorja pripeljalo do tega, da ni opazil kritične verzije izjave. Na časopisje se "predvsem" opiram,

na kar g. Rahten ocenjevalno opozarja, ker je to skoraj edini vir neposredno objavljenih (po uradni roki še neredigiranih) besedil Šušteršičevih govorov in izjav. Prav ti nastopi pa so glavni predmet mojega zanimanja.

Pripombe g. Rahtena v zvezi s Paulom Samasso kot informatorjem prestolonaslednika o Slovencih kažejo, da je tukaj na "svojem" terenu. Vendar, kdor bo pozorno bral, kar sem napisal, ne bo našel trditve, da je prestolonaslednik Franc Ferdinand "gledal na slovensko oz. južnoslovansko vprašanje kar skozi prizmo ekstremnih nemških nacionalcev" a la Paul Samassa kot to poskuša prikazati Pleterski.¹

Predvsem je dejstvo, da sem že l. 1970 opozoril na podatek, da je Samasso in njegove somišljenike vznemirjalo nekaj ravno nasprotnega: bili so prepričani, da pripravlja prestolonaslednik drugačno reformo monarhije, kakor bi si jo oni sami želeli, da torej prestolonaslednik na slovensko oz. južnoslovansko vprašanje ne gleda kar skozi njihove oči; prav zato so celo čutili olajšanje, ko je bil ubit v Sarajevu.¹ Zakaj naj bi jaz zdaj "skušal prikazati" nekaj drugega, demantirati samega sebe? Kdor bere, kar pišem v knjigi, vidi, da moja glavna tema ni vprašanje, kaj je prestolonaslednik mislil o Slovencih in kdo vse ga je o njih informiral, ampak vprašanje, ali je Šušteršič štel med njegove zaupnike ali ne. Moja glavna ugotovitev je, da Šušteršič ni bil ne zaupnik in še celo ne kak prestolonaslednikov politični emisar. V zvezi s tem navajam tudi Šušteršiča samega iz njegove brošure "Moj odgovor", kako se je (zaman) trudil, da bi s svojo spomenico prestolonaslednika prepričal o kongruentnosti interesov habsburških Jugoslovancev in habsburškega cesarstva. In tudi navedem njegov podatek, da mu je bilo sporočeno, da je prestolonaslednik spomenico z velikim zanimanjem vzel na znanje. Če je zdaj dr. Walter Lukan to sporočilo v arhivih tudi našel in mi ga g. Rahten citira, je to le dokaz, da je Šušteršičeva spominska in po njem moja navedba točna. Več o stvari ne pove. Glede moje glavne ugotovitve o vlogi Šušteršiča v snovanjih prestolonaslednika g. Rahten sicer priznava, da je "povsem na mestu", a meni, da "je vendar treba tudi poudariti, da je Franc Ferdinand politiko načelnika SLS /Šušteršiča/ ocenjeval zelo pozitivno". V podkrepitev svojega poudarka pa navede natanko oba ista podatka, ki ju navajam v knjigi tudi jaz: že omenjeno zahvalo pisarne za spomenico in pozitivno presojo Franca Ferdinanda "zelo lojalnega dr. Šušteršiča" ob sprejetju programa o "združitvi Hrvatov in avstrijskih južnih Slovanov" dne 20. oktobra 1912 v Ljubljani. Oboje je bilo že večkrat objavljeno in ni jasno, v čem vidi g. Rahten tukaj kaj drugega kot jaz. Če pa se že pomenkujeva o stališčih prestolonaslednika v zvezi s Slovenci, pripominjam, da sem menda prvi, ki je opazil, da nadvojvoda v tem dokumentu sicer lepo imenuje Hrvate z njihovim narodnim imenom, Slovence pa pozna le kot "avstrijske južne Slovane". Šušteršič mu takšnega izražanja ne bi priporočil. Skratka, mislim, da ni ovrženo tisto, kar je izrecno, lapidarno in v posebnem odstavku zatrdil Carl Bardolff, potem ko je naštel imena osebnosti, ki so prestolonaslednikovi pisarni veljale kot zaupniki posameznih narodov: "Stika s Slovenci ni bilo." Pač v smislu, da posebnega in priznanega zastopnika Slovencev v krogu te pisarne ni bilo.

ln dalje. "Kar zadeva prestolonaslednikove reformne načrte," piše g. Rahten, "je zanj /tj. za mene/ največja avtoriteta Vladimir Dedijer ...". Oba iste baže? Ponavljam: ne raziskujem prestolonaslednika, želim ugotoviti položaj Šušteršiča v odnosu do njega. Dedijerjeva knjiga je doslej edina neslovenska, ki se v zvezi s prestolonaslednikom posebej zanima tudi za Slovence in to z razmeroma dobrim

¹ Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, 86.

poznanjem njihovega vprašanja; in edina takšna doslej, ki temelji na vpogledu v prestolonaslednikovo arhivsko zapuščino. In upošteval sem še najnovejše delo, ki tudi temelji na prestolonaslednikovi zapuščini, knjigo Lotharja Höbelta (1993). V tistem temeljnem, kar zadeva odnos prestolonaslednikovega kroga do trializma in do političnega gibanja na jugu za trializem, pove Höbelt isto, kar je najti že pri Dedijerju, in to na temelju istih dokumentov: geslo trializem je čisto dobro za strašenje Madžarov, kaj več pa se ne sme zgoditi, celo nevarno je lahko, če prihaja od spodaj, kajti, kdo more jamčiti za lojalnost nove državne enote. Če drugega ne, je podan s Höbeltom dokaz, da je Dedijerjev dokument avtentičen. Več pa mi ni nujno zahtevati. Glede Šušteršičevega odnosa do prestolonaslednika upoštevam poleg Dedijerja od zgodovinarjev torej še Lotharja Höbelta in vrh tega še Roberta A. Kanna, Mirjano Gross in Lojzeta Udeta, od pričevalcev pa Frana Šukljeta in Antona Korošca. Vsakega upoštevam po njegovi povednosti.

Glede samega dr. Ivana Šušteršiča je iz knjige najbrž očitno, da mu ne očitam "neke vrste odtujenosti od lastnega naroda". V moderni zgodovini Slovencev, ko se narod postavi kot nova vrednota poleg starih ali še novejših, nastaja problem, ali med vrednotami obstaja hierarhija, in če, katera vrednota naj ima v kritičnem trenutku prednost, katera pa domnevno lahko počaka (vprašanje manjšega zla). Šušteršič ni bil zadnji, ki je v kritičnem položaju naroda izbral drugače kot večina njegovih sodobnikov, ko se je odločil za stališče "lojalne demokracije", lojalne "navzgor". In ni mogoče odmisлити tistega, kar je 15. julija 1917 zapisal v svoj dnevnik škof Anton B. Jeglič o tovrstnem Šušteršičevem obnašanju že v času na prelomu let 1912-1913, ki je tudi bil kriznega značaja, v dilemah ostre igre med vlado in Hrvaško-slovenskim klubom v državnem zboru: "... ko je bil še načelnik kluba, je bil vedno skrivnosten, pogostokrat je hodil k /predsedniku vlade/ Stürgkhu, našemu nasprotniku, ne da bi bil povedal poslanca, zakaj hodi ..." Kako in kdaj je to svojo neloyalnost "navzdol" moral plačati, o tem pišem v knjigi.

Dobivam vtis, kakor da nekateri med nami v zadnjih letih o 29. oktobru 1918 pišejo, kot da bi govorili o nekakšnem zavoženem plebiscitu za samostojno Slovenijo in iščejo krivca. Sumljiva postaja celo majniška deklaracija, pa četudi je prav ona pustila odgovornim v cesarski Avstriji še vso možnost, da državo rešijo iz vojne in razsula. V knjigi sem res omenil današnje "izobraženske kroge slovenskega političnega katolicizma" in morda bi bilo primerneje, če bi imenoval osebe in le njih. Raven razpravljanja se mi pač ni zdela ustrezna. Moram pa poudariti, da se nisem podajal v to, da bi se opredeljeval do njihovih razmišljanj, kaj bi bilo za Slovence 1918 ugodneje: ali preurejena habsburška monarhija ali jugoslovanska osamosvojitvev in združitev s Srbijo, kakor poroča g. Rahten. On namreč trdi, da Pleterski prvo možnost "odločno zavrača". Nič takšnega! Zavračam samo domnevo, da je bila preurejena habsburška monarhija konec vojne še realna opcija. Zato je čisto odveč, da me poskuša g. Rahten v tem kontekstu prepričati, da bi bila za Slovence "od Šušteršiča predlagana podonavska konfederacija enakopravnih narodov boljša alternativa kot pa centralistična jugoslovanska država pod srbsko hegemonijo". A če mi že on to pravi, odgovarjam: Kaj pa vemo, kako bi bilo, saj te podonavske alternative ne 29. oktobra 1918 ne kdaj pozneje nikoli ni realno bilo. Četudi bi si jo bil marsikdo želel, ne le Šušteršič. Med takšne je štel v 1923. letu tudi prvak slovenskih komunistov Dragotin Gustinčič,² da ne govorim o Leninu v dneh razpadanja Avstro-Ogrske.

² Jurij Perovšek, ur., Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, Ljubljana 1990, 73, 352 in druge.

Zakaj se monarhija Habsburgov do zadnjega ni spremenila v federacijo narodov? "...ta ideja demokratičnega izvora bi zastavljala zaradi različne socialne strukture narodov konservativni monarhiji ogromne probleme in ona ni bila nikdar ideja tistih, ki so bili na oblasti." Mislim, da je ta stvarna ugotovitev profesorja Frana Zwitterja še vedno ustrezna. Jaz dodajam prepričanje - g. Rahten ga v svojem poročilu očitno ne deli - da bi bila za Slovence, če bi šlo za federacijo narodov skupaj z Nemci, poleg meje z Italijo neogibno problematična tudi severna meja na Koroškem in Štajerskem. Slovencem najbolj naklonjeni med nemškimi Avstrijci so pred vojno v svojih zamislih dopuščali kvečjemu mejo na Dravi. Severna meja mariborskega okrožja, kot v letu 1848 oz. 1849 priznana slovenskega, je bila 1907 celo uradno že predrta in to z dvetretjinskimi parlamentarnim sklepom, ko je šlo za konstruiranje še enega nemškega volilnega okraja, na kar je opozoril prav Vasilij Melik¹. Z mojega osebnega vidika pa pravim, da bi jaz v takšni federaciji z Nemci pač ne bil rojen na levem bregu Drave in ne šolan v slovenski šoli v Krčevini, pod vodstvom odličnega nadučitelja Frana Cvetka; ne bi me prijazna učiteljica gospa Habermanova tam učila škripati s kamenčkom po tablici in ne bi mi v tisti šoli pater Pavel dopovedoval, da so "angeli zgolj duhovi, ki imajo um in prosto voljo, telesa pa ne". Česar še danes dobro ne doumem, a spada zraven. Za mene je to, da se je zgodilo 29. oktobra 1918 tako, kakor se je, zelo pomembno. In kar zdi se mi tudi, da bi mi vsi skupaj ne bili takšni in tako zbrani v Sloveniji, kakor smo danes, če bi takrat to moralo biti drugače, brez odločitve 29. oktobra 1918.

Gospod Rahten je štel za potrebno, da v svoje poročilo o moji zadnji knjigi vključi še bežen obračun z mojo knjigo "Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo" iz leta 1971. Seveda ima do svojega obračuna vso pravico. Celo v obliki nekakšnega zapoznelega knjižnega poročila, saj pripada mlademu rodu, ki je zanj to šele prva priložnost, da o tako stari knjigi pove svoje mnenje, pa četudi tako mimogrede. Toda sklicuje se na avtorje, ki pripadajo dosti starejši generaciji, starejši deloma celo od mene, in ki so o "Prvi odločitvi" desetletja molčali. Zdaj obvešča g. Rahten bralce, da je "del slovenskih zgodovinarjev nekatere njegove /tj. moje/ teze /v knjigi iz l. 1971/ revidiral". Sam točno ugotavlja, da se je to zgodilo "v zadnjem času". Citira dva, enega iz l. 1991, drugega iz l. 1995.

Za zdaj bi o stvari rekel le to, da glede moje stare knjige oz. tez v njej revizija še ni bila opravljena, četudi se to g. Rahtenu zdi. V prvem primeru zato ne, ker je "njegov" kritik, ko se je 1991 oglasil, mojo tezo zgrešil in se je lotil teze, ki je drugačna od moje in mi jo je sam pripisal. Ni prav, da g. Rahten pri tem ignorira moj odgovor dr. Lukanu, objavljen v istem letniku istega strokovnega časopisa, v katerem je našel svoj navedek.⁴ - Ob drugem svojem primeru pove, da o njem govorim v knjigi o dr. Šušteršiču in sam navede besede, ki se mi zdijo sporne. Ne bom tukaj o teh besedah še enkrat razpravljaj. Splošneje rečeno, novih dognanj ni, gotovo pa so se dandanes spremenila razpoloženja ljudi, ko se ozirajo na dogajanje ob koncu prve svetovne vojne na Slovenskem.

V danes davnem 1971. letu mi je uredništvo ČZN predlagalo, naj sam napišem prikaz svoje knjige "Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo". Teга nisem storil in ponujenega prostora nisem porabil. Morda mi bo današnje uredništvo ČZN, vsaj malce tudi na ta račun, velikodušno dopustilo, da tukaj vendarle nekaj povem o tisti knjigi.

¹ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, 105.

⁴ Opozorila in opombe k posvetu o dr. Antonu Korošču. V: PNZ 21, 1991, 229-237.

Nekaterim je danes spotika že njen naslov, vendar drugače, kot pa je to bilo svojčas drugim. Danes sta v njem spotikljivi besedi "za Jugoslavijo". Odkrito se ju še nihče ni lotil, a da jim je takšen naslov odveč, kažejo na posredne načine. Tako nekdo, ko razpravlja o slovenski identiteti, svojo misel izraža z besedami, da 'prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo' /sic!/ nima s tem nič. Nekdo drug naznanja, da bo svoji knjigi o marčni revoluciji dal skoraj enak naslov, "Prva odločitev Slovencev za Slovenijo". Zdi se mi, da me ne posnema iz navdušenja. Danes, ko je za Slovence in za Slovenijo vsakršna jugoslovanska država le še odživeto poglavje v slovenski zgodovini⁵, se mi zdi takšno prizadevanje - seveda, kolikor se res nanaša na mojo staro knjigo - ahistorično početje. Zdi se mi posledica dokaj razumljive, četudi neuresničljive težnje, za nazaj popravljati "zmoto", ki je menda pripeljala Slovence l. 1918 v "napačno" državo. Čudno se mi zdi, da je takšna težnja dandanes tako močna, da utegnejo zaradi nje zgrešiti poanto mojega knjižnega naslova celo zgodovinarji.

Naj zato izrecno povem. Poanta je bila najprej izraz teze - ne le moje - da so naši slovenski predniki prišli l. 1918 v Jugoslavijo kot narod, ki je že dokazal svojo zmožnost, da suvereno odloča o sebi, ker je to 29. oktobra 1918 že enkrat storil, in ki je spričo tega svojega zgodovinskega dejanja že takrat vstopil v državno skupnost z drugimi narodi novonastale Jugoslavije po lastni odločitvi. In to z vsemi pravicami, ki načelno pritičejo samosvojemu državnemu (političnemu) narodu, ki ni bil le predmet osvoboditve po drugih. Zanj nikakor ni primerna tista famozna prisposoba z odvrženo steklenico piva, ki se nekam naključno prikotali in potem pripada tistemu, ki jo hoče pobrati. Druga sestavina poante v naslovu knjige nadaljuje isto tezo o samoodločbi. Namreč: zgodovinsko pridobljena pravica do samoodločbe je nekaj trajnega, kar pomeni, da je slovenski narod z uporabo v l. 1918 ni enkrat za vselej "konsumiral", ker pravica do "prvič" vsebuje tudi pravico do "drugič" in tako še naprej, dokler bo narod za to čutil potrebo. Prav dobro je to poanto naslova dojel prof. Dragoslav Janković, ki me je vprašal: "A koliko će ih još biti?" Koliko samoodločb, seveda. V naslednjih letih je dokazoval, da Slovenci in drugi 1918. leta še niso bili zreli za federacijo, torej za zvezo, ki se sklepa med takšnimi narodi, ki imajo značaj državnega naroda že tudi vsak zase. - Poanto, ki naj še krepkeje označi navzočnost moje teze, sem izrazil tudi s tem, da sem knjigo končal z datumom 29. oktober 1918 kot datumom "prve odločitve" - samoodločbe Slovencev. Nekateri danes v tem vidijo mojo "modrost", hočejo pa reči, moja "pretkanost", ker naj bi se bil s tem preračunljivo ognil razpravljanju o pritiskih in prevarah, zvezanih s "prvodecembrskim aktom" in s tolikerkimi poznejšimi razočaranji z režimom, ki so ga vodili Srbi v Kraljevini SHS itd.

Tudi g. Rahten šteje za potrebno, da me opozarja na nedemokratično izkušnjo Slovencev s Srbi, ker je žal tudi on zgrešil to poanto obeh knjig, one iz l. 1971 in te iz l. 1998. Čisto prav ima sicer, ko ju vidi tematsko povezani, a povezave ne dojema v tistem bistvenem vprašanju, ki ju združuje. Že v prvi knjigi sem to vprašanje v zgodovini Slovencev razločno označil kot nujnost, da se v času prve svetovne vojne opredele "za ali proti upravičenosti načela, da naj Slovenci o svoji politični usodi sami odločajo" (71). Ponavljam še enkrat, kar trdim vsa leta, ki so pretekla med obema knjigama, namreč da je dejstvo, da so se naši predniki 29. oktobra 1918 v tej dilemi odločili za odločanje o sebi, pozitivno odločilo tudi o njihovi zmožnosti, da se še poslej obnašajo in uveljavljajo kot suveren narod

⁵ Prim. moje razmišljanje "Jugoslavija v slovenski zgodovini". V: ČZN, 1994, 40-46.

(kot "politični narod", nacija). Najsi je to bilo še drugič v času druge svetovne vojne oz. v l. 1945, ali pa še tretjič, skoraj pol stoletja pozneje, l. 1990. In najsi bo to še kdaj vnovič, če se bodo znašli pred novimi državnimi odločitvami. Od dejanja do dejanja te vrste se moč in zgodovinska pozicija naroda krepi. V njem samem se krepi in postopno mu jo bolj in bolj priznavajo tudi drugi.

Brez iniciacije ni odraslosti, bi se dalo reči za posameznika. Narod, ki se ne odloči za odločanje o sebi, ko je čas za to že neogibno napočil, lahko v svojem razvoju tudi obtiči in ostane brez zmožnosti za "drugič" in za "tretjič". To se Slovincem ni zgodilo. Država, v kateri in kakršni smo zdaj, je seveda vsakomur znano in očitno dejstvo. Da pa je ta država končni rezultat odločitve, ki so jo naši prednamci zmogli 29. oktobra 1918, to se danes ne zdi več samoumevno. Pa vendar je ravno to nekaj edino gotovega. Kaj bi bilo, če tega dejanja tedaj, ko je ura napočila, ne bi zmogli, ali celo, če bi v prvi svetovni vojni zmagala Nemčija (ne zmagala "Srbija"), ravno to pa je tisto, o čemer lahko le ugibamo. Na srečo.

Novi rodovi zgodovinarjev se gotovo nikoli ne morejo ogniti novim razpoloženjem v gledanju na preteklost. Trudijo pa se lahko zgodovino raziskovati še skrbneje in še natančneje zato, da bi jo razumeli bolje, kot so to zmogli tisti pred njimi. Gotovo pa ne zato, da bi jo popravljali. Zgodovinarjevo delo ni zidanje vsečnejše preteklosti.

Janko Pleterški

PUBLIKACIJE ARHIVSKEGA DRUŠTVA SLOVENIJE

Viri št. 1,	Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917, Ljubljana 1980	500 SIT
Viri št. 2,	Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917, priloge poročilom vladne komisije (izbor), Ljubljana 1982	500 SIT
Viri št. 3,	Slovenski izseljenci (več avtorjev), Ljubljana 1990	500 SIT
Viri št. 4,	Franc Rozman, Korespondenca Albina Prepeluha - Adbitusa, Ljubljana 1991	750 SIT
Viri št. 5,	Jože Prinčič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič, Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni, Ljubljana 1992	1.000 SIT
Viri št. 6,	Darko Friš, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1907-1928), Ljubljana 1993	1.500 SIT
Viri št. 7,	Jera Vodusek Starič, "Dosje" Mačkovšek, Ljubljana 1994	2.000 SIT
Viri št. 8,	Darko Friš, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928-1958), Ljubljana 1995	1.500 SIT
Viri št. 9,	Mateja Jeraj, Jelka Melik, Partizanski zdravniki in pravniki med stroko in politiko, Ljubljana 1996	2.800 SIT
Viri št. 10,	Lojz Tršan, Razbitje OF in partije v Ljubljani, Ljubljana 1996	2.800 SIT
Viri št. 11,	Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947, Ljubljana 1997	3.000 SIT
Viri št. 12,	Zdenko Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju, Ljubljana 1998	3.000 SIT
Viri št. 13,	Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj v času Kraljevine SHS, Ljubljana 1998	3.000 SIT
Viri št. 14,	Darko Friš, Korespondenca slovenskih Katoličanov v ZDA med leti 1882-1924, Ljubljana 1999	3.000 SIT

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

Alain Boureau: *Das Recht der ersten Nacht.* *Zur Geschichte einer Fiktion.* Artemis & Winkler, Duesseldorf, Zuerich 1996, 381 str.

Po sorazmerno pozni pravni definiciji je pravica prve noči, francosko *droit de cuissage*, v krepstniškem 19. stoletju latinizirana v *Ius primae noctis*, v srednjem veku tu in tam omenjena pravica zemljiškega gospoda, da z novo poročeno podložnico preživi prvo poročno noč. Pozneje naj bi se ta pravica lahko prevedla v denarno dajatev. Že v tej definiciji je nakazano, da ne gre za splošno razširjeno in pravno veljavno obveznost. Knjiga Alaina Boureaux obravnava prav vprašanje, ali je ta pojav sploh zares obstajal na območju Francije, bolj obrobno pa še v Španiji in Nemčiji.

Avtor je pri zasledovanju tega pojava najprej preiskal ustrezna leksikonska in slovarska gesla in na prvo omembo naletel v slovarju iz 16. stoletja, ki pa se je pozneje razširila z dodatkom Feud. Ker pa se je izraz fevdalizem pojavil tudi šele v 16. stoletju, se pojav pravice prve noči naknadno projicira v srednji vek z dodatkom, da ta pojem uporabljajo zgodovinarji in pravniki. V resnici pa so ga ti komaj uporabljali, zato pa je bil toliko bolj živ v romanih, dramah in polemičnih spisih.

Pojem pravice prve noči je zlasti po francoski revoluciji dobil izraziti ideološki prizvok in so z njim želeli prikazati skrajno temno ali barbarsko stran srednjega veka, ki je dajal zemljiškemu gospodu pravico, da je svoje podložnice ali od njega odvisne zatiral na njihovem elementarnem področju samouveljavljanja - v pravici razpolaganja s svojim telesom in v izbiri zakonca. Problematika se je še posebej zapletla zato, ker niso v literaturi strogo razlikovali morebitnih pojavov izrabe te pravice od drugega spolnega nasilja, ki je bilo brez dvoma razširjeno posebej od oblastnikov do od njih odvisnih oseb. Saj je naš Primož Trubar tudi opozarjal zemljiške gospode, naj se temu izogibajo, če nočejo propasti, "koker so ti celjski firšti (knezi), naj so si dosti kloštrov in kaplanov štiftali, v Rim hodili, vsi poginili in konec vzeli, za volo kir so nih kmetom te lipe ščire po sili jemali..."

Odločilna težava pri raziskovanju pravice prve noči je v tem, da pri tako žgečkljivem pojavu domala ni pravno enoznačnih listin, ki bi to pravico potrjevale in je zato zelo veliko prostora za proste interpretacije. V večini primerov gre za pravice, ki jih je še najbolj smiselno tolmačiti kot dajatve, ki so jih bili podložniki na tak ali drugačen način dolžni odrajtovati ob stopanju v zakonski stan, zlasti še ob odhodu iz območja zemljiškega gospodstva, *maritagium*, kot npr. v zgodnjih obdobjih nesvobodnih ministerialov. Da taka pravica ni mogla biti pravno izrecno utemeljena, lahko sklepamo iz dejstva, da je zakonska zveza imela v srednjem veku zelo veliko moralno in cerkveno vrednost, saj je dobila že v 12. stoletju vel-

javo zakramenta. Nedvomno je izpričano, da so cerkveni dostojanstveniki (škofje, opati, kanoniki) kot zemljiški gospodje prejemali take dajatve.

V sedanjem zgodovinopisju je razen zelo redkih primerov (Carlos Barros za Španijo) uveljavljeno mnenje, da pravica prve noči ni obstajala in da gre za zamenjavo z že omenjeno dajatvijo *maritagium*. Zgodovinarji srednjega veka se obravnavi omenjene pravice izogibajo, celo znameniti Marc Bloch v svoji Zgodovini srednjega veka (1939-1940) je do nje skeptičen in piše raje o obveznostih, ki bremenijo sklepanje zakonske zveze med podložniki.

Neodvisno od realnega obstoja pravice prve noči, naš avtor jo uvrsti med mite in legende, je bil ta domnevni pojav zelo pripraven kot dokaz, kako sramoten je bil fevdalni družbeni red. Vsem je znan predrevolucijski, protifevdalni pomen Beaumarchaisove Figarove svatbe, pozneje Mozartove opere z istim imenom, pri nas pa Linhartove drame Ta veseli dan ali Matiček se ženi, vendar je omenjena pravica že od 13. stoletja spadala v arzenal orožja proti zemljiškim gospodvom. Ta so združevala osebno nadoblast nad podložniki, ti so jim bili osebno podvrženi, bila pa so hkrati upravna, sodna, pozneje policijska in vojaška oblast, obvladovala pa so podložnike tudi gospodarsko. Skratka pravica prve noči je bil zelo ustrezen inštitut za celovito očrnitev srednjega veka. Pravica prve noči je v sebi sklenjenih predstavah o srednjem veku tako zasidrana entiteta kot so podložništvo, hierarhija, cehi, tomizem ipd. Pravico prve noči, kot neko vrsto spolnega nasilja, povezujejo s sedaj zlasti v Združenih državah Amerike zelo kritiziranim pojavom spolnega nadlegovanja.

Avtor v prvem poglavju opisuje zgodovinski razvoj upoštevalajočo raziskovalno metodo, kar je posebej pomembno, ker so vse trditve na tem področju vedno obarvane tudi z nameni in predsodki. Izhaja iz zdajšnjega pojmovanja pravice prve noči. Predno se namreč pripiše akterjem preteklosti to ali ono stališče, se je treba prepričati o kognitivnem okviru, v katerem v kontekstu protesta, interpretacije ali projekcije je tej "gospodstveni pravici" mogoče pripisati kak pomen. Zelo instruktivno je, da avtor zastopnike posameznih trditvev tudi na kratko biografsko oriše z glavnimi spremembami in odkloni, ki so jih v življenju delali.

V 2. in 3. poglavju obravnava nato 19. stoletje, v katerem so odkrili osnovni inventar listin in dokazov, na katere se zdaj sklicujejo, ki je nastal med hudo kontroverzo, ki se je razvnela l. 1854. Osrednji akter je bil Louis Veillot, ki je zastopal stališče o čistem in pobožnem srednjem veku. Ta krščanski publicist se je za svoje cilje obdal s skupino arhivarjev, večinoma diplomantov znane *Ecole des Chartes*, medtem ko se je v nasprotnem taboru zbrala vsa učenost krajevnih zgodovinarjev, ki so se tedaj začeli inštitucionalno organizirati.

V 4. poglavju opisuje avtor omenjeni inventar dokumentov, dopolnjen z drugimi viri, kar je glavno izhodišče njegovih raziskav. Nato poskuša z izbiro dokazov in ugovorov napraviti bilanco. To ga vodi v pravo središče dogajanj - v srednji vek.

V 5. poglavju opisuje avtor prvo listinsko omembo pravice prve noči, pri čemer seveda ni nič rečenega o njenem dejanskem obstoju. Nato zapiše brez ovinkov, da je ta pravica prav gotovo legenda. Toda v tem primeru je treba razumeti pomen tako usodne legende. To razloži v dveh povezavah: z osebno odvisnostjo v kmečki družbi *Ancien Régime* in s krščansko doktrino in prakso glede zakonske zveze v srednjem veku (6. poglavje).

Ko je dospel do te točke, naposled avtor poskuša z omembami *ius primae noctis* do francoske revolucije zasledovati historično kontinuiteto v dveh različnih svetovih. Na eni strani v vaški konfrontaciji med podložniki (kmeti), zemljiškimi gospodi in Cerkvijo, na drugi strani pa v svetu kronskih juristov. Od 16. stoletja naprej postaja namreč pravica prve noči (z različnimi imeni) v odločilnem tre-

nutku predmet juristične diskusije, ko v Franciji definirajo status različnih pravic (7. poglavje).

Čeprav v knjigi naše pokrajine niso obravnavane, tudi sosednje nemške so razmerno malo, je delo vseeno tudi za nas dragoceno, zlasti ker se skuša tako vehementno v najboljši tradiciji *Annales* dokopati do resnice, kar je pri tej tematiki izredno težko, ker je snov prekrita z debelimi naslagami ideologije.

Za nas pa je gotovo pomembna knjiga Karla Schmidta, uradnika iz Colmarja v Alzaciji, izdana 1881 v Freiburgu/Breisgau z naslovom *Ius primae noctis*. Schmidt je torej že pred več kot sto leti napravil nedvoumen sklep, da pravica prve noči ni nikoli obstajala, vendar popolnoma brez ideoloških pritisklin.

Jože Maček

Anton Seher: Zgodovina premogovnika Velenje. 2. knjiga, Premogovnik, Velenje 1998, 591 str.

Kot nadaljevanje kar monumentalne zgodovine velenjskega premogovnika je izšla 2. knjiga (1. knjiga je prikazana v ČZN 68(33), 1, 1997, 128-130). Kot je v tej knjigi večkrat omenjeno, je prva knjiga obravnavala premogovniško dejavnost v Velenju predvsem, čeprav ne le, s tehničnega stališča, druga knjiga pa le v manjšem delu zajema tehnično problematiko (zlasti varovalne ukrepe pri delu v premogovniku), večinsko pa obravnava družbene in krajevne teme z opisi nesreč in smrti pri delu, socialne in zdravstvene razmere premogarjev, izredno obsežno spremembo krajine zaradi pogrezanja tal oz. potreb premogovnika in zaradi tega izgubo vasi, stavb in domačij in človeške elemente, povezane z omenjenimi spremembami, zapis o odkritelju lignita v Šaleški dolini ter o ustanovitelju premogovnika, ne nazadnje pa tudi o številu zaposlenih v tem podjetju v različnih obdobjih.

V Uvodu so prikazane zgrajene jamske poti in njih dolžina po posameznih letih, rekapitulacija skupnih količin pridobljenega lignita po posameznih obdobjih 1887-1997, največje letne in dnevne količine po državnih obdobjih, povprečno število delavnikov (282) v obdobju od 1887 do 1997, ki so nihali od 240 (Slovenija po osamosvojitvi) do 313 (med okupacijo 1941-1945).

Za njim sledi poglavje, v katerem so obravnavane žrtve pri pridobivanju lignita. Premogovništvo in pridobivanje rud je povezano s številnimi nevarnostmi, od katerih je plin metan pač najpomembnejša. Opisani so naravoslovni temelji nezgod pri delu v rovih in večje in manjše nesreče v časovnem razponu od 1892 do 1994, razčlenjene po vzrokih. Skupno je v tem obdobju zaradi teh nesreč umrlo 141 premogarjev. Kakor je razumljivo vsaka nesreča pri delu, zlasti še smrtna, tragična, pa se število smrtnih nesreč za 102 leti, za ogromne količine izkopanelega premoga in za veliko število zaposlenih v jamah, zlasti v prejšnjih desetletjih, pred uvedbo sodobnih strojev, ne zdi pretirano. Posebej če to število primerjamo z jamskimi nesrečami, ki so v knjigi omenjene, v katerih je naenkrat umrlo po več sto ali celo tisoč ljudi.

Kot je bilo že v prvi knjigi omenjeno, je velenjski premogovnik med okupacijo obratoval. Zavezniška letala so zlasti l. 1943 in 1944 večkrat preletavala slovensko ozemlje ter seveda tudi Velenje. Niso pa tu odmetavala bomb in tako so delavci na površinskih objektih jame Škale 28. decembra 1944 menili, da bo tudi tokrat

tako, in se niso umaknili v zaklonišča. Letala pa so odvrгла rušilne bombe. Ubitih je bilo 20 delavcev in štirje vozniki, ki so prišli po premog.

V poglavju Pomoč ob nesrečah in varovalni ukrepi je opisan začetek jamske reševalne službe in ustreznih naprav, ki so jih začeli uvajati tudi na zahtevo hribinarske inšpekcije iz Celja. Te naprave so se čedalje bolj izpopolnjevale in so v knjigi upodobljene, enako tudi reševalne ekipe. Vendar gre pri tem bolj za naravoslovno-tehniško področje, ki ga v tem prikazu ne kaže podrobneje obravnavati.

Zelo skrbno je obdelana zdravstvena in pokojninska problematika velenjskih premogovniških delavcev, najprej v okviru združene bratovske skladnice (Bruderlade), ki je imela sedež v Velenju. Vanjo so morali plačevati tako delodajalci kot zaposleni. Prvotno so iz skupnega denarnega sklada plačevali tako boleznine kot pokojnine. Pozneje so to bratovsko skladnico reformirali, posebno kot bolniško blagajno za izplačevanje bolnih in posebno – provizijsko – kot pokojninsko blagajno. Te bratovske skladnice so morale imeti svoj statut. V knjigi je slika takega statuta za združeno bratovsko skladnico za Savinjsko in Šaleško dolino v nemškem in slovenskem jeziku iz l. 1894. Bratovske skladnice so prve ustanove za bolezensko in socialno varnost delavcev po odpravi cehov, z izjemo zaposlenih v državnih podjetjih ali v državni upravi. Lastnik premogovnika D. Lapp je že l. 1893 zgradil posebno bolnišnico za svoje delavce na Lilijskem griču. Opisano je delovanje omenjene bratovske skladnice, zdravniki, ki so poleg svojega rednega dela zdravili tudi premogarje, navedeni so povprečni zavarovani zaslužki in pokojnine po kategorijah (žal brez primerjave cen naturalij – živil – ki bi omogočale uvid v tedanji življenjski standard premogarjev). Menim, da v našem gospodarskem in socialnem zgodovinopisju ni nikjer tako izčrpno opisanega zdravstvenega in socialnega varstva delavcev v kakem podjetju.

V naslednjem in najobsežnejšem poglavju z naslovom Škodljive posledice pridobivanja premoga na površini in njihovo odpravljanje je izredno dokumentirano, zlasti za zadnja desetletja, predstavljeno, kako je premogovnik pridobil potrebna zemljišča, kako so se dolinci začeli umikati pred odkopnimi polji v različnih naseljih, potrebna sredstva za odkupe zemljišč in organiziranost škodnih zadev (problematika odnosov med oškodovanci in premogovnikom) in ne nazadnje, kaj je premogovnik Velenje pripomogel k hitremu gospodarskemu in siceršnjemu razvoju Šaleške doline. V začetku so bila odkopna polja v glavnem pod zemljišči, ki so bila v lasti premogovnika. Z večanjem odkopov pa so se omenjena polja začela približevati naseljem, svet se je začel ugrezati, stavbe pokati, kar je seveda zahtevalo postopno odkupovanje zemljišč in stavb. To je sečasoma zajelo tak obseg, kot ga industrijski obrati, premogovniki in rudniki najbrž niso zahtevali nikjer drugod v Sloveniji. Ker je rudnik po zakonu seveda imel predpravice, se posamezni oškodovanci niso mogli uspešno braniti pred zahtevami premogovnika, še zlasti če so se škode že dogajale, pa tudi sicer, ker bi z oviranjem prodaje zemljišč in stavb zavrli razvoj in širjenje premogovnika. Tako so bila na delni ali popolni propad obsojena naselja Skale, Preloge, Pesje, Družmirje, Gabrke, mesto Šoštanj, Metleče in območje mesta Velenje, v najlepšem in večinsko ravninskem delu Šaleške doline. V teh naseljih so opisani posamezni posestniki in s številnimi slikami upodobljeni objekti, ki jih je bilo treba porušiti. Lahko bi rekli, da je to poglavje kar majhna monografija naselij, ki so morala izginiti za vedno.

V tem prikazu seveda ni mogoče naštetih vseh objektov, ki so bili porušeni, zgodovinsko zanimivi pa sta seveda predvsem prafarna, dekanijska in župnijska cerkev sv. Jurija v Škalah in šoštanjska župnijska cerkev sv. Mihaela v Družmirju. Zlasti za škalsko cerkev je v knjigi tudi zanimiv zgodovinski opis. Pri obeh cerkvah sta bili seveda tudi pokopališči. Pri ugrezanju pokopališč in kripte škalske cerkve

so se odkrile in prišle na dan velike množine kosti in okostij, izvora pa si tedaj niso znali razložiti. Komaj razumljivo pa je, s kako nepietetu so tedaj krajevne oblasti ta pojav sprejemale. Popolnoma resničen je povzetek časopisnega članka v tedanjem dnevniku Slovenski poročevalec z dne 9. junija 1952, v katerem častnikar graja omenjeni pojav. Pisec tega zapisa je bil po naključju poleti istega leta v Škalah in lahko kot očividec potrdi to strahoto. Kot izhaja iz knjige, pa so vsaj starejše in dragocenejše nagrobne plošče rešili in jih vzdali v stene drugih cerkva.

Najbolj nazoren vpogled v obseg spremenjene krajine in porušenih objektov daje tale preglednica.

Naselje	Stanovanjske hiše		Gospodarske stavbe		Stavbe skupaj
	Zidane	Lesene	Zidane	Lesene	
Škale	61	7	42	77	187
Preloge	22	-	13	21	56
Družmirje	94	3	51	66	214
Gabrke	25	-	16	35	76
mesto Šoštanj	45	7	34	46	132
Metleče	11	1	3	8	23
mesto Velenje	9	3	6	7	25
Skupaj	303	22	185	296	806

Kot izhaja iz knjige in je bilo tedaj slišati v bližnji in daljni okolici, si je premogovnik prizadeval oškodovancem izgubo domov in premoženja kolikor toliko korektno nadomestiti, kar v tistih časih, ko zasebna lastnina ni imela nobene veljave, ni bilo samo po sebi umevno. Seveda pa izgube domov, kjer so predniki živeli morda več stoletij, ni mogoče nadomestiti. Toda tako se dogaja povsod, kjer posameznik ali večje skupnosti tudi brez svoje krivde zaidejo v kolesje neizprosne gospodarskega razvoja. V bistvu malo drugače, le počasneje teče proces propadanja hribovskih in gorskih kmetij in zaraščanja kmetijskih zemljišč, kjer se gospodarjenje ne obnese več.

Širjenje premogovnika in sprememba krajine sta prinesla v Šaleško dolino komaj predstavljivo spremembo. V sedanjem času seveda tega gospodarskega napredka ne vrednotimo več tako pozitivno kot v letih izgradnje, zanikati pa ga seveda ne moremo. Tudi o tem je v knjigi dovolj ponazoril. Zlasti skrbno urbanistično načrtovanje s tremi jezer(c)ii in obilnim zelenjem je iz Velenja in okolice naredilo prav lepo mesto, kjer je našlo ustrezno zaposlitev in kruh veliko delavcev in intelektualcev. Posebno pohvalno je, da so se z gospodarskim razvojem širile tudi izobraževalne in kulturne ustanove. Tako bi lahko povzeli, da se je sicer za številne ljudi boleče dogajanje v zvezi s premogovnikom sorazmerno dobro izteklo.

V naslednjem poglavju je opisan Franz Mages kot najditelj glavnega sloja lignita v poznejšem velenjskem premogovniku. Mages naj bi bil po rodu Tirolec, vendar je kot iskalec, raziskovalec in izkoriščevalec rudišč in premogovnih nahajališč deloval predvsem na zgornjem in spodnjem Štajerskem. Mages je v letih 1868-1885 imel na spodnjem Štajerskem 102 enojni jamski meri posesti. L. 1875 je na območju sedanjega škalskega ugrezninskega jezera navrtal nepričakovano debel lignitni sloj, uporabne debeline 37 m.

Zelo zanimivo je poglavje o ustanovitelju velenjskega premogovnika Danielu pl. Lappu. V njem je nazorno pokazano, kako so v prejšnjem stoletju vznikali pomembni gospodarstveniki še iz skromnih razmer in z nizko ter strokovno neustrezno izobrazbo. Njihovo gospodarsko delovanje še ni bilo ozko specializirano. Tako so se bratje Lapp, po zadnjih rodovih iz jugozahodne Nemčije, sicer pa iz Alzacije, podobno kot naš Alojz Prašnikar (1821-1889) iz Kamnika (ES, 9, 1995, 222), uveljavili kot graditelji železnic, predorov, nato pa se je Daniel pl. Lapp preusmeril v mirnejše življenje lastnika premogovnika in si je septembra 1877 pridobil prve jamske mere, ki so mu dovoljevale začetek izkoriščanja velikega lignitnega nahajališča v Šaleški dolini. V slogu tedanjega časa si je Lapp kot veleindustrialec in še od prej bogat gospodarstvenik omislil gradova, najprej Hornegg na srednjem Štajerskem, nato pa Turn v Šaleški dolini. Gospodarski uspehi s premogovnikom pa so precej nihali. L. 1910 je nenadoma umrl. Nato je šlo s premoženjem zaradi slabe prodaje lignita navzdol in v začetku 1. svetovne vojne je vdova premogovnika v Velenju in Zabukovici prodala državi. V naši povojni gospodarski publicistiki in zgodovinopisju so bili "kapitalisti" prikazovani zelo enostransko kot izkoriščevalci delavcev in družbeni paraziti, skoraj pa ni bilo omenjeno, v kako težkih konkurenčnih in drugih razmerah so delovali, tako da so bili stalno na robu gospodarskega propada. Iz zgleada Daniela pl. Lappa in drugih lastnikov premogovnikov lahko vidimo, kako tvegano je bilo njihovo gospodarjenje in kako težavne so bile tedanje gospodarske razmere, "terms of trade", na katere sami niso mogli vplivati.

V naslednjem poglavju so prikazani podatki o delavcih, in sicer v obdobju Avstro-Ogrske, stare Jugoslavije, okupacije, nove Jugoslavije in samostojne Slovenije. Tu je objavljena izredna množina podatkov. Navedeni so ravnatelj premogovnika v vsakem obdobju (večinoma s fotografijo), obratovodje jam in njihovi pomočniki, jamski nadzorniki in nameščenci, navedene so tudi prve delavke, ki so se zaposlile v tem podjetju. Podatki o številu delavcev in uslužbencev (ti dve kategoriji so do l. 1945 strogo razlikovali) v avstrijskem obdobju niso zanesljivi, nihajo pa od 157 v l. 1890 in 874 v l. 1918. navedeni so tudi povprečni dñinski zaslužki v državnih montanističnih podjetjih Avstrije l. 1915, kjer je razvidno, da so bili ti najnižji v premogovniku Zabukovica 3.07, v Velenju 3.62, v povprečju pa 4.23 kron/dnino, najvišje dneve premogarjev so bile na Češkem, in sicer 5.42 kron.

Podobni podatki kot za avstrijsko so objavljeni tudi za starojugoslovansko obdobje, le da so deloma še bolj podrobni. Ker je prikaz knjige že močno narasel, jih ne kaže podrobneje prikazovati. Lepo je prikazano tudi obdobje okupacije, ki pa je za razmere v Šaleški dolini dobro raziskano in ga tu ne moremo podrobneje obravnavati. Je pa značilno, da tudi v Velenju, kot drugod vsaj na spodnjem Štajerskem, delavci Nemcem v prvih mesecih in morda letu okupacije niso posebej nasprotovali. To se je bistveno spremenilo šele z izsiljevanjem, aretacijami in streljanjem talcev, tudi velenjskih premogarjev, skupno kar 21. Pa tudi povojni skrivnostni obračuni niso bili dosti manj kruti. Tako je izginilo kar 16 ljudi, večinoma rojenih v Sloveniji.

Povojnega razvoja velenjskega premogovnika, zlasti ko se je z dobavo lignita preusmeril v termoelektrarno, ni mogoče obravnavati niti tako okvirno kot razvoj v prejšnjih obdobjih. Vendar je to nadoknadeno vsaj z okvirnim vedenjem starejših bralcev, poslušalcev in gledalcev, saj sta bila velenjski premogovnik s svojim dolgoletnim direktorjem Nestlom Žgankom in Velenje sploh, zlasti po preimenoivanju v Titovo Velenje, izredno močno in skoraj stalno zastopana v javnih obćilih.

Tudi za 2. knjigo Zgodovine velenjskega premogovnika so značilne iste odlike kot za prvo. V njej je zajeto pravo bogastvo sicer težko dostopnih podatkov, trezna presoja dejstev in pojavov, povezanost s krajem in ljudmi ter pogosto prijeten poduk o raznih stvareh ne samo s področja premogarstva, temveč tudi imeno-slovja, krajevne zgodovine in drugega.

Jože Maček

**Anton Fister, Izbrani spisi, IV. knjiga: Spomini
(Osemindvajset let pregnanstva.
Učna leta in leta popotovanja).**

**Arhiv Republike Slovenije, Znanstveni inštitut
Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1998,
177 str.**

Zgodovinarju prof. dr. Marjanu Britovškmu nedvomno pripada zasluga, da je širša slovenska javnost pred tremi desetletji dobila temeljito in izčrpno monografsko študijo o življenju in delu našega rojaka dr. Antona Fistra, profesorja teologije, filozofije in pedagogike na dunajski univerzi (*Anton Fister in revolucija 1848 v Avstriji*. Maribor, Založba Obzorja, 1970), zasnovano na arhivskem gradivu. V naslednjih letih je dal prof. Britovšek pobudo za objavo izbora Fistrove bogate rokopisne zapuščine, ki jo hrani mestni arhiv na Dunaju (*Archiv der Stadt Wien*). In tako so v letih 1987-1998 - v sodelovanju Arhiva Republike Slovenije in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani ter v prevodu prof. dr. Franeta Jermana - izšle vse predvidene štiri knjige *Izbranih spisov Antona Fistra*:

I. knjiga: *Spomini od marca 1848 do julija 1849*. Ljubljana, 1987;

II. knjiga: *Vzgoja v duhu svobode* (uvodna študija: Jože Ciperle). Ljubljana, 1988;

III. knjiga: *Govori o religiji* (uvodni študiji: Marko Kerševan in Vekoslav Grmič). Ljubljana, 1992;

IV. knjiga: *Spomini - Osemindvajset let pregnanstva. Učna leta in leta popotovanja* (uvodni študiji: Marjan Britovšek in Janez Stanonik). Ljubljana, 1998.

Pričujoči *Fistrovi izbrani spisi* - doslej še niso bili tiskani ne v nemškem izvirniku ne v prevodih - samo potrjujejo, da imamo pred seboj moža velikega, mnogostranega duha, človeka, ki je daleč presegel kakršenkoli provincializem in bil nedvomno med najbolj izobraženimi Slovenci svojega časa.

Da, *imeli smo ljudi*, piše pesnik, *imeli smo jih - vrhu gore hrast...* Imeli smo jih, pa nismo vedeli, kaj z njimi, in večkrat tudi oni ne, kaj z nami. Tako je bilo tudi z Antonom Fistro (5. 1. 1808 - 12. 3. 1881), Radovljičanom, sodobnikom Franceta Prešerna in Antona Martina Slomška, enim izmed vodilnih udeležencev revolucijskega leta 1848 na Dunaju. Tudi po smrti je bil za slovensko javnost zato vse do zadnjih desetletij tako rekoč pozabljen, če pa ne, je vzbujal prej zadrego kot kaj drugega, je poudaril prof. dr. Marko Kerševan v uvodni študiji k tretji knjigi *Izbranih spisov Antona Fistra* (*Aktualnost objave Fistrovih govorov o religiji*).

Listanje skozi bogato Fistrovo življenje nam pove, da je filozofski in teološki študij končal v Ljubljani in bil 1832 posvečen v duhovnika; leta 1843 je doktoriral na Dunaju. Kot duhovnik je služboval v Ljubljani (do 1835), pri Sv. Antonu v

Trstu (do 1839), nato kot profesor veroznanstva in splošne pedagogike na liceju v Gorici, leta 1847 pa postal profesor omenjenih predmetov na filozofski fakulteti dunajske univerze. Kot eden redkih predstavnikov katoliške cerkve se je Fister marca 1848 pridružil taboru revolucije; postal je goreč širitelj svobodoumnih idej, prepletenih s Heglovo filozofijo in z jakobinstvom, ki ga je povezoval s prvimi prvotnega krščanstva. Zavzemal se je za versko toleranco in propagiral religijo razuma; niso ga zaman označevali za avstrijskega Lutra. Najbolj dovtetna za Fistrove demokratične poglede je bila akademska mladina. Prav pri njej in pri dunajskih delavcih je Fister želel največ priznanja in spoštovanja. Kot vojaški duhovnik Akademske legije in poslanec radikalnega krila v prvem avstrijskem parlamentu se je zavzemal za ustavne in socialne pravice; največjo takratno nalogo človeštva pa je videl v boju zoper fevdalizem, v uničenju njegovih korenin ter je pri tem neposredno sodeloval v oboroženem boju.

Po porazu revolucije so Fistra doletele najvišje kazni cerkvene in posvetne oblasti, ni pa manjkala tudi kritika njegovih rojakov na Kranjskem: cerkev ga je izobčila, Bleiweisove Novice izbrisale iz slovenskega občestva, avstrijska posvetna gospodstva pa ob sodila na smrt v odsotnosti. Pregarjan in zasledovan je najprej našel zatočišče v Londonu, kjer je skupaj z Marxom podpisal poziv za zbiranje pomoči nemškimi beguncem, nato pa se preselil v ZDA. Tam (v Bostonu) je kot predikant v svobodni verski občini razvijal panteistične filozofske nazore in oznanjal religijo razuma ter se kot predavatelj in direktor šole za otroke nemških emigrantov v New Yorku posvetil vzgojni problematiki. Višek vse izobrazbe mu postane humanost: "Principe humanosti mora vsrkovati otrok s poukom od vsega začetka". Razvijal je sistem moderne šole, v kateri naj bi veroznanstvo nadomestila moralna vzgoja, pouk pa bi očistili fevdalnega mračnjaštva; v izobrazbi je videl način za premagovanje barbarstva kot tudi najboljšo jamstvo za prihodnost narodov. Zavzemal se je za vzgojo v *duhu svobode*: "Otroke vzgojite v razumne, samostojne ljudi".

Med ameriško državljansko vojno (1861-1865) je bil Fister goreč zagovornik odprave suženjstva. Postal je oboževalec Lincolnove demokracije, republikanske institucije ZDA pa so postale njegov ideal. Proces nastajanja ameriške zavesti je imel močan vpliv na njegove nazore o nacionalnem vprašanju. Mehanično je prenašal ameriški vzorec na avstrijske razmere in menil, da bi bilo mogoče z nadnacionalnim kozmopolitizmom premostiti nacionalna nasprotja tudi med narodi v habsburški monarhiji. Kot kozmopolit Fister ni imel poslušnosti in nagnjenosti za poudarjanje in povzdigovanje nacionalnih čustev, tudi slovenskih ne. Narodno-politične zahteve avstrijskih Slovanov je označeval kot *narodnostno brušenje in petelinje petje*, vendar ne gre prezreti, da je 29. marca 1848 podpisal peticijo 44 dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom proti germanizaciji.

Po amnestiji se je Fister po 28 letih izgnanstva leta 1876 vrnil v Avstrijo, najprej v Gradec in nato na Dunaj. Kot Thomas Paine je tudi Fister zapisal po svoji vrnitvi iz ZDA, da je državljani dveh svetov. Vrnitev v staro domovino pa je pomenila zanj veliko osebno tragedijo; osamljen in zapuščen se ni mogel vživeti v nove oziroma stare razmere, ki jih je ostro kritiziral in napadal ter si želel vrnitve v ZDA. Svojemu prepričanju radikalnega demokrata iz leta 1848 je ostal zvest vse življenje. Nekaj mesecev pred smrtjo (1881) je napisal svojo politično oporoko: "*Jamais fletris!* Nikdar se nisem uklonil, nikdar presedlal, nikdar nisem izdal dobre stvari. Ni jih mnogo, ki bi se lahko pohvalili s tem. Večina se je pustila zapeljati in ukloniti".

Izdaja *Izbranih spisov Antona Fistra* v štirih knjigah je bil brez dvoma obsežen projekt, v katerem so njegovi *Spomini* še posebej zanimivi in pričevalno bogati. Fister jih je večinoma napisal že med bivanjem v ZDA, sklepni del pa po

vrnitvi v habsburško monarhijo, v Gradcu; tu jih je želel objaviti kot knjigo, vendar ni mogel najti založnika... In v čem je vrednost *izvirnega spominskega besedila* stoletje kasneje? Prvič, ne gre prezreti, da avtor pomembnega zgodovinskega dokumenta ni bil kdorsibodi (eden izmed mnogih, ki so šli prek "luže"), temveč pronicljiv opazovalec in izjemen pisec; in drugič, da so Fistrovi spomini pomemben prispevek k razumevanju kulturne zgodovine ameriškega okolja, v katerem je živel, čeprav je bilo njegovo bivanje v ZDA resda omejeno le na dve mesti, Boston in New York. Toda ne gre prezreti, da je bil Boston najpomembnejše kulturno ("ameriške Atene") in New York gospodarsko središče Amerike tistega časa. Fister nam slikovito opisuje svojo nelahko usodo političnega emigranta v ZDA in družbeno okolje, v katerem je živel; pri tem omenja vrsto pomembnih sodobnikov, s katerimi se je v Ameriki seznanil in družil, npr. pesnika in profesorja na harvardski univerzi Henryja Longfellowa, filozofa Theodora Parkerja, Samuela Howeja idr. V tem kontekstu nam avtor - Evropejec, kot se je sam predstavljal - iz prve roke podaja kritično sliko ter nam razgalja svoj osebni odnos do političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer v ZDA v obdobju liberalnega kapitalizma, začetka intenzivne industrializacije, državljanske vojne in odprave suženjstva. Posebnost Fistrovih *Spominov* je nenazadnje tudi v tem, da nam prvič približajo Ameriko s povsem drugega zornega kota, in sicer v odnosu do Evrope oziroma družbenega življenja v habsburški monarhiji. Skratka, pred nami je zanimivo delo, ki nam dopolnjuje naše vedenje in razumevanje prelomnih družbenih procesov v ZDA v tretji četrtini prejšnjega stoletja.

Avgust Lešnik

**Marko Anton Plenčič: O bolezenskem kontagiju.
Nova ideja. Inštitut za zgodovino Medicinske fakultete,
Slovensko mikrobiološko društvo,
Ljubljana 1988, 159 str.**

V naslovu omenjena inštitut in društvo sta se lotila zahtevne naloge izdati prevod knjige pomembnega slovenskega zdravnika M. A. Plenčiča z gornjim naslovom, izvirnik pa se glasi Marci Antonii Plenciz, medici vindobonensis, Opera medico physica, in quatuor tractatus digesta, quorum primus contagii morborum. Ideam novam una cum additamento de lue bovina. Vindobonae, 1762. Knjiga ni zanimiva le za zdravnike ali zgodovinarje medicine, temveč tudi za druge, saj nas seznanja, s kakimi težavami se je prebijala - kot vemo danes - pravilna ideja o povzročiteljih nalezljivih bolezni pri ljudeh, domačih živalih in rastlinah. Prevod pa je ohranil tudi nadih pisanja strokovnih besedil v 18. stoletju.

Znameniti slovenski zdravnik Marko Anton Plenčič zunaj nekaterih ožjih medicinskih, veterinarskih in mikrobioloških disciplin domala ni znan. Njegovo življenje in delo so raziskovali nekateri domači in več tujih zgodovinarjev medicine. Po vključitvi v številne evropske biografske leksikone medicincev bi lahko trdili, da je Plenčič z veliko verjetnostjo v svetu najbolj znan zdravnik iz naše dežele.

M. A. Plenčič se je rodil l. 1705 v Solkanu pri Gorici. Tedanje svobodne umetnosti in medicino je študiral na Dunaju in v Padovi, kjer je l. 1733 postal doktor medicine. L. 1735 je na Dunaju odprl zasebno zdravniško ordinacijo in kmalu postal ugleden dunajski zdravnik. Pri svojem delu je skrbno opazoval in razmišljal,

o kakih poskusih pa pri njem ni sledu, kot je to bilo običajno v 18. stoletju, skoraj sto let pred uveljavitvijo sedanje znanstvene mikrobiologije. Najbrž tudi ni uporabljal mikroskopa, kvečjemu povečevalno steklo. Po objavi knjige, katere prevod obravnavamo, je postal (časni) profesor dunajske medicinske fakultete. L. 1764 je dobil naslov plemeniti, l. 1770 pa vitez. Umrli je na Dunaju l. 1786.

Ali ga smemo imenovati slovenski zdravnik, kot je navedeno v knjigi in tudi v tem prikazu, je nekoliko sporno, saj narodnostne pripadnosti v sedanjem smislu sredi 18. stoletja še ni bilo. Bila pa je regionalna pripadnost in te se je Plenčič nedvoumno zavedal, saj je storil dobra dela za svojo Goriško, za kar so ga goriški deželni stanovi sprejeli medse.

Plenčič si je lahko že med študijem v Padovi izoblikoval prepričanje, ki temelji na Fracastorovem nauku in mnenju svojega učitelja Cogrossija, da izhajajo vse kužne bolezni iz živih kontagijev (klic). Ta ideja preveva vse njegove razprave. V Plenčičevem času pa so prevladovali drugi nazori o vzrokih nalezljivih bolezni, s katerimi on zaradi svojih izkušenj in razmišljanj ni mogel soglašati.

Idejo o specifičnosti povzročiteljev kužnih bolezni pri ljudeh je razširil na domače živali in rastline. Vrednost Plenčičevih spoznanj lahko ustrezno ocenimo le, če se zavemo, da jih je objavil sto let pred Pasteurjem in so osnova mikrobiologije. Zato ga upravičeno štejejo za predhodnika moderne mikrobiologije in v zadnjem času tudi kemoterapije. V svojem času pa Plenčič kljub zunanjim častem ni bil razumljen in priznan. Kako težko so se njegove ideje prebijale, je doživljal v krogu družine, saj jih celo njegov sin, ki je bil profesor medicine v Pragi, ni sprejel.

V knjigi je uvod asistentke Zvonke Zupančič-Slavec in profesorja Stanka Baniča, spremna beseda prevajalke profesorice Jakobine Slapar in strnjen zapis o Plenčiču profesorice Zlate Stropnik.

Želimo si lahko, da bi tudi druga Plenčičeva dela kdaj izšla v našem jeziku.

Jože Maček

Bojan Godeša, Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina, Nova revija, Ljubljana 1999, 254 str.

Duhovnik, narodni buditelj in politik dr. Anton Korošec je nedvomno ena največjih osebnosti v slovenski zgodovini. V normalnih razmerah bi v šestdesetih letih, ki bodo v letu 2000 pretekla od njegove smrti, o njem imeli že vsaj eno, če že ne kaj več tehtnih znanstvenih biografskih monografij, ki bi celovito predstavile in vrednotile njegovo življenje in delo. Žal ni tako. V tem trenutku v slovenskem zgodovinopisju premoremo poleg sicer znatne bere razprav in člankov o dr. Korošču le eno znanstveno monografijo, ki pa predstavlja njegovo delovanje le do leta 1918. Zanj je značilno, da jo je napisal naš rojak s slovenskega Koroškega dr. Feliks J. Bister in da je izšla leta 1992, torej po "sestopu" prejšnjega povojnega totalitarnega režima, ki mu je bil dr. Korošec predvsem, če že ne v celoti zgolj "razredni sovražnik".

Zaradi tega pomanjkanja biografskih monografij je toliko bolj dragocena nedavno odkrita biografska študija o dr. Antonu Korošču, ki jo je po smrti dr. Korošca 14. decembra 1940 pripravil njegov dolgoletni tesni sodelavec, duhovnik,

sociolog in glavni urednik osrednjega časopisa Koroščeve Slovenske ljudske stranke dr. Ivan Ahčin (1897-1960), ko je začel na široko zbirati gradivo za Koroščev življenjepis. Teža dela dr. Ahčin ni nikoli dokončal, saj se je leta 1942 umaknil iz Slovenije in se vanjo ni nikoli vrnil.

Slovenskim zgodovinarjem in drugim proučevalcem naše bližnje preteklosti v matični Sloveniji in med našimi izseljenci je bil nastanek Ahčinovega gradiva sicer znan, vendar pa je veljalo za izgubljeno, dokler ga ni dr. Bojan Godeša po naključju našel med ostanki gradiva časopisa Slovenec v Arhivu Slovenije v gradivu bivšega Arhiva Inštituta za novejšo zgodovino. Skupaj s kolegom dr. Ervinom Dolencem sta ga skrbno pripravila za objavo, ga dopolnila s 114 opombami, ki se nanašajo predvsem na biografske podatke oseb, ki jih omenja dr. Ahčin v svojem gradivu, in na popravke v Ahčinovem rokopisu narobe napisanih imen in priimkov. (Naj tu dodam še svoj popravek, ki ga v pričujoči knjigi ni: kardinal in primas Poljske ki je bil papežev legat na ljubljanskem evharističnem kongresu leta 1935, ni bil Hlound, ampak Hlond.)

Oba urednika sta prispevala tudi tehtni uvodni študiji. Dr. Godeša predstavlja malone detektivsko zgodbo izginotja in najdbe "Ahčinovih papirjev" ter izčrpno predstavi življenje in delo nesojenega dr. Koroščevega življenjepisca, med drugim njegove znanstvene knjige Krščanska sociologija iz leta 1940, Sociologija v treh knjigah v letih 1963-1958 ter Socialna akademija iz leta 1958. Podarja tudi dr. Ahčinovo za Slovensko ljudsko stanko značilno protikomunistično in protimasonsko stališče, katerega najvidnejši sadovi so njegove knjige Mladina v Sovjetski Rusiji (1936), Komunizem, največja nevarnost naše dobe (1939) in Prostožidarstvo. Dr. Godeša pojasnjuje še uredniške posege v ne povsem v celoti ohranjeni rokopis. Ugotavlja, da danes ni povsem jasno, ali je dr. Ahčin besedilo povsem zaključil in se je del rokopisa izgubil ali pa delo še ni bilo dokončano in pripravljeno za tisk.

Dr. Ervin Dolenc je prispeval zelo podroben in duhovito komentiran pregled dosedanjega pisanja o dr. Antonu Korošču v časopisju ob njegovem življenju in smrti, v zgodovinpisju za časa njegovega življenja ter po Koroščevi smrti v matični domovini ter v zamejstvu oziroma izseljenstvu. V svojem pregledu zelo jasno opozori na spremembo smeri zgodovinskega raziskovanja po II. svetovni vojni v matični Sloveniji, ki jo je povzročilo sprejetje historičnega materializma za uradno ideologijo tamkajšnjega zgodovinpisja. Ob koncu svojega prispevka dodaja tudi lastno oceno dr. Ahčinovih spominov na dr. Korošča, v kateri ugotavlja, da so nastali prehitro po Koroščevi smrti "z očitno strogo mero tega, kaj o zakulisnem političnem dogajanju je primerno za javnost, kaj pa ne."

Avtor dr. Ahčin v uvodu svojega dela sam naglašja, da njegov spis ni slovenska politična zgodovina zadnjih 25 let, ko je imel dr. Korošec odločilen vpliv na slovensko politično snovanje, niti ni "Koroščev življenjepis in niti ne opis njegovega osebnega političnega dela", pač pa le njegovi (dr. Ahčini) "osebni doživljaji z dr. Koroščem in ob njem in nič več". Avtorjevi spomini na dr. Korošča se začno ob njunih sročanjih v obdobju 1921-25 v znanem ljubljanskem dijaškem zavodu Marijanišču, kjer je dr. Korošec bival ob svojih prihodih v Ljubljano, dr. Ahčin pa služboval kot študijski prefekt. Na novo, višjo raven so prešli, ko je dr. Ahčin leta 1919 postal urednik in 1930 glavni urednik dnevnika Slovenec, kar je ostal vse do 1. januarja 1942, ko je odšel v Rim. Dr. Ahčin zelo zanimivo in podrobno predstavi odnos dr. Korošča do časopisa Slovenec, njegovo veliko zanimanje zanj in njegova prizadevanja, da bi list dvignil in obdržal na zavidljivi višini večje urejevanega in po obsegu ter kvaliteti novic vsemu ostalemu tisku povsem primerljivega časopisa, kar se je "staremu" "Slovincu" nedvomno posrečilo. Dr. Korošec je imel med službovanjem v Beogradu (dr. Ahčin piše dosledno "Belgrad")

in v taki obliki so ga pristaši Slovenske ljudske stranke v času prve Jugoslavije tudi dosledno pisali) ob sebi vedno posebnega urednika "Slovenca", ki mu je za omenjeni list redno postregel z najbolj svežimi in udarnimi novicami. Zelo slikoviti in bogati so dr. Ahčinovi spomini na njegove ohiske pri dr. Korošču v jugoslovanski prestolnici v času Aleksandrove oziroma Živkovićeve diktature. Pravi biser med njimi je Ahčinov obisk pri generalu Živkoviću, kjer le-ta človeku, za katerega ve, da je urednik "klerikalnega" Slovenca, deset minut grmi proti slovenskim "popom", očitno pa nima pojma, koga ima pred seboj. Dr. Ahčin navede dr. Koroščeve besede kralju Aleksandru, ko ga le-ta sprašuje, kako ocenjuje Živkovića - da kralj generalu žal ne more dati tudi svoje glave. Za zgodovinsko proučevanje so dragoceni tudi Ahčinovi podatki o razmerju med Koroščem in kraljem Aleksandrom (obstajala naj bi celo možnost, da bi dr. Korošec zamenjal Živkovića na čelu vlade med kraljevo diktaturo), o odločitvi dr. Korošca in SLS za opozicijo, o predzgodovini in nastajanju "Slovenske deklaracije" iz leta 1931, ki je sprožila pravo gonjo proti "separatistični" Slovenski ljudski stranki, v kateri so imeli glavno besedo prosrbsko unitaristično in centralistično usmerjeni slovenski liberalci in to na način, ki zelo spominja na preganjanje 57. številke Nove revije precej desetletij kasneje. Totalitarizmi sicer različnih barv so si med seboj očitno vedno zelo podobni. Dr. Ahčinovi podatki so zelo koristni tudi za obdobje političnega preganjanja pripadnikov Slovenske ljudske stranke v Živkovičevem in Jevtičevem režimu JNS, ko do podrobnosti spremlja dr. Korošca na vseh postajah njegove konfinacije v Vrnjački Banji, Tuzli in končno na Hvaru. Zelo podrobno prikaže tudi delovanje dr. Korošca po smrti kralja Aleksandra, volitve leta 1935 in vključitev dr. Korošca kot notranjega ministra ter Slovenske ljudske stranke v JRZ in Stojadinovićevo vlado.

Kot povsem upravičeno ugotavljata urednika Ahčinovih spominov, je njen drugi del po letu 1935 v primerjavi s prvim veliko manj poveden, čeprav gre za zelo zanimive in za nadaljnjo usodo Jugoslavije ključne probleme. Dr. Ahčin se namesto s prej običajnim poglobljenim predstavljanjem Koroščeve dejavnosti ukvarja predvsem s ljubljanskim evharističnim kongresom leta 1935, s Slomškovi dnevi v Mariboru leta 1936 ter s svojimi pogledi na nevarnost komunizma in prostozidarstva. Žal ni v dr. Ahčinovih spomilih ničesar tudi o zadnjem obdobju življenja in smrti dr. Korošca.

Spominom dr. Ahčina sledijo štiri prispevki, v katerih so drugi avtorji na pobudo dr. Ahčina zbrali tuje ali prispevali lastne spomine na dr. Korošca. Župnik v Sv. Juriju ob Ščavnici Franc Štuhec je 5. aprila 1941 poslal podatke o rodu dr. Korošca, župnik na Sladki Gori Andrej Stakne tri dni prej pa podatke o kaplanovanju dr. Korošca v omenjeni fari. Podatke o osebnih spomilih na dr. Korošca sta na nedoločena datuma poslala še bivša ministra Miša Trifunović in Milan Grol. Spomine zaključujejo kronologija življenja dr. Korošca, ki jo je prispeval dr. Ervin Dolenc, povzetka spominov v slovenščini in nemščini ter osebno kazalo kot tudi kratka prikaza življenja in dela obeh urednikov v nemščini, medtem ko sta v slovenščini objavljena na samem začetku knjige.

Kot že omenjeno, so spomini tesnega sodelavca dr. Korošca izredno dragocen in koristen pripomoček pri poglobljenem proučevanju delovanja in pomena tega velikega politika in še večjega Slovenca. Žal pa so, kot rečeno, sestavljeni iz dveh po vrednosti precej neenakih delov. Prvi del Ahčinovih spominov ni zgolj zgodovinski vir, ampak ga zaradi njegove živahnosti in nizanja zanimivih dogodkov preberemo skoraj "na dušek" kot biografski roman. Poleg zgodovinske ima nedvomno tudi svojo literarno vrednost. Žal poglobljenost in tudi literarna vrednost teksta zelo padeta v drugem delu, ko skoraj ne gre več za "pripoved", ampak predvsem za nizanje dogodkov in gradiva. Očitno je torej, kot upravičeno menita

urednika, da drugi del spominov še ni bil dorečen in nikakor ne zrel za tisk. Vsekakor pa pomenijo spomini dr. Ahčina na dr. Korošca pravi rudnik podatkov tudi za morebitna resnična monografska dela o enem največjih narodnih voditeljev, ki smo jih doslej premogli Slovenci.

Andrej Vovko

Stanko Pahič: Dolgo potovanje v Ljubljano, Vojni muzej Logatec, 1999, 220 str.

V zadnjih letih se je v slovenski zgodovinski literaturi pojavilo veliko memorarskih zapisov o dogajanjih med drugo svetovno vojno. Dragoceni so zlasti prispevki tistih, ki so vojno doživljali drugače in drugače od večine, ki je doslej pisala večinoma pod vplivom stereotipa o slovenskem osvobodilnem boju. Zlasti smo bili doslej precej manj seznanjeni z življenjskimi preizkušnjami in travmami Slovencev, ki jih je vojna vihra iz različnih razlogov pognala v tujino, bodisi v uniformi okupatorskih vojska ali kako drugače.

Med take sodi tudi znani mariborski arheolog in muzealec Stanko Pahič, ki je svojo 75-letnico obeležil z izjemno subtilno in odkrito pripovedjo o letih svoje velike preizkušnje. V branje nam ponuja nadvse zanimivo, doživeto in iz srca zapisano pričevanje udeleženca narodnoosvobodilnega boja. Pahičevo pisanje ne sodi v kategorijo suhoparnega opisovanja ali celo poveličevanja vojnih dogodkov in svoje vloge v njih. Nasprotno, zelo odkrito in skromno niza pred bralca vse stiske in usodne odločitve ter kompromise, ki jih je moral na svoji golgoti sklepati sam s seboj. Pahičevo pričanje je tekoče, je del resničnega življenja, kakršnega lahko prinesejo samo vojne stiske. Njegova resnica nima že v naprej določenega cilja, nima samo ene plati, ampak je pisan mozaik lepih in manj lepih življenjskih doživetij, ki se na koncu zlijejo v izpovedno celoto, prepričljivo in veliko, a hkrati tako preprosto. Avtorjeva vojna zgodba ne pretendira za izpostavljanjem lastnih zaslug, je eno samo odkrito in pošteno opisovanje tisočev malenkosti, ki se človeku dogajajo v življenju, ki ga delajo lepega in zanimivega tudi v vojnem času. V tej prvini je avtor pokazal resnično mojstrstvo. Pahičev jezik je lapidarno čist, obenem pa sočen in bogat. Njegov občutek za opazovanje drobnih stvari daje njegovi življenjski zgodbi meso in kri, jo oplemeniti do takšne mere, da jo brez zadržkov lahko štejemo za eno najboljših živih pričevanj udeleženca slovenskega osvobodilnega boja. Pahičevo pisanje je dragoceno tudi zato, ker je brez vsakršnega ideološkega balasta, ki se ga ravno pisci spominov tako radi poslužujejo.

Avtor prične svojo zgodbo z opisom mladostnega hrepenenja po Ljubljani, ki si jo je predstavljal kot mesto zasanjane bodočnosti. In ko je bil spomladi 1941 kot petošolec in literarni dopisnik "Mladega Jutra" tik pred izpolnitvijo svoje davne želje, je prišlo do nemške zasedbe naše dežele. Pričele so se druge sanje, sanje o preživetju. Da bi se izognil vpoklicu v nemško vojsko, se je zaposlil na železnici in delal kot progovni delavec pri brzozajvnem gradbenem vlaku na progah v Sloveniji, Avstriji in Franciji. V francoskem Neufchateauju je poleti 1944 prebeganil k Američanom. S tem pa je bilo tudi za precej časa konec njegove svobode, kot nevojak se je znašel med vojnimi ujetniki. Dokumentarno dragoceni so njegovi opisi življenja in odnosov v zavezniških taboriščih v Franciji in Angliji, ki niso bila bistveno drugačna kot drugod in kjer je bilo veliko odvisno od sreče, življenje

posameznika pa je bilo večasih degradirano do najnižje možne stopnje človeškega dostojanstva. Oktobra 1944 se je Pahičeva kalvarija nadaljevala v londonskem ujetniškem taborišču št. 183, kjer se je skupaj z mnogimi slovenskimi prostovoljci prijavil v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije. Odločitev pa zaradi govoric, ki so se širile po taborišču, ni bila tako preprosta. Večina je uvidela, da je edina prava in možna pot vrnitve v domovino samo z vključitvijo v jugoslovansko partizansko vojsko. Za takšno odločitev je bil odločilen obisk majorja Ravnikarja, predstavnika Titove vojne misije v Londonu, ki je s svojo razločno govorico in prepričljivim nastopom poleg Slovencev navdušil za vrnitev v domovino tudi pripadnike drugih jugoslovanskih narodov.

Decembra 1944 jih je ladja *Scythia* iz liverpoolskega pristanišča odpeljala proti Neaplju, kjer se je Pahič prvič srečal z jugoslovanskimi partizani. Kurirski tovornjak je bil avtorjevo prevozno sredstvo do Barija, ladja "Ljubljana" pa prek Jadrana do Splita. Tu je Pahič postal partizan 5. prekomorske brigade, ki je bila popolnoma slovenska. Postal je kulturno prosvetni referent v 4. bataljonu. V času bivanja brigade v Splitu je imel veliko dela z organiziranjem kulturnega življenja med borci. Glavna opora Pahičevemu kulturnemu poslanstvu je bila osebna iznajdljivost in improvizacija. S 5. prekomorsko brigado se je v začetku aprila 1945 prek Like vrnil v Slovenijo. Z Deveto brigado, kamor so ga dodelili po reorganizaciji 5. prekomorske, je 9. maja 1945 končno le uresničil svoj veliki mladostni sen, po "dolgem potovanju" je pripotoval v Ljubljano.

Naj zaključim z besedami Janeza J. Švajncerja, izdajatelja in založnika knjige, ki je v spremni besedi zapisal: "takšna nezlagana in neprirejena podoba človeške usode enega izmed borcev za slovensko svobodo pa je največji in najbolj pristen spomenik slovenskemu narodnoosvobodilnemu boju v drugi svetovni vojni. Zaradi takšnih besedil je mogoče verjeti v našo preteklost in prihodnost." Pahičevo "Dolgo potovanje v Ljubljano" je čtivo velike dokumentarne in izpovedne vrednosti, zlasti pa sporočilo in opozorilo, da je vojna za človekovo usodo najbolj nepredvidljiva stvar na svetu.

Marjan Žnidarič

Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevinc SHS (1918-1929), Viri 13, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1998, 208 str.

Jurij Perovšek je kot znanstveni sodelavec zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino. Ukvarja se s slovensko politično zgodovino med obema vojnama ter še posebno s prelomnim letom 1918, ki je za Slovence pomenilo novo politično stvarnost in o katerem govori njegova monografija **Slovenska osamosvojitve v letu 1918** (Ljubljana 1998, 191 strani). Z izredno "natančnostjo in poglobljenostjo" (prof. dr. Janko Prunk) se Jurij Perovšek loteva tudi razprav o odnosu slovenske politike do jugoslovanskega unitarizma v dvajsetih letih tega stoletja. Svoja dognanja je zbral v knjigi **Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929** (Ljubljana 1996, 296 strani). "Z razsodnim pogledom pravega poznavalca", kot je zapisal recenzent akademik profesor dr. Janko Pleterški, je Jurij Perovšek pripomogel "k razločnej-

šemu razpoznavanju zapletene strukture odnosov Slovencev do jugoslovanske države". Perovšek je poleg tega avtor številnih člankov, ki jih objavlja v strokovnih publikacijah.

V pričujočem zborniku, ki ga je kot 13. zvezek **Virov** izdalo Arhivsko društvo Slovenije, je objavil osemindeset dokumentov, politično programskih besedil vseh slovenskih političnih subjektov, ki so v letih 1918-1929 delovali v Kraljevini SHS. Vključeni so tudi programi obeh v dvajsetih letih delujočih političnih organizacij Nemcev v Sloveniji. Zbornik je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani Edicija Viri II, ki ga vodi prof. dr. France Martin Dolinar. Dokumenti so izbrani večinoma iz gradiva Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, z namenom predstaviti izvirno idejno, socialnogospodarsko in narodnopolitično vsebino takratne slovenske politike. Ravno v svojih programih so namreč tedanje politične stranke utemeljevale in razvijale svojo politično misel in delo. Objava se omejuje na državni okvir Kraljevine SHS in ne zajema programov slovenskih političnih subjektov v Kraljevini Italiji in Republiki Avstriji, kar Perovšek pojasnjuje z dejstvom, da se je v jugoslovanski državi v prvem desetletju njenega obstoja najbolj kompleksno in neprekinjeno razvijalo politično življenje Slovencev.

"Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)" so razdeljeni na pet vsebinskih sklopov. V prvih štirih so objavljeni programi političnih strank, organizacij in združenj, ki so pripadala različnim idejnopolitičnim taborom: liberalnemu, katoliškemu, socialističnemu in skupini iz tradicionalnih političnih taborov izdvojenih ter drugih političnih strank in združenj. Peto poglavje (dodatek) so po abecednem vrstnem redu objavljene biografije načelnikov ali članov najožjih vodstev političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v letih 1918-1929. Programi političnih strank, organizacij in združenj so v posameznih vsebinskih sklopih objavljeni po kronološkem zaporedju njihovega nastanka, v opombah pa so opremljeni tudi z ustreznimi zgodovinopisnimi pojasnili. Predstavljeni so v svoji izvirni jezikovni obliki, avtor je popravil le najbolj očitne tiskarske in jezikovne napake. Posamezni vsebinski sklopi vsebujejo tudi programe, ki so bili oblikovani neposredno pred nastankom Kraljevine SHS, ali v zadnjih mesecih obstoja Avstro-Ogrske monarhije. Brez njih bi bilo po Perovškovem mnenju poznavanje idejnih, socialnogospodarskih in narodnopolitičnih usmeritev v posameznih političnih taborih v letih 1918-1929 vsebinsko okrnjeno.

V uvodu, ki ga med drugim odlikuje velika izčrpnost informacij, je najprej govora o temeljnih značilnostih političnostrankarskega življenja v obdobju, ko so objavljeni programi nastajali. Tudi po nastanku Kraljevine SHS se je v slovenskem političnem prostoru ohranila temeljna delitev na troje idejnopolitičnih taborov: **katoliškega, liberalnega in socialističnega**. Novost, ki je bila zelo opazna v slovenskem političnem življenju po letu 1918, pa se je kazala v veliki razcepljenosti znotraj posameznih taborov, med katerimi je ostal najbolj enoten katoliški. Povsem drugače je v dvajsetih letih potekal razvoj znotraj liberalnega in socialističnega tabora, katerih politična razcepljenost je bila precejšnja in kjer je le-ta potekala z izdvajanjem posameznih političnih struj in skupin iz sprva enotnih strank.

Juriju Perovšku se je v uvodu zdelo smiselno spregovoriti o glavnih programskih vodilih, ki so opredeljevala idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve slovenske politike v obravnavanem obdobju. Katoliški tabor je na idejnopolitičnem področju veliko pozornost namenil vprašanju **komunizma** (boljševizma), ki ga je prav tako kot **fašizem** in **liberalizem** odločno odklanjal. Nasproti tem trem idejnopolitičnim sistemom je postavil **koncept katoliške**

obnove. Smernice idejnemu, družbenemu, kulturnoprosvetnemu, gospodarskemu in političnemu življenju naj bi dajal krščanski svetovni nazor. V liberalnem taboru so prav tako odklanjali **komunizem** in **fašizem**, tema dvema pa dodali še **politični katolicizem**. Zahtevali so namreč ločitev politike od vere in cerkve. Stranke, ki so pripadale socialističnemu taboru, so poseben poudarek namenile temeljnemu **vprašanju politične demokracije** in **programu široke družbene** in **politične preobrazbe**, ki so ga utemeljevale v kritiki kapitalističnega družbenega in političnega sistema. Kar zadeva načelna politična vprašanja, so stranke iz socialističnega tabora zagovarjale republikansko obliko vladavine in odpravo vseh naslovov, redov in plemstva.

Na socialnogospodarskem področju je katoliški tabor zagovarjal svoj izrazito krščansko socialno usmerjeni družbenogospodarski sistem, ki je hotel socialno vprašanje rešiti z odstranitvijo napak kapitalističnega gospodarjenja na demokratični in krščansko etični religiozni osnovi. Liberalni tabor se je v zvezi z gospodarskimi vprašanji zavzemal za osebno podjetnost in zadružno združevanje zasebnega gospodarstva, socialistični pa za agrarno reformo, nacionalizacijo veleposestev ter vzpostavitev družbene lastnine proizvodjalnih sredstev.

Kar se tiče narodnopolitičnih usmeritev treh slovenskih političnih taborov, so bile le-te tesno povezane z Vidovdansko ustavo, ki je s svojo ustavnopravno osnovo do skrajnosti zaostрила nacionalno vprašanje ter povzročila delitev slovenske politike na dva ostro nasprotujoča si politična bloka: **avtonomistično-federalističnega** in **unitarno-centralističnega**. V prvega sta sodila katoliški in socialistični tabor, večinski del liberalnega pa je ostal glavni in najpomembnejši nosilec unitarističnega in centralističnega programa.

Sklepna ugotovitev uvoda nam pove, da je čas Kraljevine SHS za Slovence predstavljal vsebinsko zelo polno zgodovinsko obdobje, saj so zagovarjali že precej tistih političnih zamisli in narodnoemancipacijskih zahtev, ki so danes trdno vgrajene v sistem evropske politične demokracije. Tako vpogled v obravnavano obdobje razkriva v novejši slovenski zgodovini že doseženo celovito in zrelo obravnavanje temeljnih vprašanj idejnega, socialnogospodarskega in narodnopolitičnega razvoja Slovencev.

Objava programov slovenskih političnih strank, organizacij in združenj v času Kraljevine SHS (1918-1929) pomeni za slovensko zgodovino pisje nedvomno izredno dobrodošlo pomagalo, v "politični kaos" obravnavanih let pa zaradi sistematičnega podajanja (poglavja su opremljena s t.i. narisi, ki grafično prikazujejo razvoj posameznih strank) vnaša red in preglednost, zato bo trinajsta številka Virov kot študijsko gradivo zagotovo našla svoj prostor tudi na knjižnih policah študentov zgodovine in drugih.

Mateja Ratej

**Darko Friš: Korespondenca slovenskih katoličanov v
ZDA med leti 1882–1924, Viri 14, Arhivsko društvo
Slovenije, Ljubljana 1999, 326 str.**

Najnovejša številka v slovenskem znanstvenem prostoru že lepo uveljavljene serije izdaj arhivskih virov Viri je "prva" vsaj v dveh pogledih: po svojem obsegu

ter po dejstvu, da se kot avtor samostojne številke že tretjič pojavlja dr. Darko Friš, poleg ostalega eden najuglednejših proučevalcev slovenske izseljenske zgodovine ter nedvomno najboljši poznavalec delovanja katoliške Cerkve v ZDA v matični Sloveniji. O tem poleg njegovih objav korespondence enega najbolj znanih slovenskih izseljenskih duhovnikov v ZDA p. Kazimirja Zakrajška v Virih št. 6 in št. 8 še zlasti priča Friševa monografija *Slovenci in katoliška Cerkev 1871-1924* iz leta 1995.

To dejstvo potrjuje tudi najnovejša, tretja Friševa številka *Virov*, ki ponovno izpričuje avtorjevo veliko poznavanje tako omenjene tematike v celoti kot tudi virov zanjo. Objava je toliko pomembnejša, ker gre za poglavje slovenske izseljenske zgodovine, ki je bilo zlasti pred letom 1990 v matični domovini predvsem iz ideoloških razlogov zelo zapostavljeno, ki pa je oziroma bi moralo biti neločljiv del slovenske splošne zgodovine.

Avtor se je v najnovejši številki *Virov* lotil obsežne in zahtevne naloge, ki pomeni logično nadaljevanje njegovih prejšnjih, zgoraj omenjenih objav virov. Kot pregledno navaja v uvodu, je za objavo zbral in uredil 435 pisem in dopisov, ki so jih pretežno pisali slovenski duhovniki, bogoslovci, redovnice in katoliški laiki. Večina objavljenih dokumentov je nastala pred letom 1924, torej znanim zaprtjem ameriških "zlatih vrat" s proslulimi priseljenskimi kvotami. Originale objavljenih dokumentov hranijo v glavnem v škofijskih oziroma nadškofijskih cerkvenih arhivih tako v Ljubljani in Mariboru, kot v Chicagu, Yonkersu (za New York), Clevelandu, Denverju, Jolietu, v frančiškanskih arhivih v Ljubljani in Lemontu, župnijskem arhivu cerkve Sv. Cirila v New Yorku ter v Raziskovalnem centru za migracijske študije v St. Paulu v Minnesoti.

Korespondenco slovenskih katoličanov v ZDA med leti 1882-1924 uvaja pregleden prikaz problematike slovenskih etničnih župnij v ZDA, ki je povzetek ugotovitev dr. Friša iz njegove zgoraj omenjene monografije. Avtor tako predstavi delovanje slovenskih župnij kot temeljne oblike organiziranja slovenskih katoliških priseljencev, delovanje slovenskih svetnih duhovnikov in redovnikov ter vprašanje njihovega pomanjkanja, posebej pa tudi uspešno in odmevno delovanje kongregacije šolskih sester Sv. Frančiška Asiškega -Kristusa Kralja.

Jedro publikacije pomeni objava dokumentov, ki jih je dr. Friš razdelil na dvanajst delov. Prvega je namenil korespondenci slovenskih bogoslovcev in duhovnikov v ZDA z ljubljanskim in mariborskim škofijskim ordinariatom glede vprašanj odpustnic iz obeh škofij, ki so jih prosilci potrebovali, da so se lahko vključili v ameriške škofije in uradno začeli oz. nadaljevali svoje dušnopastirsko delo. Naslednjih osem poglavij je namenjeno objavi korespondence enakega števila slovenskih župnij v ZDA: Sv. Vida v Clevelandu, Sv. Lovrenca v Newburgu, Sv. Marije v Coolinwoodu in Presvetega Srca Jezusovega v Barbertonu (vsi štirje kraji sodijo v zvezno državo Ohio), Sv. Štefana v Chicagu (Illionois), Marije Rožnovenske v Denverju (Colorado) in Sv. Cirila v New Yorku (N.Y.) Najobsežnejše, deveto poglavje je namenjeno korespondenci frančiškanov iz komisarijata Sv. Križa, naslednje korespondenci šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja, zadnji dve pa korespondenci odbornikov Kranjsko slovenske katoliške jednote iz Joleta (Illionois), naslovljenih na chicaškega škofa, in osebni korespondenci benediktinskega duhovnika p. Venceslava (Jurija) Šolarja, eni redkih ohranjenih zasebnih korespondenc slovenskih katoliških duhovnikov v ZDA.

Dokumenti so pisani tako v angleščini kot tudi v slovenščini, tudi tisti mikavno arhaični, tipični za slovenske izseljence v ZDA na prelomu 19 in 20. stoletja. Avtor je pisna uredil po kronološkem redu, zelo velik znanstven napor pa je vložil v predstavitev oseb, časnikov, organizacij in podobnega, ki se omenjajo v dopisovanju, o čemer priča skoraj 650 opomb, s katerimi je opremil objavljene

dokumente. Posebno skrbno je zbral biografske podatke številnih oseb, ki se pojavljajo v pismih, za kar mu bodo še posebej hvaležni vsi, ki se ukvarjajo (ukvarjamo) z bio- in bibliografskimi študijami v znatni meri še tako nepopolno raziskanega področja, kot je to slovensko izseljenstvo. O tem lepo priča tudi avtorjeva ugotovitev, da nekaterih oseb, ki se pojavljajo v korespondenci, kljub največjemu trudu ni uspel najti ne v razpoložljivih virih niti v literaturi. Delo je oprermljeno z osebnim kazalom in angleškim povzetkom, tako da bo tudi po tej plati dostopno tudi tistim predstavnikom mlajših generacij slovenskih izseljencev v ZDA, ki slovenščino že precej slabo razumejo ali je sploh ne več.

Ob izidu skrbno pripravljene in temeljito znanstveno podprte izdaje virov za zgodovino slovenskih izseljencev v ZDA iz "serije" dr. Friša je bilo iz vrst njegovih poklicnih kolegov ob prevladujočih glasovih priznanja in odobravanja slišati tudi nekatere pol hudomušne, pol resne ugovore v stilu "Že spet!", povezane z razglabljanji, ali so objave take vrste potrebne slovenskemu zgodovinopisju. Vsakdo, ki vsaj nekoliko pozna sedanje razmere med slovenskimi izseljenci po svetu, predvsem v ZDA, in ki ne naseda med nekaterimi zgodovinarskimi kolegi še vedno prisotnemu prepričanju, da je zgodovina slovenskega izseljenstva v okviru splošne slovenske zgodovine obrobna in nepomembna tema, o upravičenosti takih objav nedvomno ne bo imel pomislekov. Viri za slovensko izseljensko zgodovino v ZDA, predvsem tisti, ki so pisani v slovenščini, so zaradi že zgoraj omenjenega splošnega upadanja znanja tega jezika med našimi tamkajšnjimi rojaki hudo "ogrožena vrsta". To velja še zlasti za gradivo, ki ga hranijo še slovenščine večji zasebniki in se po njihovi smrti ob pospravljanju "šare" kaj hitro znajde v smeteh ali papirnih mlinih. Publikacije takih virov torej niso in ne bodo v bodoče le dopustne oziroma "legitimne", pač pa zaradi vsega tega vedno bolj nujno potrebne, če si želimo "minuto do dvanajste" ohraniti vsaj delček doslej precej zapostavljene slovenske zgodovine in nadaljnje možnosti za njeno raziskovanje. Kot poznam avtorja, si omenjenih "zaskrbljenih" ugovorov ne bo posebno jemal k srcu, ampak nas po vsej priliki kmalu razveselil z novo potrebno in nadvse koristno skrbno pripravljeno publikacijo virov za zgodovino slovenskega izseljenstva.

Andrej Vovko

Zvone Žigon: Otroci dveh domov - Slovenstvo v Južni Ameriki, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 1998, 269 str.

Knjiga Zvoneta Žigona, v letih 1991-1995 v slovenski javnosti znanega kot urednika zunanje-politične redakcije ter urednika izseljenske strani pri časopisu *Slovenec* in asistenta na Inštitutu za slovensko izseljenstvo pri ZRC SAZU, predstavlja glede na avtorjevo samopredstavitve knjige "*skupek opažanj, spoznanj, izkušenj in sklepov*", do katerih je avtor prišel med osemletnim spremljanjem (raziskovanjem) življenja slovenske izseljenske skupnosti v Južni Ameriki.

Knjiga je razdeljena na tri poglavja in dodatek. V prvem (od strani 17 do 36) je avtor na osnovi literature opredelil ključne pojme, s katerimi operira skozi

celotno knjigo. Tako opredeli pojme: "jezik kot nosilec identitete"; "kultura, etnija, narod, nacije"; "socializacija"; "akulturacija"; "migracije"; "asimilacija" ter "akulturacija in izseljenstvo".

V naslednjem poglavju se avtor na straneh 36 do 96 ukvarja s predstavitvijo slovenske skupnosti v Južni Ameriki. Sprva na osnovi literature predstavi kratek pregled izseljevanja Slovencev, nato pa še slovensko skupnost v Argentini. Le-to glede na obdobje priselitve Slovencev razdeli na več skupin. Najprej predstavi izseljence iz obdobja do začetka 20. stoletja, nato pa nekaj strani nameni izseljencem iz obdobja med svetovnima vojnama. Posebej oriše izseljenska društva iz medvojnega obdobja (Slovensko podporno društvo Triglav iz Buenos Airesa ter Slovensko društvo Triglav iz Rosaria), predstavi pa tudi Beneške Slovence v Buenos Airesu in Rosariu ter prekmurske Slovence v Buenos Airesu. Ukvarja se tudi z jezikom teh izseljencev, predvsem s stopnjo ohranitve slovenskega jezika med slovenskimi izseljenci iz medvojnega obdobja.

Kot je avtor poudaril, pri svojem delu ni iskal dokumentov niti njegovo delo ni zasnovano na primarnih arhivskih virih, ampak je nastalo izključno na podlagi intervjujev ter socialno-antropološke metode "opazovanja z udeležbo" (udeležbe v društvenem življenju ciljne skupine, v tem primeru Slovencev v Argentini in drugih državah, ki jih je ohiskal). Vendar pa, kot je avtor zapisal, mu intervjujev ni bilo mogoče opravljati z magnetofonom, ampak na podlagi pogovora z beležnico v rokah oziroma brez nje. Spričo takšne metode dela je seveda jasno, da ni mogel v podrobnostih opisati stanj slovenskega izseljenstva v preteklosti, ampak so njegova spoznanja nujno omejena na to, kar je videl in slišal. Zato je oris tistih skupin slovenskih priseljencev, ki so se v Južno Ameriko priselile pred drugo svetovno vojno, nujno pomanjkljiv in nepopoln, kar pa seveda ni bil avtorjev namen.

Bolj popoln in podroben je oris slovenske politične emigracije iz obdobja po drugi svetovni vojni, pri čemer nam avtor predstavi tako prihod kakor tudi integracijo slovenskih političnih emigrantov v novo družbo ter nastanek in razvoj njihovih društev. Slovensko politično emigracijo v celoti označi kot "mini državo", predstavi pa tudi slovensko kulturno akcijo, njeno izdajateljsko dejavnost ter njeno "mitsko energijo" kot dejavnik etnične kontinuitete. Pri tem se ukvarja predvsem z dvema mitoma: z mitom o vrnitvi in mitom mučeništva kot "temeljem zgodovinskega spomina" slovenske politične emigracije v Argentini.

Ob mitu o vrnitvi ugotavlja, da je slovenska politična emigracija vse od leta 1945 do leta 1991 sanjala o vrnitvi v domovino. Vendar pa so se potem, ko so na začetku 90-ih let 20. stoletja spričo družbenih in političnih sprememb v Sloveniji nastopile dejanske možnosti za vrnitev, vrnil v Slovenijo le posamezni pripadniki slovenske politične emigracije. Drugi mit, s katerim se avtor podrobno ukvarja, je mit mučeništva kot temelj zgodovinskega spomina oziroma mit begunstva pred komunistično revolucijo. V posebnih podpoglavjih predstavi tudi utinke iz društvenega življenja slovenske politične emigracije v Buenos Airesu, Bariloachah in Mendози ter slovensko izseljenstvo v drugih južnoameriških državah: v Urugvaju (kamor so se med svetovnima vojnama izseljevali v glavnem Prekmurci in Primorci), v Čilu ter v Braziliji. Pri tem je zlasti zanimiv oris slovenskega izseljenstva v Braziliji, kjer se je pri cenitvi številčnega stanja avtorju na strani 85 med drugim zapisalo: "*Leta 1890 je Brazilija z Italijo sklenila pogodbo o priseljevanju italijanskih delavcev in že tega leta je prišlo več kot 150.000 Italijanov, med njimi številni primorski Slovenci.*" Morda se je v Brazilijo tedaj res naselil kakšen Slovenec iz Beneške Slovenije, ki je tedaj pripadala Italiji, vendar pa lahko že iz samih časopisnih poročil tistega obdobja razberemo, da so se v Brazilijo v glavnem izseljevali le Slovenci iz Avstro-Ogrske. Avtor pravilno ugotavlja, da

se je za temi izseljenci ohranilo le malo sledov, saj so se večinoma porazgubili v prostranstvih te velike države. V nadaljevanju še ugotavlja, da je drugi večji val slovenskih priseljencev prišel v Brazilijo med obema vojnoma, manjša skupina (nekaj več kot 100 oseb) pa se je priselila tudi v 50-ih letih 20. stoletja. Predstavi še priseljenška društva v Braziliji in poda zanimivo primerjavo slovenskega izseljenstva z litvanskim, pri čemer ugotavlja kar precejšnje podobnosti.

V tretjem poglavju, kjer poskuša avtor svoja dognanja in opažanja med slovenskimi izseljenci oblikovati v "modele" in na podlegi tega napovedati prihodnje procese, ugotavlja pomen delitve izseljencev na prvo in drugo generacijo. Pri tem je zanimivo, da k pripadnikom druge generacije prišteva tudi tiste izseljence, ki so se rodili v stari domovini in se še kot otroci izselili skupaj s starši. Ob predstavitvi modelov ohranjanja etnične identitete ugotavlja, da se le-ta ohranja tako v družini, izseljenskih društvih ter etničnih cerkvenih ustanovah kakor tudi preko ohranjanja običajev (značilne hrane, značilne glasbe ter plesa), gojenja političnega izročila, ohranjanja in gojenja maternega jezika, kulturnega ustvarjanja, ohranjanja in gojenja kulturnih simbolov, "zgodovinskega spomina" in stika s primarno domovino.

Ugotavlja tudi kvalitativno raven občutenja etnične identitete, pri čemer se ukvarja z: identifikacijsko identiteto, odprtostjo, folklorno-simbolno identiteto, klubsko identiteto, željo po pridobitvi (slovenskega) državljanstva in učenju jezika, mobilizacijsko identiteto, obiskovanjem in rednimi stiki z izvorno domovino, uporabo in ohranjanjem maternega jezika in z odločitvijo o preselitvi v izvorno domovino.

Časovno deli slovensko izseljenstvo glede na prihod izseljencev v tri "valove". "Prvi val" predstavlja obdobje od druge polovice 19. stoletja do začetka 20. stoletja, "drugi val" obdobje med svetovnim vojnoma, "tretji val" pa povojno politično in ekonomsko emigracijo.

V tako imenovanem "Dodatku" avtor najprej na straneh od 115 do 173 objavi dnevnik svojega študijskega potovanja po Južni Ameriki v dneh od 20. marca do 20. junija leta 1997. Pri tem gre za oris srečanj s slovenskimi izseljenci, v katerih opisuje posamezne življenjske zgodbe le-teh. Ta dnevnik predstavlja zanimivo gradivo za zgodovino posameznih slovenskih izseljencev v Južni Ameriki.

Nato na straneh od 174 do 226 predstavlja izpovedi slovenskih izseljencev. Kot je sam zapisal, *"gve za kolaž objavljenih in neobjavljenih izpovedi - slednje lahko razumemo, kot večinoma izredno poglobljena razmišljanja o zastavljeni problematiki občutenja (dvojne) narodnostne identitete naravnost izpod peres izseljencev ali njihovih potomcev."* Avtor jih je zbral tako, da je v pismu, ki ga je v knjigi prav tako objavil, zaprosil nekatere slovenske izseljence *"če lahko napišete nekaj vrstic o tem, kako Slovenci, s katerimi imate stike (morda tudi ostali) dojemajo(-te) svoje slovenstvo ozitroma izseljenstvo. Koliko se počutijo Slovence, kakšne so vezi z domovino."* Tako je objavil 11 pism slovenskih izseljencev iz Avstralije, tri iz Združenih držav ter Kanade, dve pismi južnoameriških Slovencev iz vrst prve generacije, dve pismi Slovencev iz Velike Britanije ter 11 pism pripadnikov druge ter tretje generacije in nekaterih povratnikov iz Južne Amerike v Slovenijo, med njimi tudi pismo Andreja Rota. Poleg Rotovega pisma velja na tem mestu omeniti tudi pismo Jožeta Velikonje, ki je med drugim navedel: *"Tipologija identitete, tudi dvojne identitete, že nekaj desetletij zanima sociologe in psihologe. Njihovi izsledki niso preveč prepričljivi, ker bi hoteli izdelati univerzalen model, ki bi veljal za vsakogar. Do tega je pot še dolga: Ljudje, ki se dvojnosti zavedajo, se soglašajo med seboj. Niti slovenski izseljenci ne. V Argentini gledajo na to drugače kot v Clevelandu, v Coloradu drugače kot v Pennsylvaniji;*

izobraženci drugače kot samostojni kmetje." Zanimivi sta tudi pismo Polonce Cesar-Nedzbala ter študija prof. dr. Edija Gobca, ki je ob koncu zapisal: "Na splošno bi se sam nagibal bolj k optimizmu kot k pesimizmu glede bodočnosti dvojne identitete v ZDA in drugod po svetu. Znova in znova so se vrstile napovedi, kdaj bo slovenstva v Ameriki konec - in pretekla je doba napovedi, pa je bila slovenska skupnost še polna življenja z močno ameriško in slovensko identiteto. Z rastjo kulturnega pluralizma in stikov s postopoma bolj odprto in demokratično domovino in dviganjem znanja o slovenski dediščini in slovenskih uspehih in zmogljivosti se bo sorazmerno manjšal konflikt zaradi dvojne identitete in poleg ameriške se bo krepila tudi zdrava slovenska identiteta. Kako npr. za zrelega moža ni konflikta med istočasnim identificiranjem z materjo in ženo in lahko prava ljubezen do matere le krepí pravo ljubezen do žene, tako bo, upam, več in več ljudi doseglo stopnjo, ko bodo zlahka sledili navodilu: "Ljubi Slovenijo kot svojo mater in Ameriko (ali drugo deželo naselitve) kot svojo nevesto!" Ob zdravih in treznih politikah in kulturah obeh držav bo dvojna identiteta postajala vse bolj harmonična in povezovalna in problemi se bodo sorazmerno manjšali, medtem ko se bodo pojavljali jasnejši izzivi in boljši pogoji za bogatitev osebnosti in medsebojno oplajanje obeh (in vseh) narodov. Dvojnost identitete bo tako vse bolj postajala nekaj pretežno pozitivnega za osebnost in značaj posameznikov in za kulturno, duhovno in materialno rast obeh narodov."

Na koncu "Dodatka" je avtor objavil še 13 pogovorov o slovenski identiteti in o dvojnosti identitete, med katerimi velja opozoriti zlasti ne pogovore z dr. Janezem Zorcem iz Pariza, patrom Robertom Podgorškom (vodjo Slovenske katoliške misije v Zürichu), Josephom Evanishem (predsednikom Slovenske narodne podporne jednote iz Pittsburgha) ter Tinetom Vivodom (predsednikom Zedinjene Slovenije).

Knjiga Zvoneta Žigona z naslovom "Otroci dveh domovin" in podnaslovom "Slovenstvo v Južni Ameriki" predstavlja zanimiv prispevek tako k zbiranju gradiva o Slovencih v Južni Ameriki kakor tudi k splošnemu vprašanju identitete pri Slovencih, in to tako glede vprašanja identitete v okviru druge generacije slovenskih izseljencev kakor tudi glede vprašanja splošnega proučevanja identitete.

Matjaž Klemenčič

Vojnozgodovinski zbornik, št. 2, Vojni muzej Logatec, 1999, 146 str.

Izid druge številke Vojnozgodovinskega zbornika je potrdil pravilnost odločitve njegovega urednika Janeza J. Švajncerja, da Slovenci takšno periodično edicijo potrebujemo. Druga številka ni samo bogatejša po obsegu in vsebini, temveč je tudi uredniško na zavidljivem nivoju, saj se 16 avtorjev predstavlja s prispevki, ki zajemajo vojno zgodovino na slovenskih tleh od bronaste dobe do današnjih dni. Kakovostna rast revije je opazna, razveseljivo pa je tudi, da nekateri avtorji postajajo njeni stalni sodelavci. Urednik je uvedel tudi novo rubriko "Nove knjige, raznovrstnosti", ki dela revijo aktualnejšo in zanimivejšo.

Uvodni prispevek Sergeja Vrišerja prinaša njegove misli s srečanja ob izidu prve številke Vojnozgodovinskega zbornika novembra 1998. Avtor vzpodbuja k

preučevanju vojaške zgodovine in navaja najpomembnejše vire za njeno preučevanje. Prispevku arheologa Stanka Pahiča o najstarejših grobovih bojevnikov v Podravju in Pomurju sledi kratek zapis urednika Janeza J. Svajncerja o naličniku čelade iz rimske dobe, ki je bil najden ob cesti iz Vodice proti Lanišču pri Logatcu. Naličnik je na ogled v Vojnem muzeju v Logatcu.

Janez Hartman piše o revolverjih avstroogrške vojske v prvi svetovni vojni in pravi, da se je poleg domačih Gasserjev znašlo v rokah avstroogrških vojakov in oficirjev tudi več drugih revolverjev (npr. črnogorski Gasser, ruski Smith & Wesson, Colt Army special itd.). Uroš Velikonja piše o vključenosti Gorjanov (na območju Trnovskega gozda) v dogajanje med prvo svetovno vojno. Čez Goro in Trnovski gozd sta namreč med vojno tekli za obrambo soške fronte zelo pomembni oskrbovalni poti za hrano in razno vojaško opremo. Mitja Močnik v zanimivem prispevku predstavi ročne bombe, ki so jih vojskujoče se strani uporabljale v prvi svetovni vojni. Avtor pravi, da je bilo v prvi svetovni vojni na frontah po svetu uporabljenih na stotine tovarniških in poizkusnih tipov ročnih bomb ter improviziranih ročnih bomb, ki so jih vojaki sami izdelovali. Avtor v svoji zbirki o soški fronti v Vojnem muzeju v Vipavi hrani samo za soško fronto kar 58 različnih tipov ročnih bomb. Sergej Vrišer, najboljši slovenski poznavalec uniform, se v svojem prispevku dotika vojaških pokrival, tako imenovanih tabornih kap. Avtor se seveda omejuje na kape, ki so povezane z našo vojaško zgodovino.

O času druge svetovne vojne je šest prispevkov, trije spominski. O načrtih glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet iz marca 1942 piše Damijan Guštin. Po zimskem zatišju 1941/42 je šlo predvsem za pridobivanje novih borcev, za dodelan organizacijski model partizanske vojske in za oblikovanje takšnega operativnega načrta, ki bi omogočil splošno ljudsko vstajo in posledično tudi večje osvobojeno ozemlje, zlasti na nemškem okupacijskem območju. Izpod peresa Rudija Pušenjaka – Uragana je zanimiv, mestoma tudi pretresljiv zapis o Belokrajnski brigadi, ki je bila ustanovljena konec septembra 1943. Po napadi na Kriško vas so partizani zaplenili večjo količino domobranskih uniform, ki so bile holandskega izvora in so jih Nemci leta 1940 zaplenili Nizozemcem, jeseni 1944 pa z njimi oblekli slovenske domobrance. Ker je bil dobršen del Belokrajnske brigade oblečen v plave uniforme, je bila podobna domobrancem in treba je bilo paziti, da ni prihajalo do pomot in spopadov z drugimi partizanskimi enotami.

Cveto Bajc opisuje usodo svojega očeta od leta 1936, ko je kot italijanski vojak moral v Etiopijo, prek dela cestarja na lokalni cesti, ponovno italijanskega vojaka, do kapitulacije Italije, nemškega vojnega ujetništva v Freibergu v Nemčiji, bombardiranja Dresdna, do vrnitve domov septembra 1945. Zanimiva usoda povprečnega Slovenca, ki ga je življenjska usoda premetavala iz države v državo, iz sistema v sistem, dostikrat ni imel možnosti izbire, večkrat se je napačno odločil in takšne odločitve tudi drago plačal. Marija Pučko je zapisala kratek spominski utrinek s Pohorja iz časa partizanstva, Mile Pavlin pa zelo prizadeto razmišlja o dvakrat ukinjeni samostojni slovenski vojski, najprej leta 1919 in nato še leta 1945. Na takšen razplet so obakrat odločilno vplivali zunanji dejavniki. Milan Praček opisuje najdbo ostankov nemškega dvomotornega bombnika Heinkel-111 v kaninskem pogorju leta 1988. Letalo je aprila 1944 treščilo 50 metrov pod vrhom navpične severne stene več kot 2400 metrov visoke Laške Planje.

Slavko Moravec zelo občuteno opisuje svojo vojaško službo v JLA leta 1970. Pod drobnogled je vzel tako imenovano logorovanje, s katerim je vsaka generacija končala osnovno vojaško urjenje. Zoran Dernovšek piše o protiletalski obrambi Slovenije v vojni leta 1991, njenih uspehih in slabostih ter nekaterih zamujenih priložnostih, Mitja Močnik pa predstavlja zbirko o soški fronti v Vojnem muzeju v Vipavi. Zbirka nastaja že dvajset let in je sedaj na ogled v Vojašnici Janka Premrla – Vojka v Vipavi.

V rubriki "Nove knjige, raznovrstnosti" na koncu zbornika je objavljenih sedem kratkih, a zanimivih prispevkov urednika Janeza J. Švajncerja. Najzanimivejši je njegov poizkus seznama generalov in admiralov Slovencev. Osnovna avtorjeva dilema je bila, koga šteti kot Slovence, ali samo tiste, ki so se priznavali za Slovence, ali vse, ki so to bili po poreklu. Na Švajncerjevem seznamu, za katerega pa pravi, da je še vedno nepopoln, je 181 imen, od tega 20 v Avstriji in Avstro-Ogrski, 13 v Kraljevini SHS in prvi Jugoslaviji, 5 v slovenski partizanski vojski, 116 v drugi Jugoslaviji, 18 v samostojni Sloveniji, 5 v ZDA ter po eden v slovenski vojski 1918/19, v Nemčiji, v četniški vojski ter na Hrvaškem.

Tako kot za prvo velja tudi za drugo številko Vojnozgodovinskega zbornika ugotovitev, da je uredniku uspelo povezati v vsebinsko zaokroženo celoto strokovne in spominske prispevke, ki so dragoceni za slovensko zgodovinopisje. Morda ni odveč sugestija uredniku, da nam v naslednjih številkah ponudi tudi osnovno informacijo o avtorjih prispevkov, kot je to običaj v tovrstni periodiki.

Marjan Žnidarič

Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, Nova revija, Ljubljana 1998, 849 str.

V pričujočem prispevku želim predstaviti zbornik člankov in referatov *Temna stran meseca*, ki so ga avtorji prispevkov in založba *Nova revija* posvetili "vsem žrtvam komunistične diktature in njenega totalitarnega sistema v Sloveniji". Pisci člankov, ki se ukvarjajo z različnimi področji družbenega življenja, so torej želeli opozoriti na manj (po)znane, obravnavane in zamolčane dogodke ter družbene in politične procese, ki so bili skriti očem javnosti oziroma le-tej predstavljeni tako, kot je ustrezalo takratnemu režimu. Želeli so predstaviti drugo plat zgodbe o slovenski zgodovini po drugi svetovni vojni.

Obravnavani zbornik je mogoče razdeliti na dva dela: v prvem avtorji obravnavajo ideologijo in zgodovino komunističnega totalitarnega sistema na različnih področjih družbenega življenja od osvoboditve do osamosvojitve Slovenije in je razdeljen na sedem poglavij: *Obraz totalitarizma; Poboji, kratenje človekovih pravic, nasilne razlastitve, procesi, prepovedi; Zapori; Partija in Tigrovc, Svinčena leta, Zadeva 57; Šola, cerkev, emigracija zamejstvo; Ideologija proti umetnosti; Iskanja, premisleki. V drugem (dokumentarnem) delu zbornika pa so objavljeni arhivski dokumenti, časopisni članki in slikovno gradivo.*

Tako **Drago Jančar** v svoje razmišljanje o preteklem obdobju z njemu lastno pisateljsko spretnostjo vpleta usode posameznikov, ki so bili preganjani in ujeti, tistih, ki so bili obsojeni in so končali v zaporih ali taboriščih, in seveda vseh ostalih, ki so bili z vzrokom ali brez "deležni pozornosti" takratnega režima.

Sovjetska zveza je bila zgled jugoslovanski Komunistični partiji, ki ji je, kot piše **Vasko Simoniti**, tajna politična policija (t.j. Ozna oziroma kasneje UdV in Sdv), ustanovljena še pred koncem druge svetovne vojne omogočila, da je, maloštevilna kot je bila, prevzela oblast. S pomočjo te policije, vojske in nenazadnje tudi sodstva se je nova država "borila" proti namišljenim in resničnim (predvsem pa ideološkim) sovražnikom ter na ta način uspešno krepila strah med ljudmi.

Jože Pučnik piše o do sedaj znanih dejstvih o izvensodnih povojnih množičnih pobojih in pravi, da je o množičnem pobijanju svojih državljanov odločala komunistična oblast, izvajali pa so ga republiški represivni organi (Ozna, Knoj). Opozori na problem, da mnogo množičnih grobišč, pa naj bodo to zloglasne kraške jame, rudniški jaški, protitankovski jarki ali običajne jame, skopane v redkem gozdu in na gozdnih jasad, še vedno ni znanih in raziskanih, kaj šele primerno označenih in zaščitelih.

Nasilne razlastitve premoženja v Sloveniji uvršča **Milko Miko** med najhujše oblike povojnega nasilja komunističnega sistema. V svojem prispevku piše predvsem o zaplembah, t.j. prisilnem odvzemu celotnega premoženja ali določenega dela v korist države. Največ zaplemb je bilo izrečenih 1945 in 1946, izrekala pa so jih vojaška sodišča, sodišče slovenske narodne časti, zaplembene komisije in od jeseni 1945 redna civilna sodišča.

Komunistični sistem ni postavljaval v ospredje človekov pravic in svoboščin, piše **Lovro Šturm** in pravi, da je bilo zato osnovno vodilo pri nastajanju nove slovenske ustave zagotoviti varovanje človekovih osnovnih pravic in svoboščin. Opozori, da so v obdobju komunizma oblastniki posegali po različnih metodah kratenja človekovih osnovnih pravic in svoboščin: od odkrite gonje proti sovražnikom režima (fizično nasilje, montirani sodni procesi, čistke) do prikritega "socializma s človeškim obrazom" (npr. manipuliranje z ljudmi).

Tamara Griesser Pečar piše o povojnih procesih proti duhovnikom, ki so bili najbolj preganjani v ljubljanski škofiji. Njihov družbeni status ni bil ovira, da jih oblast ne bi obsodila na težke zaporne kazni, 5 jih je bilo obsojenih celo na smrt. Avtorica dokazuje, da so bili procesi proti duhovnikom montirani in da so bile kršene osnovne človekove pravice tako med preiskavo in sodno obravnavo kot pri prestajanju kazni v zaporu ali delovnem taborišču.

Z vprašanjem množičnih medijev in cenzuro v osemdesetih letih se ukvarja **Marjan Horvat**. Opozori na pomembno funkcijo odgovornega urednika, ki je opravljal vlogo cenzorja po partijsko določenih smernicah in opiše številne konflikte med mediji in oblastjo, ki so v končni fazi, kot pravi, pripeljali do svobode tiska in javnega izražanja.

O povojnih političnih zapornikih se temnih 45 let ni smelo govoriti. **Ive A. Stanič** tako opozarja, da je imela glavno vlogo pri zatiranju teh "protidržavnih elementov" Ozna. Zapiranje je potekalo hitro, zasliševanja mnogokrat niso bila vredna človeka, ljudi so obsojali sodniki, katerih večina pravno ni bila podkovana. Navaja podatek, da je bilo kar 80% zaprtih (v zaporih in delovnih taboriščih) političnih zapornikov, ostalih 20% pa so si "razdelili" različni kriminalci.

Andrej Aplenc se je, na podlagi lastne izkušnje z Golim otokom, dolgo in strogo varovano državno skrivnostjo, odločil pisati o odpravi sovraštva med nasprotniki in zagovorniki pred desetletjem minulega totalitarnega sistema ter o političnem, pravnem in čustvenem vidiku sprave med njimi. Ob koncu prispevka avtor na lastnem primeru dokazuje, da obstaja danes v Republiki Sloveniji kontinuiteta s prejšnjim režimom.

Tigr je bila protifašistična organizacija primorskih Slovencev, ki se je zavzemala za priključitev Primorske k Sloveniji in med vojno delovala proti Italiji. Po vojni tigrovci niso dobili nobenega priznanja za svoje delovanje, saj je, kot piše **Aleš Gabrič**, nova oblast priznavala samo partizansko gibanje pod vodstvom komunistov za edino pravo odporniško gibanje. Tako je Tigr čez noč postal reakcionarna organizacija, ki jo je komunistična oblast na vsakem koraku ovirala v ujenem prizadevanju za priznanje njene dejanske vloge med drugo svetovno vojno.

Viktor Blažič bralcu predstavi lastno izkušnjo s totalitarnim sistemom sedemdesetih let, časom, ko je oblast, po kratkem obdobju liberalnih reformnih poskusov v šestdesetih letih, ponovno uveljavila trdo roko. Potem ko je bil dvakrat obsojen in zaprt zaradi "širjenja sovražne propagande" in "zbiranja zoper ljudstvo in državo", svojega poklica ni smel več opravljati.

"Obračun" s 57. številko Nove revije, v kateri so bili objavljeni takrat sporni "Prispevki za slovenski nacionalni program", je dejansko pomenil notranji partijski obračun med t.i. starokomunisti in mladokomunisti in je bil vnaprej pripravljen, piše **Niko Grafenauer**. Če ne bi bilo tako, pravi Grafenauer, bi oblast ne dopustila izdaje sporne številke.

"Učilnice na temni strani meseca" so bile v totalitarnem sistemu "ideologikum", ugotavlja v svojem prispevku **Andrej Vovko**, in dodaja, da je bilo za obdobje od konca vojne do osamosvojitve značilno ogromno šolskih reform, šolstvo pa je bilo orodje s katerim je nova oblast vzgajala režimu poslušne državljane. Vovko piše še o čistkah med učitelji in metodah, s katerimi jih je komunistični sistem nadziral in "grešnim kozlom" onemogočal delovanje na prosvetnem področju, učencem in dijakom pa samo šolanje kot tako.

Justin Stanovnik bralcu predstavi povojno usodo učitelja Vinka Gune, ki ga je na kratko opisal z besedami Slovenec, katoličan in človek. Povojna oblast mu ni bila naklonjena, saj ga je preganjala, službeno premeščala iz kraja v kraj in ga kazensko odpuščala, tako da je nekaj časa zaman iskal novih možnosti zaposlitve. Vse to zato, ker se je odločil, da bo kljub novemu režimu še naprej javno obiskoval cerkev. Vera je bila sicer svobodna, ni pa to bilo tudi njeno izražanje, še zapiše Stanovnik.

France M. Dolinar v uvodu svojega prispevka ugotavlja, da vojna in povojna leta pomenijo pomembno prelomnico v novejši zgodovini slovenske katoliške cerkve, saj je bila v opoziciji, s katero je želela nova oblast čim prej in čim bolj učinkovito obračunati. Cerkvi je tako z nacionalizacijo odvzela sredstva njenega vzdrževanja, duhovniki pa so morali za opravljanje dušnopastirske dejavnosti dobiti dovoljenje pristojnih političnih oblasti.

Marjan Drnovšek piše o odnosu komunistične partije do slovenske emigracije, do tistih, ki so po maju 1945 zapustili svoje domove zaradi dejanskega sodelovanja z okupatorjem in tistih, ki so pobegnili zaradi strahu pred prihajajočim komunizmom ter opozori na dve dejstvi: na vlogo Slovenske izseljenske matice, ki je bila zadolžena za stike s Slovenci in njihovimi potomci po svetu, a je hkrati spremljala delo Jugoslaviji nasprotnih "elementov" in da v širšem jugoslovanskem okviru Slovenska politična emigracija ni bila tako izpostavljena, ker ni bila nagnjena k oboroženemu delovanju.

Kako je komunistični sistem vplival na slovensko narodno manjšino v Italiji, analizira **Ivo Jevnikar**. Tudi v krajih, ki so danes pod Italijo, je bila komunistična partija močna. Tako so čistke po koncu vojne zajele tudi obmejna področja in maja 1945 so bili zaprti vidnejši predvojni voditelji primorskih Slovencev, ki jim tudi fašistični režim ni prizanesel (pripadniki Tigra, primorski padalci).

Različni avtorji v poglavju Ideologija proti umetnosti opozarjajo na to, da se je Jugoslavija tudi v umetnosti zgledovala po Sovjetski zvezi, domovini socialističnega realizma, obveznega tudi pri nas. Vse, kar ni ustrezalo tej usmeritvi, kar ni bilo dovolj socialistično, je bilo odstranjeno. Zahodni vplivi so bili nezaželeni, umetniki pa naj prikazujejo vsakdanje življenje ljudi. Namen umetnosti je bil v prvi vrsti ideološko vzgojiti ljudi in dvigati njihovo družbeno zavest. Avtorji tudi ugotavljajo, da se stanje po resoluciji Informbiroja ni bistveno spremenilo. Pišejo o samocenzuri in nekaterih drugih oblikah kontrole, ki jih je Komunistična partija izvajala nad umetniki, o prepovedi in zaplembah umetniških

stvaritev ter preganjanjih njihovih avtorjev, ki se niso strinjali z uradno določeno ideologijo in so bili zaprti. Temu nasproti so stale raznovrstne stvaritve sovjetskega umetniškega prostora, predstavljene tudi slovenski javnosti.

Tako **Aleksander Zorn** piše o indoktrinacijski, vzgojni in nadzorni funkciji Agitpropa, organizacije za agitacijo in propagando komunistične partije, ki je posegala na vsa področja družbenega življenja in opozori na Index librorum prohibitorum komunističnega sistema. Ugotavlja, da tisto, kar v literaturi ni bilo prepovedano, ni bilo nujno dovoljeno, in meni, da je veljalo pravilo v smislu "pišite, kar hočete, samo da ne bo protisocialistično".

Aleš Berger se s svojim prispevkom spominja Vitomila Zupana, slovenskega pisatelja druge polovice iztekajočega se stoletja, ki je bil februarja 1949 obsojen zaradi različnih "prestopkov" na enem "izmed osmih procesov zoper intelektualce v Jugoslaviji".

S politično likvidacijo Edvarda Kocbeka se ukvarja **Andrej Inkret** in predstavi odnose med njim in elito takratne komunistične oblasti od poletja 1950, ko je prišlo do prve povojne napetosti zaradi Tovarišije, pa vse do marca 1952, ko je bil uradno razrešen dolžnosti podpredsednika Prezidijskega urada. Takrat je izgubil politične funkcije in bil za desetletje izključen iz književnega življenja.

Milček Komelj v svojem prispevku piše o vplivu partijske ideologije in sistema na likovno umetnost, **Ivan Klemenčič** pa razmišlja o vplivu totalitarizma na glasbeno življenje in ustvarjanje. Ugotavljata, da je bil tako na likovnem kot na glasbenem področju vpliv komunizma zelo očiten in škodljiv.

V zadnjem poglavju z naslovom Iskanja in premisleki ponuja več avtorjev bralcu v razmislek več še danes odprtih in aktualnih vprašanj. Tako se je **Alenka Puhar** v svojem prispevku lotila iskanja izgubljenih slik in se ustavila ob dejstvu, da je bilo zapornike in zapore prepovedano fotografirati. Kljub temu ugotavlja, da so povojne zapornike slikali za njihove kazenske kartoteke, in se sprašuje, kje so danes te slike.

Vinko Ošlak razmišlja o prefinjenih metodah, ki jih je pri svojem delu uporabljala Udba in za katere pravi, "da so se razvile v stoletjih in celo tisočletjih", ter predstavi svoj pogled na spravo in odpuščanje.

Ivo Zajdel opozori na dejstvo, da je v Sloveniji veliko profesionalnih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z obdobjem pred drugo svetovno vojno, z dogajanjem med njo in po njej in ki se nekaterih tem sploh niso niti dotaknili. Arhivsko gradivo kot tako je po njegovem mnenju premalo objektivno, zato meni, da bodo morali zgodovinarji začeti bolj temeljito in načrtno zbirati pričevanja o dogodkih in posameznikih.

Problem svobode izražanja v množičnih medijih v osemdesetih letih predstavi **Bernard Nežmah**. S primeri ponazarja različne načine omejevanje svobode medijskega izražanja in poleg samocenzure med drugim izpostavi funkcijo odgovornega urednika, vlogo javnega tožilca, sodišča in tiskarne ter navaja različne ukrepe oblasti proti "kršiteljem".

Ali Žerdin piše v svojem prispevku še o eni obliki lova na čarovnice, t.j. o iskanju nacistov med mladimi punkerji v drugi polovici osemdesetih let, in opozori tudi na pobudo za uvedbo civilnega služenja vojaškega roka, ki je svoj vrh doživela z znanim procesom proti četverici.

Že sam naslov drugega dela zbornika, Dokumenti, pove, da so v njem objavljeni različni dokumenti in slike, v katerih nastopajo posamezniki, ki "so bili krivično obtoženi, obsojeni ali obravnavani" in nekateri med njimi po letu 1990 tudi rehabilitirani. Tako lahko najdemo arhivsko gradivo o povojnih pobojih in povojnih sodnih procesih, delovanju sodišč, zaporov in taborišč. Bralec lahko prebira tudi različne dokumente Udbe in Partije, ki sta tako ali drugače posegali

na vsa področja družbenega življenja in v življenja posameznikov. Objavljeni časopisni članki pričajo o "odmevih" na sodne procese, prinašajo novice o notranje-političnem dogajanju, ukrepih oblasti v gospodarstvu, šolstvu in kulturi, vse naštetu skladno s takratno ideologijo in politiko Komunistične partije. Knjigo odlikuje tudi ogromno slikovnega gradiva, ki poleg vsega navedenega bralcu omogoča spoznati usode mnogih posameznikov in družin, ki so bili priča trdi roki totalitarnega sistema ali jo mnogi tudi sami občutili. Objavljeno dokumentarno gradivo so zbrali zgodovinarji, publicisti, književniki, politiki in mnogi drugi, ki so na ta način bralcu pomagali ustvariti celovitejšo podobo o povojnem obdobju do osamosvojitve Slovenije.

Zbornik Temna stran meseca je skupaj s filmsko dokumentacijo in z razstavo, ki ji je od 26. novembra 1998 do 31. januarja 1999 odprl vrata ljubljanski Muzej novejše zgodovine (v katerem si je sicer mogoče ogledati stalno razstavo "Slovenci v 20. stoletju", vendar brez "temne strani"), dobrodošel prispevek k raziskovanju slovenske zgodovine po drugi svetovni vojni. Nekateri prispevki so napisani na podlagi arhivskega in časopisnega gradiva. Dragoceni in nič manj pomembni niso prispevki, napisani na podlagi lastnih izkušenj posameznih avtorjev ali na podlagi pričevanj posameznikov, ki so preživeli sistem trde roke. Z navajanjem strokovne, spominske in leposlovne literature pa pisci opozarjajo bralca še na dodatne in bolj izčrpne vire informacij.

Želela bi opozoriti še na eno pomembno dejstvo, in to je, da zbornik opozarja na odprta vprašanja zgodovine po drugi svetovni vojni, tako na tista, ki so že bila obravnavana, vendar enostransko ali premalo natančno, kot na tista, ki jim je bilo usojeno, da skoraj pol stoletja ostanejo mrtva črka na papirju. Zato naj zaključim z besedami urednika Draga Jančarja, ki je v Urednikovi opombi med drugim zapisal, da "lahko zbornik in razstava opravita predvsem vlogo pozitivne kulturne provokacije in postaneta predmet za razmišljanje".

Mateja Čoh

Marija Klobčar: Kamničani med izročilom in sodobnostjo. Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do 2. svetovne vojne, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 1998, 263 str.

V lanskem letu je pri Založbi ZRC Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU izšla knjižna izdaja doktorske disertacije etnologinje in slavistke Marije Klobčar, zaposlene na Glasbenonarodopisnem inštitutu Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. Avtorico je zanimanje za kulturo in način življenja meščanstva vodilo že pri izbiri teme diplomske naloge na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani (Društva in prireditve v Kamniku 1914-1941), Kamniku pa se je tudi kasneje posvečala s krajšimi raziskavami, večinoma združenimi s priložnostnimi razstavami ali referati.

Rdeča nit raziskave **Kamničani med izročilom in sodobnostjo**, ki se prepleta skozi vse delo, je razkrivanje družbene strukture mesta in njenega delovanja, kjer ključno mesto pripada analiziranju "kamniškega fenomena" - **purgarstvu**. Le-to ima v kamniškem okolju več pomenov, najpogosteje pa je beseda označevala

lastnika purgarske pravice, to je posebne lastninske pravice do vsakoletnega deleža drv iz doline Kamniške Bistrice. Purgarstvo je tvorilo specifično identiteto mesta in je bilo v njegovem samozavedanju močno prisotno, predvsem zato, ker beseda označuje tudi mišljenjsko drugačno cehovsko meščanstvo, ki je zavzelo "udoben" odnos do izročila, ki ga ni potrebno spreminjati. V razmerju s tistimi meščani, ki so bili odprti za novosti, je tako prišlo do nasprotja med ostanki fevdalnega sistema in kapitalizma, do soočanja kulturne statičnosti in dinamičnosti. In prav v razčlenjevanju teh dveh kategorij je najbolj vidna avtoričina sijajna teoretska podkovanost, ko se brez težav sprehaja med paradigmi antropologije, sociologije in etnologije ter znanstveni diskurz prenaša na kamniški primer. Morda je tudi to razlog, da je recenzent prof. dr. Janez Bogataj delo poimenoval "strokovni prvenec na področju etnoloških raziskav mest na Slovenskem". Celovitost obravnavanega načina življenja je navdušila tudi prof. dr. Slavka Kremenška, ki je v svoji recenziji zapisal, da "doslej še nobenemu slovenskemu etnologu oziroma etnologinji ni uspelo razčleniti s tolikšnim posluhom za celoto in sestavne dele etnološko podobo obravnavanega kraja". Ugotovitve o temeljnem nasprotju med strukturo in mišljenjem starega cehovskega, fevdalnega Kamnika in težnjami sodobne meščanske kapitalistične družbe ter razkrivanje zapletenih razmerij znotraj kamniške socialne mreže šteje recenzentka dr. Mojca Ravnik za "izreden in izviren avtoričin znanstveni dosežek".

Marija Klobčar je raziskavo o Kamničanih razdelila na deset širših poglavij, nekatera od njih pa se razvijajo v podpoglavja. Teoretsko izvrstno zasnovan je obsežen uvod, ki nas popelje v besedilo in v katerem najdemo podrobno in sistematično navedena znanstvena izhodišča, katerih uresničitev si je zadala avtorica. Poleg koncepta načrtovanega dela pojasni časovni in prostorski okvir raziskave ter metode dela. Leto 1880 je bilo za Kamnik pomembno v več pogledih. Ponovno je bila zgrajena mestna hiša, dve leti za tem so podrli Klanec ter s tem zbrisali simbolično mejo med mestom in najbogatejšim predmestjem Šutno, leta 1891 je bila vzpostavljena železniška povezava med Ljubljano in Kamnikom, Kneippova metoda zdravljenja v mestnem kopališču in zdravilišču Kurhaus pa je v Kamnik privabljala vedno več ljudi, tako turistov kot podjetnikov, ki so v mestu našli nove investicijske možnosti. Pomembna ločnica sredi obravnavanega obdobja, 1. svetovna vojna, vsakdanjosti večine meščanov po mnenju Klobčarjeve ni spremenila, ne glede na to, da je bilo uničeno zdravilišče Kurhaus, da so se izselile številne nemške družine ter nenazadnje, da je zaživela nova politična realnost. Tako 1. svetovna vojna v razkrivanju kulturološke podobe ne nastopa kot ločnica, temveč je funkcionalno vključena v proces spreminjanja. Kar se tiče prostorske zamejenosti, se je avtorici Kamnik zdel dovolj majhen, da je bil obvladljiv, hkrati pa dovolj raznolik, da je poleg socialne in profesionalne razslojenosti omogočal opazovanje prostorske diferenciacije. Metodološko je Klobčarjeva raziskavo naslonila na pogovore z informatorji - domačini v Kamniku, kjer so, kot pravi, imela največjo težo pričevanja iz otroštva, ki so težko zamolčala izraze socialnih nasprotij in globljih odnosov v družini. Zanimal jo je tudi čas odrasčanja in pozneje, ko je bil njihov status v družbi že oblikovan. Najvišji spoznavni princip je bil vseskozi doživljanje, kar pa je nujno pripeljalo do točke, ko je tak princip postal "preveč oseben, da bi bilo splošno razumljen, in preveč neoprijemljiv, da bi ga znanost sprejela brez povešanja oči", česar se je Klobčarjeva zavedala, poudarja pa, da sta takšna interpretacija arhivskega gradiva, ki ga je seveda tudi vključila v raziskavo, in ovrednotenje življenja, potrebna in nujna.

Habsburški dvor in deželni knezi so mesto Kamnik obogatili z več pravicami, za katere večinoma ni znano, kdaj in kako so bile prvič potrjene. Listine potrjujejo več privilegijev, med njimi zakup raznih davčnih dohodkov v mestu, in kar je

bistveno, pravico do gozdov v Kamniški Bistrici. Na podlagi Določbe o gospodarstvu s premoženjem sosesk v dodatku II. občinskega reda za Kranjsko iz leta 1866 se je iz skupnosti meščanov, upravičenih do bistriškega lesa, oblikovala Meščanska korporacija in od takrat se je izraz "kamniški purgar", ki je v fevdalnem Kamniku pomenil kateregakoli meščana, zožil na upravičence **Meščanske korporacije**. Navzven je bilo lastništvo bistriških gozdov najbolj vidno v sami podobi mesta oziroma v njegovi velikosti. Pravice so bile namreč vezane na posamezne hiše, zato niti posamezniki niti mesto kot celota niso želeli, da bi se mesto širilo, kajti nove hiše ne bi imele pravice do deleža v gozdovih. Le dve leti zatem, ko je bila ustanovljena Meščanska korporacija, je mesto dobilo Narodno čitalnico, s čimer se je miselna dediščina preteklosti, vezana na gospodarske pravice malega srednjeveškega mesta, soočila s sodobnostjo, ki je svojo samobitnost zaznavala v nacionalnosti.

Drugo poglavje govori o mestu in njegovih izrazih avtonomnosti. Po reorganizaciji avstrijske državne uprave, ko je Kamnik leta 1851 postal sedež političnega in sodnega okraja, so se državni uradi iz Mekinj preselili v mesto, kar je ustvarilo specifičen sistem oblasti. Okrajno glavarstvo je tako zastopalo državo in njene zakone, mestno občino (ustanovljena z upravno reorganizacijo po marčni revoluciji, ko so bile uvedene politične občine) njen upravni odbor z županom in svojimi službami, Meščansko korporacijo pa upravni odbor Meščanske korporacije s predsednikom. Kar je pri tem za avtorico bistveno, je pomen, ki ga je taka razdelitev služb imela v zavesti meščanov. Zanimiva je bila pojavnost mestnega – občinskega stražnika, navadno imenovanega policaj, ki je sicer prisegel okrajnemu glavarju, se ravnal po državnih zakonih in predpisih, vendar je o prestopkih poročal mestnemu županstvu, okrajnemu glavarstvu pa le v težjih primerih. Tako je policija Kamničanom pomenila manifestacijo nekdanje mestne avtonomije ter izraz mestne oblasti nad meščani.

Naslednje poglavje je namenjeno podrobnejšemu razrezu pravil, ki so določala življenje v mestu in ki so bila evidentna predvsem od zunaj. To so bile mestne postave. Določale so, kdo sme v mestu živeti in kdo ne. Poleg državnih zakonov, ki so to določali, so z vidika etnologije pomembnejši tisti nenapisani, sistem družbenih norm, ki je narekoval mestnemu okolju in stanu posameznikov ustrezno obnašanje. Mestne postave so obsegale temeljna pravila vedenja v mestu, kršenje le-teh pa ni bilo deležno le javne obsodbe, temveč je bilo tudi kaznovano. Največji razkorak med pravom in "mestnimi postavami" je bil povezan ravno z Meščansko korporacijo, saj je slednjo zavest, da je korporacijske pravice podelil sam cesarski dvor, silila v delovanje po svojih pravilih, ki jim kamniško javno mnenje večinoma ni odrekalo legitimnosti.

Prebivalci Kamnika so navzven nastopali navidez kot homogena skupina, navznoter pa je bila ta skupnost heterogena, ne le socialno in profesionalno, temveč tudi glede purgarskih pravic. Tudi zaradi njih je število prebivalstva v mestu od leta 1890 do 1910 upadlo iz 2368 na 2262 ter se začelo dvigovati šele po 1. svetovni vojni, ko se je iskanje dela drugje precej zaustavilo. Tako je bilo leta 1921 že 2450 prebivalcev, leta 1931 pa 2548.

Vpogled v socialno strukturo odstira podobo kamniških meščanov, saj so družbeno lestvico poleg premoženjskega stanja oblikovali drugi dejavniki, na primer pomembne družbene vloge, razvrščanje pa je še dodatno zapletla kamniška posebnost, povezana s starimi mestnimi pravicami. Nova premoženjska lestvica se je namreč prepletala s starimi merili, ko so posamezniku dajale veljavo vloga v meščanski skupnosti in purgarske pravice.

V šestem poglavju Klobčarjeva piše o gospodarstvu in poklicni strukturi v Kamniku. Industrializacija je od srede 19. stoletja naprej največ sprememb vnesla

v severni del mesta, Graben in Fužine. Fužinarstvo in železarstvo sta začela izumirati, mesto pa je leta 1852 dobilo smodnišnico, zaradi česar se je priselilo veliko delavcev iz raznih delov države. V samo mestno središče industrija ni posegala, razen izdelovalnice kisa in pijač. Temu delu so značilno obeležje dajale obrt in trgovine, ki so ohranjale vlogo Kamnika kot središča širšega območja.

Tudi v materialni kulturi stopa v Kamniku v ospredje purgarska mentaliteta. Zunanji videz mestnih ulic in hiš je v Kamniku imel posebno sporočilno vrednost. Oblikovanost hišnih pročelij je namreč nakazovala socialno moč in stopnjo odmika od tradicionalne purgarske miselnosti. Purgarji so se težka odločali za obnovitve hiš. Članstvo v Meščanski korporaciji jim je pri obnovitvenih delih zagotavljalo ves stavbni les, vendar tudi to ni bil zadosten razlog za posodabljanje hiš. Izredno reprezentančno moč je imela izobešena zastava, saj le-ta ni pomenila le strankarske pripadnosti, temveč je govorila tudi o ekonomski moči posameznika, ki jo je izobesil. Daljša ko je bila zastava, premožnejši je bil lastnik.

Različno preživljanje prostega časa, ki je predmet naslednjega poglavja, je od druge polovice 19. stoletja v Kamniku izhajalo iz nacionalnih, nato pa strankarskih nasprotij, vendar pa avtorica poudarja, da je bila resnična različnost prikrita in v marsičem nezavedna, saj je izhajala iz odnosa do izročila in iz socialne moči. Tako so družabnost, praznovanja, šege in navade oziroma preživljanje prostega časa zgovorno razkrivali strukturo in funkcioniranje mesta. Purgarji so si svoj prosti čas odmerjali med delom ("sistem totalnega delovnega življenja"), njihovi prazniki pa so bili tesno povezani s cerkvenim koledarjem in šegami. Medtem so meščani, ki so se oddaljevali od purgarske miselnosti, sprejemali organizirane oblike izrabe prostega časa. Njihov prosti čas je imel družbeno funkcijo in je bil strogo ločen od dela.

Deveto poglavje razkriva družbene odnose med meščani Kamnika. Zanje je bilo najpomembnejše, v kateri družbeni sloj je posameznik sodil, kakšen je bil njegov odnos do izročila in v katerem delu mesta je živel. Splošno gledano, so od druge polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne odnosi med meščani iz tistih razmerij, ko so purgarji hodili drug k drugemu v vas ali v prostem času posedali na ulici, postopno prerasli v druženje po premoženjskem in poklicnem načelu, v združevanje po političnem prepričanju ali po interesni pripadnosti. Tudi odnosi v družini niso bili samo odsev osebnih odnosov med njenimi člani, temveč so bili odvisni od tega, od česa je družina živela, kako premožna je bila, delno pa tudi od tega, kje je živela.

Zadnje poglavje osvetljuje mesto po 1. svetovni vojni in spremembe v njem. Brisati so se začele meje med mestom in predmestji, pomembne pa so bile tudi spremembe v načinu življenja in kulturološki podobi mesta. Mišljenjska diferenciranost se je odražala na več ravneh, med drugim tudi v odnosu do vere in Cerkve. V mesto je prodiral tehnični napredek, zunanja podoba mesta pa se v tem času navidez ni spreminjala. Veliko ljudi je ostalo brezposelnih in socialno ogroženih. Gospodarska kriza ni ogrožala le njih, temveč tudi ostale meščane. Meščanska korporacija, sicer organizirana po sodobnih ekonomskih načelih, je imela zadnja leta pred 2. svetovno vojno ob novem presojanju vrednot sodobnosti vedno manjšo družbeno moč. Tako nasprotja, ki so zaznamovala čas po 1. svetovni vojni, niso bila več nasprotja med purgarji in razgledanimi ter odprtimi meščani, ampak so bila oblikovana v odnosu do lastnine. Ni šlo več za vprašanje, ali imetje hraniti in varčevati po starem ali ga vnašati v donosnejši posel in tvegati, temveč za vprašanje, kdo ima pravico do dela in kdo ima pravico deliti dobiček.

Marija Klobčar je najpomembnejše vire za svojo raziskavo črpala iz Arhiva Republike Slovenije, iz Zgodovinskega arhiva v Ljubljani ter iz nekaterih drugih naslovov. Uporabila je obsežen seznam slovenske in tuje strokovne literature.

Nezanemarljiva sta didaktični in oblikovni vidik, saj besedilo skoraj na vsaki strani postreže s kratkim smiselnim izvlečkom povedanega, podobno pa je tudi s privlačno fototeko iz zasebnih in arhivskih fondov. Pogovorni jezik, ki ga avtorica spretno vpleta, še dodatno bogati pripoved.

Strinjam se z recenzentom prof. dr. Slavkom Kremenškom, da pomeni **Kamničani med izročilom in sodobnostjo** "pravcati izziv za primerjalne študije še drugih urbanih območij in s tem pobudo za delo na etnološki podobi slovenskega meščanstva nasploh". Marija Klobčar je znala z izredno subtilnostjo prevesti sporočila informatorjev na strokovno raven ter jih s tem narediti obče prepoznavna in uporabna. Kot zgodovinarke me je zmotilo le par malenkosti. Tako je govora o cesarici Mariji Tereziji, čeprav tega naziva nikoli ni imela; pripadal je sprogu Francu Štefanu Lotarinškemu (stran 24). Napačno je tudi govoriti o Avstro-Ogrski monarhiji leta 1852, kar je petnajst let pred njenim dejanskim formiranjem (stran 111).

Mateja Ratej

Zbornik Soboškega muzeja 5, Murska Sobota, Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1999, 201 str.

Po skoraj štiriletnem "premoru" je pred nami ponovno Zbornik Soboškega muzeja, tokrat v oblikovno privlačnejši izdaji, na kar nas opozarja tudi barvna naslovnica.

Peta številka zbornika je razdeljena v štiri sklope. V uvodu nas Irena Šavel seznanja z nastankom Soboškega muzeja, z njegovim razvojem skozi desetletja vse do danes, ko muzeji, galerije in sorodne kulturne institucije k sreči ponovno pridobivajo pomen in vlogo, ki sta nedvomno povezana s posredovanjem informacij iz preteklosti, pa tudi sedanjosti, saj elektronski mediji kljub množični uporabi ne morejo nadomestiti vloge muzealij. Tudi Šavlova se sprašuje, kaj je sploh muzej: je to le shramba starin in zavrženih predmetov...? Nedvomno Soboški muzej danes izžareva več topline, kakor jo je leta 1955, ko so ga uradno ustanovili, vendar pod drugačnimi pogoji in pod drugim imenom (Pokrajinski muzej za Pomurje). Od leta 1987 je delo Soboškega muzeja tesno povezano tudi z občinama Lendava in Gornja Radgona.

Leta 1990 so prižgali zeleno luč za popolno prenovu muzeja, tako notranjščine kot zunanjščine. Rezultat intenzivnega in naporenega dela zaposlenih v Soboškem muzeju je prenovljena in zelo privlačno zastavljena stalna razstava, ki je krst dočakala 19. septembra 1997. Upamo lahko, da bo v prihodnosti Soboški muzej postal ne le središče kulturno-raziskovalnih dejavnosti, ampak tudi kraj, kamor se bodo radi napotili tudi (naključni) obiskovalci "prekmurske prestolnice".

S podatkom, da so se pobude za ustanovitev muzeja v Soboti pojavile že pred letom 1919, nas v drugem prispevku seznanja Franc Kuzmič. Leta 1915 je Jožef Baša zapisal, da je v Prekmurju potrebno ustanoviti muzej. Tej želji sta se pridružila tudi Franc Bajlec in Vilko Novak leta 1928. Od leta 1956 dalje, ko je bil muzej uradno odprt, pa se je že pojavil osnovni problem stalne muzejske razstave: rešitev prostorske stiske, ki je bila odvisna predvsem od finančnih

sredstev. Od leta 1964 je muzej razpolagal z 18 prostori, 15 je bilo razstavnih (v gradu nekdanjih grofov Szápáryjevih).

Delovanje muzeja je usmerjeno tudi na teren, pri čemer je treba izpostaviti uspešna izkopavanja arheologov pod vodstvom Irene Šavel. Z letom 1990 je izšla tudi prva številka Zbornika Soboškega muzeja.

O problemih zbiranja in pridobivanja muzealij lahko preberemo v prispevku Janeza Balažica. Ena pomembnejših pridobitev muzeja je bronasti doprni kip domnevno beneškega doža in vojskovodje Francesca Morosinija (1618-1694). Vendar so o njegovi identiteti podvomili, saj so nekateri strokovnjaki menili, da gre za feldmaršala Raimonda Montecuccullija (1609-1680), ki je poveljeval krščanski vojski v bitki s Turki pri Monoštru leta 1664. Kmalu pa je Balažic izrazil domnevo, da kip predstavlja grofa Schwarzenberga.

Del stalne razstave so tudi olja najbolj cenjenega prekmurskega slikarja Ludvika Vrečiča (1900-1945). V Balažicevem prispevku lahko preberemo tudi o razstavljenih urah, pipah in drugih kadilskih pripomočkih iz 19. in 20. stoletja.

Moda danes izraža globalni duh časa, v preteklosti pa si je to vlogo lastila narodna noša kot indikator življenja in kulture ruralnega prebivalstva. Etnološka zbirka v Soboškem muzeju hrani primerke ljudske noše iz iz Hetésa (toponim združuje blizu 20 zaselkov v okolici Lendave). O tej etnološki posebnosti piše Edit Kerecsényi, ki že več deset let intenzivno zbira in proučuje heteško ljudsko nošo. Za pokrajino Hetés (v preteklosti je bilo to ozemlje v lasti Esterházyjev) in njeno nošo je v osnovi značilen natančen šiv oz. skriti vbod z natančnim štetjem niti, uporabljale pa so se tudi druge tehnike šivanja. Najbolj tipični kosi "heteške garderobe" so: srajce, krila, rute, predpasniki, (dekliški) brezrokavniki, dolame (zimska podložena vrhnja oblačila), ženska pokrivala, (volnene) rokavice... Med materiali prevladujejo lan, bombažna in volnena preja, tanko platno (batist), pa tudi kašmir in žamet. In barve? Zelo intenzivne, predvsem črna, bela, rdeča, zelena in rumena, ki se še najlepše dopolnjujejo v vezenini, ta pa je tudi prevladujoč dekorativni atribut v heteški noši.

Sašo Radovanovič je prispeval razpravo o radgonski kugi v drugi polovici 17. stoletja. Kuga je bila tedaj najpogostejša nalezljiva bolezen v Evropi, posledica lakote, pomanjkanja higiene v večjih mestih, predvsem pa vojn s Turki. To je bil tudi pglavitni razlog za izbruh radgonske kuge leta 1679. Razširila naj bi se bila iz Vojne krajine. V letih 1680-1684 je za kugo v slovenskem delu arhidiakonata med Dravo in Muro umrlo 94 % prebivalstva. Epidemiji je bilo toliko bolj izpostavljena Radgona, saj je zvečine trgovala s sosednjo Ogrsko. Še v 18. stoletju je gospodarska moč Radgone pešala zaradi popolne zapore prehodov čez madžarsko mejo (1710).

Radovanovič je obdelal zapiske sinod arhidiakonata med Muro in Dravo, shranjene v graškem škofijskem arhivu, zato bi pri obravnavi tako obsežne in kompleksne tematike od njega pričakovali več doslednosti pri interpretaciji osebnih in krajevnih imen, npr. navedbo vseh vasi na Madžarskem, kjer je leta 1679 razsajala kuga (str. 68). Na strani 74 omenja posest, ležečo dve milj od Radgone, ki je bila v lasti, kakor piše Radovanovič, "Setscejev"... Ali ne gre morda za madžarske Széchyje z Grada (Gornje Lendave)? Prav tako je splošno znano, da se kraj St. Gotthard (str. 78-79) v madžarščini piše kot Szentgotthard, nikakor pa ne v slovenščini kot Sv. Gotthard, saj je to Monošter v današnjem Porabju. Radovanovič reko Rabo v razpravi tudi sam omenja, torej bi od njega pričakovali bolj dosledno prevajanje toponimov.

Med razpravami najbolj izstopa obsežna in precizna študija o soboški dekaniji pokojnega Ivana Zelka. Rokopis iz leta 1963 vse do danes ni bil objavljen, zato bi natis tega prispevka prej pričakovali v Zelkovi monografiji Zgodovina

Prekmurja (1996). Razprava je plod poglobljenega študija arhivskih virov v slovenskem, madžarskem in latinskem jeziku, zato ne preseneča, da do danes še nihče ni uspel preseči Zelkovega opusa o srednjeveški in novoveški zgodovini Prekmurja.

Prispevek o politični uveljavitvi termina "v(V)end" v ZDA je napisal Stephen C. Antalics, ml., in sicer na osnovi arhivskega gradiva v Ameriškem državnem arhivu, ki jih je objavila Ameriška služba za priseljence in naturalizacijo v New Yorku. Pomemben podatek je, da se prekmurški priseljenci, živeči v Pensilvaniji nikoli niso deklarirali za V(W)ende, ampak Madžare, Srbe, Hrvate, Nemce ali (in največkrat) za Slovence! Njihova opredelitev je bila leta 1920 ob ponovnem popisu prebivalstva žal drugačna: naenkrat so "postali" Vendi, najverjetneje pod agitatorskim vplivom madžarskih duhovnikov, živečih v ZDA. Agitacije so bile posledica izgube velikega dela ozemlja nekdanje Ogrske, ki jo je po mirovni konferenci v Trianonu utrpela Madžarska.

Arheologinja Iva Mikl Curk je med dolgoletnim delom v slovenski arheologiji postala pozorna na rimski kip iz Noršincev, datiran v prehod iz 2. v 3. stoletje n. š. Kip naj bi predstavljal lik Medeje, v grški mitologiji znan kot lik ženske, nesrečno zaljubljene v Jazona, ki jo je zavrzel zaradi Kreuze. Medeja je umorila teknico, zatem pa še svoja otroka. Curkova pa se bolj nagiba k trditvi, da kip predstavlja Didono, mitološko ustanoviteljico Kartagine, ki je naredila samomor, potem ko jo je zapustil Enej.

Franz Josef Schober je prispeval nove podatke o nemški okupaciji Prekmurja 6. aprila 1941. Gradivo za ta čas in pokrajino je dobil v Vojaškem arhivu v Freiburgu. Napad na Jugoslavijo iz radgonske smeri se je po natančnih podatkih pričel 6. aprila 1941, dvajset minut čez peto uro zjutraj. 16. aprila pa so mestne ključne v Soboti iz rok Nemcev prevzeli Madžari.

Zadnji prispevek Sebastijana Rousa je delo, temelječe predvsem na ustnih virih, saj gre za (Prekmurcem dobro znano) zgodbo o "Gorički Mariški". Izvemo lahko, zakaj so temeljni kamen za gradnjo železniške proge čez Slovenijo do madžarske meje ponovno postavili šele 30. aprila 1999. Proga Murska Sobota-Hodoš je namreč obstajala od 26. junija 1907 do 31. maja 1968, ko so se ljudje zadnjič peljali s tem vlakom. Proga ni bila rentabilna, saj je bila v lasti države, zato pa tudi tehnično pomanjkljiva (vključno z lokomotivo in priključki), tako da je vlak lahko peljal le s hitrostjo 25 km na uro in ni mogel "konkurirati" hitrejšim prevoznim sredstvom v tistem obdobju.

Peta številka Zbornika Soboškega muzeja se zaključuje s sedmimi ocenami nedavno izdanih del s področja etnologije, zgodovine in umetnostne zgodovine. Zbornik, ki je predvsem rezultat dela zaposlenih v Soboškem muzeju, nedvomno izhaja z namenom, da bi segmente prekmurske zgodovine približal čim širšemu krogu bralcev.

Darja Kerec

LETNO KAZALO - ANNUAL CONTENTES

Predgovor - Foreword

Jože Mlinarič, PRVIH 75 LET PROF. DR. JOŽETA KOROPCA	7
Ljubica Šuligoj, NEKAJ SPOMINOV NA ZASLUŽNEGA PROFESORJA DR. JOŽETA KOROPCA	9

Jubileji - Anniversaries

Bernard Rajh, DR. BRUNO HARTMAN PETINSEDEMDESETLETNIK	383
---	-----

In memoriam

Andrej Hozjan, AKADEMIKU PROF. DR. FERDU GESTRINU (1916-1999)	387
---	-----

Razprave - Studies

Jože Mlinarič, VINOGRADNIŠTVO IN VINSKA TRGOVINA NA OŽJEM MARIBORSKEM OBMOČJU DO KONCA 19. STOLETJA	11
Wine growing and wine trade in the closer Maribor area	
Peter Štih, OGLEJSKI PATRIARHI KOT MEJNI GROFJE NA KRANJSKEM ...	39
The patriarch of Aquileia as margraves of Carniola	
Tone Ravnikar, PRISPEVEK K SREDNJEVEŠKI TOPOGRAFIJI ŠALEŠKE DOLINE	55
Contribution to the medieval topography of the Šala valley	
Jože Curk, SLOVENJEBISTRISKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM	81
Civil construction in Slovenska Bistrica between renaissance and historicism	
Andrej Hozjan, MARIBORSKA VOJNOPOŠTNA POSTAJA IN POŠTARJI V 16. STOLETJU	101
The Maribor war post office station and postmen in the 16 th century	
Vasilij Melik, NEKDANJI VOLILNI SISTEMI NA SLOVENSKEM	121
Former voting system on the Slovene territory	
Darko Friš, VZGOJITELJ DR. PAVEL TURNER	127
The educator dr. Pavel Turner	
Bruno Hartman, ZALOŽNIŠTVO V MARIBORU MED SVETOVNIMA VOJNAMA	143
Das Verlagswesen in Maribor zwischen der zwei Weltkriegen	
Franč Rozman, PRAZNOVANJA SLOVENCEV 1848-1918	161
Festivities in lower Styria	
Ignacij Vojc, GREGOR ČREMOŠNIK IN NJEGOVA ŠTIRIDESETLETNICA MATURE	173
Gregor Čremošnik and the 40th anniversary of his secondary school final examination	
Anton Ožinger, DNEVNIŠKI ZAPISI KURATA V MARIBORSKI KAZNILNICI (1889-1913)	185
The chronicle kept by the chaplain of the Maribor prison (1889-1913)	
Ljubica Šuligoj, MESTNA OBČINA PTUJ V DESETLETJU 1908-1918	203
The city municipality of Ptuj in the 1908-1918 decade	
Dragan Potočnik, KINEMATOGRFSKE PREDSTAVE V MARIBORU V LETIH 1918-1941	223
Cinematographic presentations in Maribor during 1918-1941	
Božo Repe, REFLEKSIJA TREH NAJVEČJIH JUGOSLOVANSKIH POVOJNIH ZNOTRAJPARTIJSKIH OBRAČUNOV ("INFORMBIROJA", "DILASOVŠČINE" IN PARTIJSKEGA "LIBERALIZMA") V SLOVENIJI	239
Reflections of the three major Yugoslav post world war II inter-party power struggles ("informbureau", dilasism" and party "liberalism") in Slovenia	

Marjan Žnidarič, MIKLAVŽ V ČASU NACISTIČNE OKUPACIJE IN OSVOBODILNEGA BOJA (1941-1945)	256
Miklavž during the time of the Nazi occupation and the liberation struggle (1941-1945)	
Matjaž Klemenčič, DELOVANJE SLOVENSКИH IZSELJENCEV V KANADI ZA NEODVISNO SLOVENIJO	273
The Activities of the Slovene Emigrants in Canada for the Independent Slovenia	
Milan Divjak, RAZVOJ SLOVENSKE OSNOVNE ŠOLE IN OTROKOVE PRAVICE	285
The development of Slovene primary school and childrens rights	
Iva Mikl Curk, NIT, ŠIVANKA, PRESLIČNO VRETENO IN RIMSKI GROBOVI V SLOVENIJI	303
The Thread, the Sewing needle, the Distaff spindle and Roman graves in Slovenia	
Mirko Križman, PESMI KOT ZRCALJENJA ZGODOVINSКИH DOGODKOV ALI KOT LITERARNI VPLIVI	317
Poems as the mirror images of historical events or as literary influences	
Bernard Rajh, PRISPEVKI K ZGODOVINI VZHODNOŠTAJERSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA	343
Contribution to the History of the East-Styrian literary language	
Marko Jesensek, SLOVAROPISJE NA ŠTAJERSKEM DO KONCA 19. STOLETJA ..	355
The drafting of dictionaries in Styria until the end of the XIX. Century	
Jože Mlinarič, MARIBORSKO DESNO DRAVSKO OBREŽJE IN BLIŽNJA NASELJA V SREDNJEM VEKU	389
The right bank of Drava river and its settlements in middle ages	
Tone Ravnikar, DOSLEJ NEZNANI URBAR FARE SV. JURIIJA V ŠKALAH IZ LETA 1605	419
The land register of the St. George parish in Škale from the year 1605	
Andrej Vovko, DELOVANJE DEUTSCHER SCHULVEREIN NA SLOVENSКEM ŠTAJERSKEM V LUČI PISANJA SLOVENSKEGA BRANIKA	431
The activities of Deutscher Schulverein in Slovenien Styria, in the light of writing of Slovenski Branik	
Fanika Krajnc-Vrečko, MARTIN LUTHER IN TEOLOŠKA UTEMELJITEV RABE MATERNEGA JEZIKA PRI SLOVENSКИH PROTESTANTIH.....	453
Martin Luther and the theological argumentation of use of native language at Slovenian Protestants	
Mojca Ramšak, O (PRED)ZGODOVINI ETNOLOŠKEGA ENCIKLOPEDIRANJA IN SEDANJEM STANJU SLOVENSKE ETNOLOŠKE ENCIKLOPEDISTIKE	463
On the (pre)history of Ethnological Encyclopedia production activities and on the present state of Slovenian Ethnological Encyclopedia science	
Zapisi – Notes	
Angelos Baš, OB STOLETNICI ROJSTVA FRANJA BAŠA	485
Sergej Vrišer, ARHITEKTURA NARODNEGA DOMA V MARIBORU	493
[Franjo Baš], Angelos Baš, IZSELITEV NEMCEV S SLOVENSKEGA ŠTAJERSKEGA V LETIH 1945 IN 1946	497
Problemi in diskusija – Problems and Discussion	
Anton Ožinger, BRIZANTNO ALI BIZARNO?	503
Janko Pleterski, K POROČILU O KNJIGI "DR. IVAN ŠUŠTERŠIČ 1863-1925" ..	505
Ocene in poročila – Reviews and Reports	
Jože Maček, ALAIN BOUREAU, DAS RECHT DER ERSTEN NACHT. ZUR GESCHICHTE EINER FIKTION	513
Jože Maček, ANTON SEHER, ZGODOVINA PREMGOVNIKA VELENJE, II. KNJIGA	515
Av gust Lešnik, ANTON FISTER, IZBRANI SPISI, IV. KNJIGA	519

Jože Maček, MARKO ANTON PLENČIČ, O BOLEZENSKEM KONTAGIJU	521
Andrej Vovko, BOJAN GODEŠA, ERVIN DOLENC, IZGUBLJENI SPOMINI NA ANTONA KOROŠCA	522
Marjan Žnidarič, STANKO PAHIČ, DOLGO POTOVANJE V LJUBLJANO	525
Mateja Ratej, JURIJ PEROVŠEK, PROGRAMI POLITIČNIH STRANK, ORGA- NIZACIJ IN ZDRUŽENJ NA SLOVENSLEM V ČASU KRALJEVINE SHS	526
Andrej Vovko, DARKO FRIŠ, KORESPONDENCA SLOVENSКИH KATOLIČA- NOV V ZDA MED LETI 1882-1924	528
Matjaž Klemenčič, ZVONE ŽIGON, OTROCI DVEH DOMOV - SLOVENSTVO V JUŽNI AMERIKI	530
Marjan Žnidarič, VOJNOZGODOVINSKI ZBORNIK, ŠT. 2	533
Mateja Čoh, TEMNA STRAN MESECA, KRATKA ZGODOVINA TOTALITARIZ- MA V SLOVENIJI 1945-1990	535
Mateja Ratej, MARIJA KLOBČAR, KAMNIČANI MED IZROČILOM IN SODOB- NOSTJO. ŽIVLJENJE KAMNIŠKIH MEŠČANOV OD LETA 1880 DO 2. SVETOVNE VOJNE	539
Darja Kerec, ZBORNIK SOBOŠKEGA MUZEJA 5	543
Bibliografija - Bibliography	
Janez Marolt, BIBLIOGRAFIJA ZASLUŽNEGA PROFESORJA UNIVERZE V MARIBORU ZGODOVINARJA PROF. DR. JOŽETA KOROPCA	373

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
(70/35) letnik, 1999, zvezek 3

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Darko Friš · Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru
Lektural: Boris Svetel · Prevodi · Sergej Flere (angleščina) · Karmen Teržan Kopecky (nemščina)
· Zdenka Semlič Rajh (angleščina, nemščina)
Računalniški prečiščil Ivanka Pučko, s.p., Maribor · Natisnila Tiskarna Florjančič tisk, d.o.o.

ISSN 0590-5966

9 770590 596603